

sociologický časopis

2

ROČNÍK 22

1986

ČSSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Sociologie podniku v soudobé etapě vědeckotechnického rozvoje ● Služba sociálního rozvoje podniku: problémy, úkoly a pracovní metody ● Sociologická analýza ekonomických procesů: příklad pracovních sil ● Demokratické vzdělání a reprodukce

vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilních dat ● Pojetí kvality života v současné nemarxistické sociologii ● Z empirických výzkumů ● Recenze ● Zprávy a informace ● Anotace

Sociologický časopis

Социологический журнал

Sociological Review

Sociologische Zeitschrift

Revue de Sociologie

2

Vedoucí redaktor:

prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:

dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

doc. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, CSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 24 93 91—5, 1. 331, 333

Obsah č. 2/1986

STATI

- Čech V.*: Sociologie podniku v soudobé etapě vědeckotechnického rozvoje 97
Kravčenko A. I.: Služba sociálního rozvoje podniku: problémy, úkoly a pracovní metody . . . 110
Večerník J.: Sociologická analýza ekonomických procesů: příklad pracovních sil 117
Matějík P.: Demokratizace vzdělání a reprodukce vzdělanostní struktury v ČSSR ve světle mobilních dat 131
Duffková J.: Pojetí kvality života v současné nemarxistické sociologii 153

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

- Lovaš L. — Jurečková V.*: Postoje súčasnej učňovskej mládeže k jej budúcim povolaniam . . 164

RECENZE

- Charvát F. — Pecen J.*: M. Soukup, Strategie rozvoje zemské civilizace 177
Sedláček J.: K. Rychtařík, Sociologie poznání a přeměny světa 178
Křestan J.: Cesty dialógu. K spolupráci komunistů a sociálních demokratů v boji za mier a odzbrojenie 182
Kohout J.: N. A. Lobanov a kol., Proizvodstvennyje brigady promyšlennych predpriyatijach . 184
Řehák J.: P. F. Velleman — D. C. Hoaglin, Applications, Basics, Computations of Exploratory Data Analysis 186
Lev O.: J. R. Kississou-Boma, Classes sociales et idéologies en Afrique Centrale 189

ZPRÁVY A INFORMACE

- Pittner M. — Pavlík P.*: Mezinárodní konference „Socialismus a globální problémy současnosti“ . 193
Kaňáková Z.: Sociální rozvoj pracovních kolektivů v 8. pětiletce 196
Gabal I. — Matějík P.: Informace o mezinárodním sympoziu „Životní způsob, volný čas a kulturní rozvoj“ 200
Kábele J. — Čechák V.: X. sympozium ICSS — Tělesná kultura a sport ve způsobu života mladé generace 202

ANOTACE

VLADIMÍR ČECH
**Sociologie podniku v soudobé etapě
vědeckotechnického rozvoje**

 Vysoká škola strojní a elektrotechnická,
Plzeň

O úloze sociologie ve vztahu k vědeckotechnickému rozvoji někdy uvažujeme jednostranně v tom smyslu, že tento rozvoj před ní klade nové úkoly, jimiž se obvykle rozumí studium sociálních důsledků nových poznatků vědy a techniky a jejich výrobních aplikací. Sociologie však má ve vědeckotechnickém rozvoji složitější postavení. Především se sama na vědeckotechnickém rozvoji podílí, protože tento rozvoj je v zásadě procesem sociálním. Uskutečňují jej lidé a jejich seskupení — pracovní kolektivy — za určitých konkrétních sociálních podmínek, které mohou vědeckotechnický pokrok urychlovat nebo brzdit. Sociologie musí sociální souvislosti vědeckotechnického rozvoje stále hlouběji poznávat a ukazovat způsoby efektivnějšího řízení tohoto sociálního procesu. Sama přitom mění svůj profil — obohacuje se o nové metody a výzkumné techniky, rozšiřuje a pozměňuje svoji poznatkovou soustavu, dostává se blíže k výrobní a společenské praxi vůbec, mnohé sociologické poznatky se přímo podílejí na rozvoji výrobních sil, mění se i vztah sociologie k ostatním vědám především v tom, že sociologie málokdy chybí při řešení multidisciplinárních a interdisciplinárních problémů.

Zmíněný proces přeměn sociologie v období vědeckotechnického pokroku je velmi dobře patrný na sociologii podniku. Je tomu tak proto, že podstatné rysy a zákonitosti objektu této odvětvové sociologie nelze poznat bez studia souvislostí mezi výrobně technickou, ekonomickou a sociální sférou. Důvodem je rovněž to, že podnik jako specifická forma společenské instituce a jeho sociální subsystém prodělávají v procesu ekonomického a vědeckotechnického vývoje ustavičné kvantitativní a ve fázích uzlových dějinných zvrátů i kvalitativní změny.

Ve výrobním podniku se vztahy mezi výrobou, technikou a sociální sférou objevují v koncentrované podobě. Výrobně technické a ekonomické souvislosti sociálních procesů v podnicích jsou velmi zřetelné a poznatky o těchto souvislostech, získané reprezentativním výzkumem v jednotlivých odvětvích anebo průmyslu jako celku, je možno generalizovat a obohacovat jimi obecnou sociologii. Tento způsob rozvíjení poznatků obecné sociologie je v současné době častý a nápadný: z výzkumů v podnikové sféře jsou získávány nové poznatky o pohybu v sociální struktuře společnosti, o vývoji společenského vědomí, o formách aktivizace lidových mas v čele s dělnickou třídou, o rozvoji demokratických forem řízení v socialistické společnosti, jak je dobře patrné na obecnějším společenském dosahu prohlubování řídicích pravomocí pracovních kolektivů aj.

Současně ovšem platí, že sociologie podniku se trvale obohacuje o poznatky a metody z oblasti obecné sociologie, týkající se dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů, základny a nadstavby, postavení a úkolů jednotlivých společenských tříd a vrstev atp. Nelze zapomínat na to, že sociologie podniku se vydělila z obecné sociologie jako samostatné vědní odvětví až potom, kdy obecná sociologie formulovala zásadní poznatky týkající se společenského významu a sociálních souvislostí výroby, techniky a ekonomiky.

Hospodářské, výrobní a technické procesy a vztahy nemohly být pro svoji výraznou společenskou funkci pominuty žádným velkým sociologickým systémem. Současně snaha poznat podstatu výrobních, pracovních a technických procesů, zjistit podrobně jejich strukturu a sociální náplň a jejich vliv jak na ekonomickou výkonnost, tak na lidskou a sociální sféru, vedly ke specializovanějším bádáním na poli fyziologie, psychologie, ekonomiky a organizace práce.

Již v sociologických systémech devatenáctého století je věnována velká pozornost společenským souvislostem výroby a techniky pod vlivem rozvoje průmyslové výroby. Například u zakladatele buržoazní sociologie A. Comta tvoří ocenění společenských důsledků průmyslové výroby jeden z nejnápadnějších rysů jeho učení. A. Comte píše, že „průmyslový vývoj konečně obměnil i nejširší společenské vztahy“, že „znakem moderní civilizace je nahrazování lidské síly silou přírodní“ [Comte 1927 : 307—311].

Společenský vliv a obsah výrobně technického a ekonomického rozvoje byl sociologií zkoumán také ve spojitosti s problematikou vzniku a úlohy dělby práce. Sociálně strukturotvorný a ekonomický vliv dělby práce a s ní spojené kooperace byl tak výrazný, že studium této problematiky často vedlo k detailnějším výzkumům týkajícím se práce, její podstaty, její klasifikace apod. Například u A. Smithe je dělba práce interpretována jako základní páka ekonomického a společenského vývoje. Vědecká analýza dělby práce a jejích důsledků je podána v Marxově *Kapitálu* a dalších dílech zakladatelů marxismu-leninismu. Právě zde je definován zpětnovazební řetězec: technika, technologie — dělba práce — obsah a charakter práce — organizace — životní podmínky.

Zkoumání sociálních podmínek a důsledků průmyslové výroby, dělby práce a průmyslových pracovních procesů se pak stalo jedním z nejfrekventovanějších témat prací sociologického a sociálně politického charakteru. Ve Francii se od dob utopických socialistů Saint Simona a Fouriera zabývali těmito otázkami mnozí význační sociologové, a to i takoví, kteří byli pozitivisty anebo otevřenými idealisty, ale měli přitom kritický vztah k tehdejšímu společenskému řádu. Patřil k nim především E. Durkheim, dále I. Izoulet, který z Durkheima vychází a zejména Le Play. V Anglii to byl S. Rowntree (*Poverty; a Study of Towne Life*, 1901, *The Human Needs of Labor*, 1918, *The Human Factor in Business*, 1921 aj.). K pozdějším autorům z této oblasti patřil S. H. Patterson (*Social Aspects of Industry*, 1935).

V Německu se vytvářely — i jako buržoazní ideologická odezva na marxisticko-leninskou koncepci ekonomie a sociologie — rozsáhlé systémy sociologické a národohospodářské (G. Schmoller, W. Sombart), věnující velkou pozornost výrobě, jejím podnikovým formám a vlivu na společenský pohyb. Sociální předpoklady a důsledky výroby a techniky pak především analyzoval Max Weber. Ve svém největším díle *Wirtschaft und Gesellschaft* (vyd. r. 1925, r. 1934) se nejen zabývá sociologickými souvislostmi národohospodářského vývoje, vycházejí přitom z priority vývoje a změn idejí (například vývoj moderního kapitalismu spojuje s protestantismem), ale dovádí výzkum sociálních souvislostí techniky až na úroveň podniků a provozů a opírá se i o empirický výzkum.

Jestliže se uvedenými otázkami zabývaly takřka všechny vlivné sociologické systémy, pak v marxisticko-leninské sociologii tvoří problém vztahu mezi výrobou, technikou a společností ústřední osu myšlení. Lapidárně je tato skutečnost vyjádřena ve známých Engelsových slovech: „Jako Darwin objevil zákon vývoje organické přírody, tak objevil Marx vývojový zákon

lidských dějin: prostou skutečnost, dosud skrytou ideologickými nánosy, že lidé musí jíst, pít, bydlet a šatit se, dříve než mohou provozovat politiku, vědu, umění, náboženství atd.; že tedy výroba bezprostředně hmotných životních prostředků, a tím každý daný stupeň hospodářského vývoje národa nebo epochy tvoří základnu, z níž se vyvinula státní zřízení, právní názory, umělecké a dokonce i náboženské představy lidí své doby a z níž proto také musí být vysvětlovány a nikoliv naopak, jak se to dělo dosud“ [Marx—Engels 1950 : 171]. Přitom zakladatelé marxismu-leninismu pokládali za nejvlivnější páku průmyslového rozvoje vědeckotechnický pokrok. K. Marx ve svých *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* napsal, že vývoj velikého průmyslu „závisí na všeobecné úrovni vědy a pokroku technologie či na použití této vědy ve výrobě“ [Marx 1974 : 592].

I když tlak na zdokonalování řízení a zlepšování sociálně politické práce a také sám imanentní vývoj vědy, který byl v předchozím textu charakterizován, vedly ke vzniku samostatné odvětvové sociologie — sociologie podniku — nelze zapomínat na základní význam teoretických a metodologických pozic obecné marxistické sociologie pro sociologii podniku. Pozitivní vývoj této odvětvové sociologie je bez jejího organického spojení s vývojem marxistické sociologie jako celku nemyslitelný.

Marxistická sociologie průmyslového podniku má své pevné zázemí v principiálních poznatech o vzniku a vývoji průmyslových podniků, které byly formulovány K. Marxem v I. dílu *Kapitálu*. Jsou to poznatky, které mimo jiné ukazují, že je nutno bedlivě sledovat vývoj a přeměny samého objektu, jímž se podniková sociologie zabývá a že tudíž i studium přeměn obsahu a metod sociologie podniku je trvalým úkolem bádání na tomto poli. Vznik průmyslového podniku, jak ukázal Marx, je vlastně východiskem kapitalistické výroby: „Působení většího počtu dělníků v téže době, na tomtéž místě (nebo, chcete-li na tomtéž poli práce) k výrobě zboží téhož druhu, pod vedením téhož kapitalisty, tvoří historicky a logicky východisko kapitalistické výroby“ [Marx 1953 : 347]. Vývojové tendence kapitalistické výroby a ekonomiky se pak odrážejí i ve vývoji a přeměnách průmyslového podniku. Vždyť přece průmyslový podnik v období imperialismu, v období rychlé koncentrace výroby, má jiné postavení a zpravidla plní i mnohostrannější funkce než průmyslový podnik předmonopolistické éry.

Marx poukazoval též na specifické ekonomické a sociální znaky průmyslového podniku, pro něž je podnik zvláštním objektem věd (nejen sociologie, ale také věd ekonomických, právních a samozřejmě technických). Jde například o tyto znaky:

a) Použití většího počtu dělníků i při nezměněném způsobu práce vyvolává revoluci v materiálních podmínkách pracovního procesu.

b) I když soustředěná práce vyvolává vyšší náklady na výrobní prostředky, užitečný efekt je vyšší, protože, jak uvádí K. Marx v *Kapitálu*, „společně používané výrobní prostředky přenášejí na jednotku výrobku menší část své hodnoty, jednak proto, že celá hodnota, kterou odevzdávají, se současně rozděluje na větší masu výrobků, jednak proto, že oproti jednotlivě používaným výrobním prostředkům vcházejí do výrobního procesu sice s absolutně větší hodnotou, ale vzhledem ke sféře své působnosti s relativně menší hodnotou“ [Marx 1953 : 349—350].

c) Technické vybavení práce a jeho změny vyvolávají změny v dělbě práce a bezprostředně ovlivňují možnosti rozvoje člověka a dotýkají se dalších sociálních procesů, mimo jiné i ve sféře životní, mimopracovní existence člověka.

Pozoruhodným rysem těchto charakteristik průmyslových podniků je jejich

systémovost(1): podnik se vyznačuje takovými rysy, jako je celostnost, organická provázanost jeho prvků, organizovanost apod., které vyvolávají efekt, jenž je v Marxově citátu popsán v ekonomických kategoriích, ale jde o týž efekt, který se v systémové teorii organizace označuje jako synergismus.

Jeden z poválečných autorů sovětské marxistické sociologie podniku a průmyslu V. G. Podmarkov napsal, že „zkoumáme-li průmyslový podnik jako systém, který se skládá z různých částí či stránek, pak se na první pohled jeví jako jednota tří stránek organizace: technické, ekonomické a sociální... Sociální organizace (se) při zachování autonomnosti a specifičnosti znaků zkoumá v jednotě s jinými částmi systému (podniku) jako nositel kvalit celku“ [Podmarkov 1976 : 22].

Pro svůj systémový charakter se sociologie výrobního podniku dostává do těsného sousedství s vědními disciplínami, které zkoumají různé části podnikového celku, jako jsou technické vědy, vědecká technologie, věda o organizaci a řízení, ergonomie, věda o práci, systémové inženýrství aj. Žádný konkrétní jev v podniku nemá pouze tu či onu stránku, ale v každém se v různých proporcích objevují všechny aspekty. Nejen pro sociologii podniku, ale pro všechny tyto vědy je charakteristické uplatňování systémových přístupů. Jejich spolupráce při řešení kteréhokoli podnikového problému je tak nejen nutná, ale i možná na základě určitých společných obecných vědeckých metod a pozic.

Stále hlubší pronikání systémového přístupu a systémových metod (napří-

(1) Je zajímavé, že systémové pojetí průmyslového podniku je dosti výrazným znakem této disciplíny i v jejím nemarxistickém pojetí. To se týká také dynamického chápání objektu této vědy. To ovšem neznamená, že ideologické vyznění nemarxistické a marxistické sociologie podniku by bylo rovněž shodné. Nemarxistická sociologie podniku zdůrazňuje takové rysy systémů, jako jsou tendence k rovnováze prvků a interpretuje tento problém tak, jako by vývoj podnikových systémů mohl být třídně bezkonfliktní.

Tendence k systémovému pojetí podnikové sociologie a její značná imunita vůči sociologickému redukcionismu je dána již tím, že organické sepětí technických, ekonomických, lidských a sociálních komponent této společenské instituce nelze přehlédnout. G. Briefs ve své *Betriebssoziologie* vyslovuje charakteristiku, že „podnik je prostorově vázaná, časově vytyčená a technickým zařízením vybavená kooperace lidí, v níž vznikají specifické sociální vztahy“ [Handwörterbuch 1931]. Briefs upozorňuje na základní význam techniky a technologie pro dynamiku sociálních vztahů v podniku. Píše, že technické zařízení je základní složkou výrobních sil, které vytvářejí nesmírnou sociální dynamiku. S jejich změnou a vývojem dochází ke změnám v průmyslu samém, v podnikových formách jeho organizace a ve společnosti vůbec. Výrobně technická základna podniku je determinantou tvorby organizačních a řídicích vztahů, které určují celou formální sociální organizaci podniku.

Rozhodující sociální procesy v podniku — procesy tvorby a vývoje profesně kvalifikačních struktur, procesy vytváření pracovních a životních podmínek jsou spjaty především s výrobně technickými a organizačními procesy. Výrobní vztahy v podniku, zejména vztahy vlastnické, jsou základnou, nad níž se zvedají ve velmi zprostředkované síti také vztahy společenského vědomí. Briefs se v této souvislosti zabývá mimo jiné pocity odcizení, které jsou příznačné pro prožívání světa práce v podmínkách kapitalistické společensko-ekonomické formace.

Ke zmíněné interpretaci systémového propojení základních sfér podnikového života je třeba dodat, že marxistická podniková sociologie — přes shodný názor na prioritu výroby a výrobních vztahů — vysoce hodnotí aktivní roli sociálního subsystému podniku a rozhodující roli pracujícího člověka jako cílevědomého, činnorodého prvku podnikového systému a nositele všech výrobních a sociálních procesů v podniku.

V americké sociologii podniku se objevuje systémový přístup již ve třicátých a čtyřicátých letech [W. F. Whyte, W. L. Warner, J. O. Low a další]. Podnik je zde definován jako koordinovaný systém činností, řízený k výrobě zboží. Podobá se mechanismu, jehož složebnými částmi jsou věcné a lidské komponenty, přičemž hlavní roli mezi věcnými složkami hrají výrobní činitelé, především technika a vědeckotechnický pokrok.

klad metod modelování sociálních jevů a procesů) do sociologie výrobního podniku, ale především vývoj ekonomických a společenských podmínek vedou k postupné transformaci této odvětvové sociologie v sociologii průmyslových systémů. Podnik, závod, provoz a další nižší organizační složky jsou dílčími objekty sociologie průmyslových systémů, neboť jsou jejich organickou částí. Průmyslový systém je však řádově vyšší soustava s pozměněnými vlastnostmi a strukturami. K této přeměně musí přihlížet a nové jevy v této oblasti zobecňovat sociologie průmyslu, zabývající se obecnějšími a širšími otázkami průmyslové výroby, mimo jiné ve vztahu k ostatním sférám celospolečenské ekonomiky.

Nejde jen o pouhou změnu označení (koneckonců označení má být až vrcholem prokázaného vývojového procesu), ale o změnu v postavení podniku v širších organizačních strukturách a ve společnosti jako celku, v okruzích otázek, jimiž se tato odvětvová sociologie musí zabývat a také o změny metodické. Jedním z průvodních jevů této transformace je to, že se zvyšuje váha sociologických aspektů vědeckotechnického rozvoje a že tak, jako vědeckotechnický pokrok bude stále výrazněji východiskem plánovaných výrobních změn, bude i východiskem sociálních změn. S tím souvisí to, že i na podnikové úrovni musí sociologie věnovat vědeckotechnickému rozvoji ještě větší pozornost než dosud.

Přeměna podnikové sociologie v sociologii průmyslových systémů je aspektem pronikání systémového přístupu do analýzy a ovládání celého reprodukčního procesu. Například v NDR je prosazována tzv. „procesní analýza“, která je definována takto: „Analýza procesů je komplexní vědecké, technické, ekonomické a organizační zkoumání celkového procesu v jeho materiální, energetické, časové, organizační a řídicí propojenosti v celkový výrobní proces anebo v ohraničenou oblast výrobního podniku“ [Leitert—Köhler 1984 : 6]. Od řídicího pracovníka je vyžadováno „procesní a systémové myšlení“. Za prvořadě dílčí procesy je přitom třeba pokládat

- odbyt a vývoj výrobků,
- rozvoj postupů a technologie,
- rozvoj organizace a automatizovaného zpracování dat,
- zlepšování ekonomičnosti při vynakládání materiálů a energie,
- rozvoj a řízení sociálních procesů.

Pokud jde o společensko-ekonomické podmínky transformace podnikové sociologie v sociologii průmyslových systémů, je nutno na prvním místě uvést procesy koncentrace a organizační integrace, které vedou ke změně zkoumaného objektu a k vzniku nových sociologických problémů. Výsledkem zmíněných procesů je v socialistické ekonomice vznik tzv. velkých socialistických průmyslových komplexů, v nichž dochází mimo jiné k přeměnám dělby práce jak vůči prostředí, tak uvnitř těchto komplexů a ke změnám v organizaci a řízení. Dochází tu také k sociálnímu přeskupování, k přeměnám ve struktuře a hierarchii pozic, k celkovým změnám ve formální organizaci a také ke změnám v organizaci neformální. Jestliže tyto velké průmyslové přeměny probíhají bez účasti a pomoci sociologie — a k tomu dochází tehdy, je-li sociologie podniku držena v dosavadním úzkém rámci analýzy pouze jednotlivých podniků — vznikají vědecké a praktické škody. Funkční schopnosti rekonstruovaných systémů totiž závisí mimo jiné na vytváření dobrých sociologických předpokladů rekonstrukce.

Ve vztahu k vědeckotechnickému rozvoji jako jedné z rozhodujících podmínek koncentrace a organizační integrace vyvolává transformace podniků ve velké průmyslové systémy řadu problémů ekonomické, organizační a sociologické povahy, které musí být samozřejmě řešeny jak z pohledu uvedených

změn, tak z pohledu specifické sociologické problematiky jednotlivých podniků. Patří sem například otázka, zda má být ekonomická koncentrace vědeckotechnického rozvoje provázána také organizační koncentrací, resp. centralizací. Dotknou se organizační a ekonomické změny ve velkých průmyslových komplexech tvořivých schopností pracovních kolektivů a v jakém směru? Změní se podmínky k uvádění výsledků vědy a techniky do výrobní praxe a jak změna těchto podmínek ovlivní sociální subsystém těchto komplexů? Jinou otázkou je, jaké modifikace se objeví ve vztahu odvětvového a územního řízení v situaci, kdy vrcholová řídicí centra velkých průmyslových systémů zasahují do velkých a často rozmanitých územních celků.

Objevuje se tedy řada nových sociologických problémů, které by měly pozmnamenat práci podnikových sociologů na všech stupních řízení — v resortních ústavech, na úrovni generálních ředitelství VHJ i v jednotlivých národních podnicích, které jsou nyní zpravidla nejvyšším článkem vnitropodnikového řízení, tj. řízení uvnitř VHJ, jako specifické formy velkého socialistického hospodářského komplexu. (2)

Změny v postavení podniků a ekonomické a společenské potřeby v etapě intenzivního rozvoje národního hospodářství staví sociologii průmyslových systémů před řadu nových, nebo poněkud odlišně formulovaných úkolů a problémů, které mají systémovou povahu. Koncentrace prostředků ve velkých hospodářských komplexech umožňuje rychlejší obnovu základních výrobních fondů. Tím je aktualizován problém sociálních podmínek a důsledků automatizace. Tento problém by měl být zkoumán a řešen diferencovaněji než dosud. Pro řídicí praxi je důležité, aby byly odhalovány nejen obecné trendy v sociálních souvislostech automatizace, ale aby byly též studovány a zjišťovány difference, s nimiž se setkáváme v odvětvích a často i výrobních oborech. V rámci obecných tendencí probíhá vývoj v této oblasti dosti nerovnoměrně. Proto jsou nejednou vyvozovány rozporné soudy o sociálních důsledcích automatizace.

Naše dílčí průzkumy ve strojírenství ukázaly, že automatizace pomocí průvých číslicově řízených výrobních systémů vede v zásadě k vyšší kvalifikaci, vyššímu mzdovému hodnocení, větší stabilizaci pracovních kolektivů i k snahám o neformální účast na řízení. (3) Podobné trendy jsou vyvozeny z průzkumů VÚSTE Praha. V publikaci *Řízení strojírenství* se uvádí, že „přechod na vyšší stupně technického rozvoje znamená vždy vyšší kvalifikační zařazení (kvalifikační třídu) výrobních dělníků, seřizovačů a údržbářů“ [Vácha 1974 : 104].

Diferencovaný přístup ke studiu sociálních důsledků automatizace je nutný i proto, že některé formy automatizace jsou prozatím předmětem sociologického zájmu jen okrajově. Týká se to v prvé řadě problémů robotizace. Přitom je známo, že průmyslové využití robotů je u nás na nedostatečné úrovni. Dostatečně nejsou známy ani podmínky organizační a ekonomické. Chybí klasifikace této techniky z hlediska stupňů technického rozvoje a z hlediska přeměn práce, tj. důsledků pro bilanci pracovních sil, pro přeměny v profesní struktuře, pro kvalifikaci, pracovní a životní podmínky apod.

(2) Novými jevy v obsahu činnosti a řízení velkých průmyslových celků se zabývá řada článků ve sborníku *Řízení podniků a VHJ v podmínkách vědeckotechnické revoluce I., II.*, vyd. VŠCHT Pardubice pod redakcí M. Vítka (staté Z. Dytrta a J. Lázi *Filozofie velkých hospodářských komplexů a vědeckotechnický pokrok*; M. Filky *Výrobní hospodářská jednotka jako subjekt sociálního řízení* aj.). Důležité poznatky je možno získat i studiem zkušeností kombinátů v NDR.

(3) Viz například sborník *Sociální aspekty racionalizace a inovace výrobních procesů*. DT ČSVTS Pardubice 1979.

V NDR, která je známá rychlým pokrokem ve výrobě a nasazování robotů (v současnosti 30—40 tisíc) a kde se přesto projevuje nespokojenost s dosaženými výsledky, byly provedeny výzkumy poukazující na řadu překážek robotizace. Patří k nim mimo jiné problémy se začleňováním robotů do celkového výrobního procesu, úroveň přípravy nasazení robotů především z hlediska komplexnosti této přípravy, problémy užitných vlastností robotů a intenzity jejich časového využití, kvalifikace a výkonnosti obsluhy, seřizovačů a údržbářů.

Jako vhodná se ukázala taková opatření, jako řešení otázek robotizace v komplexu problémů automatizace, přísné centrální řízení přípravy, které zahrnuje i vytváření pozitivních postojů a celkovou ideologickou přípravu pracovních kolektivů, vytváření materiálně technických předpokladů atd. Pro posuzování ekonomické a sociální efektivity nasazování robotů je používána soustava ukazatelů, jako uvolňování pracovních sil, úspora pracovních míst, úspory pracovního času, snižování nákladů, počty pracovníků uvolněných z těžkých a málo atraktivních prací a další.

Výrobně technické a ekonomické úkoly, které v této době velké socialistické průmyslové komplexy řeší a jejichž naléhavost bude v dalších letech ještě stoupat, vedou k určité dezagregaci problémových okruhů sociologie průmyslových systémů (v budoucnu směřující k zobecnění a vyšší syntéze). Již dnes je patrné, že uvnitř této sociologie vznikají pododvětví, detailně se zabývající jednotlivými závažnými aspekty technicko-ekonomického rozvoje výrobních celků. Příkladem jsou otázky jakosti a spolehlivosti výrobků a výrobních prostředků. Hledají se způsoby komplexní analýzy selhávání, resp. nedostatečné spolehlivosti a životnosti strojů a zařízení. Uznává se, že v tomto komplexním pojetí nemůže chybět lidský faktor a plně se k němu přihlíží při budování informačních soustav v oblasti spolehlivosti. Počínají se provádět i teoreticko-empirické výzkumy názorů a postojů pracovníků k spolehlivosti výrobních zařízení. Zjišťují se také strukturní charakteristiky pracovních kolektivů a formy sociálních vztahů, které působí na jakost a spolehlivost.

Spolu se zvyšujícími se nároky na vědeckotechnickou činnost výrobních organizací je stále větší pozornost upřena k cyklu věda — vývoj — výroba — využití a spolu s tím také k takovým otázkám, jako jsou přesuny ve významu technické přípravy výroby (konstrukční, technologické) a tím i v roli příslušných složek podnikových pracovních kolektivů, tj. vývojových pracovníků, konstruktérů a projektantů a spolu s tím také k různým formám kooperace pracovníků technické přípravy výroby a vlastní výroby (komplexní racionalizační brigády aj.). Do popředí se dostávají otázky racionalizace v technické přípravě výroby. Na VHJ a na úrovni podniků vznikají specializovaná pracoviště, zabývající se racionalizací inženýrskotechnických prací pomocí různých forem výpočetní a grafické techniky.

Je možno předpokládat — a v literatuře se na tuto okolnost již poukazuje — že bude věnována větší pozornost také sociologickým otázkám racionalizace, především dělbě a kooperaci práce v technické přípravě výroby, rozvoji tvůrčí aktivity a iniciativy inženýrskotechnických pracovníků, racionalizaci pracovních podmínek, způsobům a výsledkům materiálního, morálního a sociálního stimulování tvůrčích pracovníků a dalším sociálním, sociálně ekonomickým a politickým otázkám.

V oblasti vědeckotechnického rozvoje čekají sociologii průmyslových systémů rozsáhlé úkoly při prosazování komplexních kritérií nových technických řešení. Za samozřejmé se pokládá určování a zachovávání technicko-ekonomických parametrů, jako jsou zvyšování hodinové produktivity strojního zařízení,

optimalizace hmotnosti a tím úspora materiálu, snižování pracnosti při výrobě a obsluze a zabezpečování plynulosti výrobního procesu.

Kritéria, která by umožnila cílovou orientaci vědeckotechnické tvorby na vyvolávání příznivých účinků techniky v oblasti rozvoje člověka a pozitivního usměrňování sociálních procesů spojených s výrobně technickými procesy, však tak precizně formulována nejsou.

Některá kritéria jsou stanovena ergonomií a psychologií práce, event. průmyslovým designem, značně bohatší je rejstřík hygienických předpisů, ale zpravidla chybí širší sociologický pohled na tuto problematiku. Z teoretického hlediska jde o řešení rozporu mezi materiálně technickým aspektem výroby a jejím společensko-ekonomickým charakterem. Na tento rozpor poukázal K. Černěnků v závažné stati *Na úroveň požadavků rozvinutého socialismu*: „... Máme nemálo podniků, které pracují s již zastaralou technikou a které používají zastaralé technologie. Jsou i takové podniky, kde převládá manuální, málo kvalifikovaná práce, kterou, jak známo, u nás vykonávají ještě milióny lidí. A to znamená, že materiálně technická a organizační stránka výroby je zde, řečeno dialekticky, v jistém rozporu s jejím socialistickým společensko-ekonomickým charakterem podmíněným společenským vlastnictvím“.

K. Černěnků vidí cestu k řešení tohoto rozporu v zavádění nejmodernější techniky: „Právě vysoce produktivní technika, násobená obecnou ekonomickou zainteresovaností na jejím zavádění, může učinit skutečností aktuální hospodářský zvrat, zajistit spojení dvou revolucí — vědeckotechnické a sociální — a s novou silou odhalit přednosti socialistické organizace výroby“. (4)

Pro sociologii průmyslových systémů je charakteristické to, že prosazuje hlediska systémovosti a komplexnosti při řešení všech problémů podnikového života. Ve vztahu k tzv. sociálním kritériím nebo sociálním parametrům vědeckotechnického rozvoje to znamená potřebu rozpracování a postupné realizace například těchto problémových okruhů.

1. Sociální a sociálně ekonomické funkce nové techniky:
 - omezování rozsahu fyzicky namáhavých a málo atraktivních prací,
 - omezování rozsahu rizikových prací,
 - dosahování úspor živé lidské práce,
 - zvyšování podílu vyučených dělníků,
 - zvyšování podílu dělníků s vyššími kvalifikačními nároky (učební poměr s maturitou apod.),
 - zvyšování podílu THP (zvláště ITP) ve výrobním procesu a rozvíjení procesu sblížení fyzické a duševní práce.
2. Vliv nové techniky na povahu a strukturu pracovních činností:
 - omezování výkonných fyzických činností,
 - omezování činností jednostranného neuropsychického charakteru,
 - posílení rozumových schopností odborného charakteru,
 - posílení podílu řídicích (resp. spoluřídicích) činností.
3. Vliv nové techniky na pracovní podmínky:
 - dodržování normovaných hodnot fyzikálních podmínek práce,
 - racionální hospodaření s energetickými výdaji při práci,
 - odpovídající volba pracovních režimů s respektováním potřeby sociálního zajištění těchto režimů.
4. Ekologické účinky nové techniky:
 - snižování ekologicky škodlivých průvodních jevů výrobního procesu,
 - rozvíjení techniky pro rekultivaci a úpravu devastovaného prostředí.

5. Důsledky nové techniky pro životní podmínky pracujících:

- vyšší produktivita a kvalita technických zařízení v relaci k výrobním nákladům (možnost zvyšovat zisky, odvody do fondů kulturních a sociálních potřeb),
- větší spokojenost pracujících s celkovým životním postavením atp.

Metodou prosazování takovýchto kritérií by mohlo být seznamování inženýrskotechnických pracovníků s touto problematikou, dále expertizy podnikových sociologů k technickým inovacím a také provozní průzkum sociálních důsledků zejména těch nových výrobků (hlavně pracovních prostředků), které v širokém měřítku ovlivňují procesy změn v charakteru a obsahu práce. Postupně by se sociální kritéria měla stát součástí norem, zprvu nejlépe technických, event. ergonomických.

S tím souvisí otázka teorie inovací. Vzhledem k širokému trendu k „humanizaci techniky“ a k vyslovovanému požadavku, aby věda a technika „prošla oploďným vlivem sociologie“ (např. Frolov), se sociologie průmyslových systémů postupně zaměří na zpracování sociologické teorie inovací či na doplnění dosavadních inovačních teorií o tento aspekt. Jádrem sociologické teorie inovací je definování sociálních zdrojů inovace a sociálních důsledků, které jsou vyvolány změnami vědeckotechnické základny a organizačních forem výrobních organizací. Teoretickým východiskem sociologické teorie inovací je marxisticko-leninská koncepce společenských důsledků vědeckotechnické revoluce. Empirickým základem jsou konkrétní výzkumy sociálních aspektů rozvoje techniky v jejích jednotlivých stupních.

K ústředním problémům sociologie průmyslových systémů i nadále patří nejširší okruh otázek týkajících se pracovního kolektivu, řízení jeho rozvoje, zvyšování jeho aktivity atp. Aktuálním problémem v této sféře je studium podmínek a okolností vytváření a činnosti kooperativních pracovních skupin — chozrasčotních brigád. Větší a účinnější účast pracovních kolektivů na vědeckotechnickém rozvoji může být dosažena touto formou. Prozatím se chozrasčotními brigádami zabývali převážně ekonomové a pracovníci z provozů, málo však podnikoví sociologové.

Chozrasčotní brigády přitom představují specifickou sociální skupinu. Vznik brigád a jejich průběžná činnost ovlivňují sociální vztahy v širším měřítku a mohou mít velký vliv na celkovou funkční efektivnost podnikového systému. Sociologie by zde mohla pomoci i při identifikaci bariér, které brání rozvoji této formy organizace práce. Sociologickými metodami je velmi dobře možno ověřovat úspěšnost procesu zakládání brigád a jejich běžné pracovní činnosti.

Typickými činnostmi spojenými se systémovým pojetím výrobních organizací jsou sociální programování, plánování a projektování. Jsou výsledkem poznání, že při řízení organizací není možno se omezit jen na sféru výrobní a ekonomickou. Organickou součástí řízení představuje řízení sociálních procesů. V souvislosti s budováním velkých hospodářských socialistických komplexů je možno v této oblasti počítat s těmito tendencemi:

a) S tendencí k větší integraci technicko-ekonomických a sociálních programů a plánů. Právě vědeckotechnický rozvoj vyžaduje, aby sociální subsystém podniku byl budován v náležité shodě se subsystémem výrobně technickým a ekonomickým, a to v patřičném předstihu. Jedním z předpokladů neformální a funkční integrace je řešení řady věcných problémů, například metodiky plánování rozvoje profesně kvalifikačních struktur, kde dosud převládá empirismus nad pracnějším, vědeckým přístupem.

b) S tendencí k posilování role nejvyšších řídicích složek velkých průmyslových komplexů hlavně při prognózování, dlouhodobém plánování a progra-

mování sociálního rozvoje. Tato role bude posilována i při tvorbě, rozpisu a kontrole pětiletého plánu.

c) S tendencí k zdokonalování řízení sociálních procesů na všech úrovních podnikového systému. Hlavně na nejnižších a středních stupních řízení vystupuje do popředí neinvestiční charakter četných zlepšení v sociálním řízení, která jsou tudíž vysoce efektivní.

Jedním z nejcharakterističtějších problémů sociologie průmyslových systémů je sociální projektování. Patří také k důležitým nástrojům vytváření podmínek pro vědeckotechnický rozvoj.

Historicky je problematika projektování v oblasti lidského faktoru v průmyslových systémech spjata především se sovětským hnutím vědecké organizace práce (NOT). Objektem tohoto projektování byl původně pracovní proces, člověk jako pracovní síla a podmínky jeho práce. Postupně se — spolu s aplikací systémových přístupů a metod do projektční činnosti — záběr problematiky projektování, a to i v oblasti lidského faktoru, rozšiřoval. V současné době hovoříme o systémovém projektování, které zahrnuje přinejmenším

- projektování techniky a technologie,
- projektování stavební složky,
- projektování organizace a řízení výroby,
- projektování v oblasti živé lidské práce a lidského faktoru, které v poslední době nabývá podobu tzv. sociálního projektování.

Vývoj sociálního projektování byl urychlen právě přeměnou objektu tohoto projektování. Zatímco v NOT byly objektem základní pracoviště, dílny, provozy, objektem současného sociálního projektování jsou spíše velké průmyslové, energetické, dopravní a jiné systémy, a to ve stadiu přípravy a realizace investice. Ekonomičnost této investice, její návratnost a její včasné zapojení do vědeckotechnického rozvoje země, do značné míry závisejí na skloubení všech složek systémového projektování, a tedy i na sociálním projektu. Tím se ovšem nemění potřeba respektovat sociální aspekty při projektování i dílčích objektů.

Náplň sociálních projektů je bohatá, nomenklatura všech položek tohoto sociálního projektování ještě není úplně ustálena, ale zpravidla zahrnuje tuto problematiku:

- příprava investice z hlediska sociální a psychologické problematiky území, na němž je uskutečňována,
- projekt formování pracovního kolektivu nezbytného k uskutečňování investice z hlediska počtu, profesní a kvalifikační struktury, event. struktury demografické, ideově politické a další,
- konkretizace otázek školení, doškolování, event. rekvalifikace členů pracovního kolektivu s ohledem na stavební, technické, technologické i organizačně řídicí zvláštnosti daného investičního celku,
- projekt náboru, výběru, rozmístování a adaptace členů pracovního kolektivu,
- projekt řešení ergonomické problematiky v širokém slova smyslu, tj. včetně zabezpečení pracovního kolektivu v oblasti pracovního prostředí,
- projekt zabezpečení potřeb pracovníků v oblasti ubytování a bydlení,
- řešení problematiky stravování,
- projekt zajištění zdravotní péče,
- projekt zabezpečení rekreace, zábavy, kultury,
- projekt organizační výstavby a činnosti společensko-politických struktur (společenských a zájmových organizací),
- projekt vnitropodnikové i veřejné dopravy,

- řešení ekologické problematiky z hlediska možných sociálních a zdravotních důsledků investice,
- projekt transformace komplexu sociální problematiky při přechodu od investiční výstavby k užívání hotového díla aj.

V teorii i praxi musí být řešeny také vazby mezi sociálním projektováním, sociálním programováním a plánováním. Zkušenosti NOT naznačují, že včlenění úkolů sociálního projektu jako postupných kroků do sociálních, event. technicko-ekonomických plánů se jeví jako účelný postup. S tím je spojena i otázka vypracování příslušné dokumentace. Obdobně, a s tím jsou již u nás zkušenosti získané v praxi sociálního plánování, musí být sociální projekt provázán s kolektivními smlouvami.

V soudobé pokrokové řídicí praxi je již patrná snaha více používat sociologických poznatků a expertiz v činnosti řídicích a technicko-hospodářských pracovníků. Tito pracovníci nejednou konstatují, že pro ně není problém vyřešit technický nebo výrobní problém z materiálního hlediska, ale problém je poznat a pochopit zákonitosti chování pracovních kolektivů a usměrnit celou sociální sféru tak, aby se plnily úkoly a odstraňovaly nedostatky. Ve velkých průmyslových systémech se tak počínají řešit propojené technicko-ekonomicko-sociální problémy, a to jednak díky většímu pochopení a poznání technicko-ekonomické stránky těchto problémů ze strany podnikových sociologů, jednak hlubším poznáním jejich sociální stránky ze strany technicko-hospodářských pracovníků. Politický přístup k řídicím problémům je zde samozřejmým základem.

Je nutno počítat s tím, že tato tendence po spojitém ekonomickém a sociálním řešení výrobních problémů bude silít v současné etapě výstavby rozvinuté socialistické společnosti, v níž — podle slov M. Gorbačova „...potřebujeme revoluční změny, přechod k zásadně novým technologickým systémům, k technice posledních generací, které jsou nejefektivnější“ a kdy je na pořadu dne vedle koncepce hospodářského rozvoje i vypracování sociálního programu. (5)

Kvalitativní přeměny hospodářství se projevují ve výrobních podnicích jako v ohnisku hospodářského rozvoje přetvářením všech jejich stránek: technické, organizační, ekonomické a sociální. Sociologie, zabývající se ze svého specifického hlediska výrobními jednotkami, musí tyto přeměny včas zachytit, upřesnit svůj předmět a své úkoly tak, aby se mohla účinně a s předstihem podílet na takovém poznávání a řešení sociálních problémů, které zvýší aktivní roli sociální sféry ve výrobě vůči sféře technické a ekonomické. To platí i v těch podmínkách, kdy objektem sociologie zůstane podnik (bez začlenění do velkých komplexů). Ekonomika země se totiž bude vždy opírat jak o velké komplexy, tak o střední nebo menší kooperující výrobní jednotky.

Literatura

- Comte, A.: *Sociologie*. Praha, Orbis 1927.
- Černěňko, K.: *Na úroveň požadavků rozvinutého socialismu*. Praha, Rudé právo ze dne 24. 12. 1984.
- Dráb, Z. — Pernica, V.: *Sociální plánování a sociální projektování*. In: *Automatizované systémy řízení a plánování sociálního rozvoje v územních celcích*. Praha. DT ČSVTS 1983.
- Dráb, Z. — Pernica, V.: *Systémové rysy prognózování*. In: *Automatizované systémy řízení a prognózování sociálního rozvoje*. Praha, DT ČSVTS 1984.
- Engels, B.: *Reč nad hrobem Karla Marxe*. Vybrané spisy II. Praha, Svoboda 1950.
- Gorbačov, M.: XXVII. sjezd KSSS svolán na 25. únor. Rudé právo ze dne 24. 4. 1985. *Handwörterbuch der Soziologie*. Stuttgart 1931.
- Kutta, F.: *Principy prognózování a plánovitě řízení sociálního rozvoje*. In: *Automatizované systémy řízení a prognózování sociálního rozvoje*. Praha, DT ČSVTS 1984.
- Leitert, K. — Köhler, F.: *Leitungsaufgaben zur Durchführung von Prozessanalysen in den Kombinen und Betrieben des Werkzeug und Verarbeitungsmaschinenbaus*. In: *Tagungsberichte Heft 8, Karl-Marx-Stadt, Technische Hochschule 1984*.
- Lenin, V. I.: *Kdo jsou přátelé lidu a jak bojují proti sociálním demokratům?* Vybrané spisy I. Praha, Svoboda 1950.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953.
- Marx, K.: *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*. Berlin, Dietz Verlag 1974.
- Podmarkov, V. G.: *Úvod do sociologie průmyslu*. Praha, Svoboda 1976.
- Vácha, S. a kol.: *Řízení strojírenství*. Praha, SNTL 1974.

Резюме

В. Чех: Социология предприятия на современном этапе научно - технического развития

С развитием науки и техники перед марксистско-ленинской социологией предприятия не только открываются новые задачи, но и расширяется сам объект этой отрасли социологии. Она все больше занимается крупными социалистическими промышленными и хозяйственными комплексами, в организационные, экономические, правовые и социальные структуры которых вступают отдельные предприятия. Социология предприятия постепенно приобретает характер социологии промышленных систем. Социальные проблемы человеческого фактора она решает в тесном сотрудничестве с другими науками, как техническими, так общественными, в частности, психологией труда, социальной психологией, эргономикой, наукой об организации и управлении трудом, системотехникой и другими. В крупных хозяйственных комплексах появляются не только новые экономические, но и социальные проблемы. Меняются содержание и внутренняя структура трудовых коллективов, формальная и неформальная организация, отношения субординации, а также системы управления включая управление социальными процессами. Большое внимание социология промышленных систем уделяет научно-техническому прогрессу и его роли в экономической и социальной динамике этих систем. Она решает мало охваченные до сих пор задачи, такие, например, как формулировка и утверждение социальных критериев новой техники, социологическая проблематика теорий нововведений и пр. Создание крупных социалистических хозяйственных комплексов вызывает изменения и в социальном планировании, требует его более тесную увязку с технико-экономическим планированием, а также с социальным проектированием. По мере расширения предмета социологии промышленных систем одновременно происходит более глубокая специализация в рамках данной отрасли социологии. Крупными и относительно специфическими проблемами являются, например, социологические аспекты роботизации в рамках комплексной автоматизации, качества и надежности, создания и функционирования кооперативных трудовых групп (бригад), новых форм мотивации труда и др. Общественная роль социологии промышленных систем растет вместе со значением взаимосвязанного решения технических, экономических и социальных проблем в производстве и с переходом к качественным сдвигам в экономике, которые происходят на этапе развитого социалистического общества.

Summary

V. Čech: Sociology of the Enterprise in the Present Stage of Scientific and Technological Development

Along with the development of science and technology, Marxist sociology of the enterprise not only has to face new problems but its very subject is increasing in scope. This sociological discipline is more and more concerned with large socialist industrial and economic complexes, while individual enterprises become merged in their organizational, economic, legal and social structures. The present sociology of the enterprise is gradually assuming the form of the sociology of industrial systems. Social problems of the human factor are solved in close cooperation with other technical and social sciences, in particular with the psychology of work, social psychology, ergonomics, science of the organization and management of work, system engineering, and others. Big industrial complexes give rise to new problems not only of an economic but also of a social character. Changes are taking place in the content and internal structure of working collectives, in the formal and informal organization, in superiority and subordination relations, as well as in management systems, inclusive of the control of social processes. The sociology of industrial systems devotes particular attention to scientific and technological development and its role in the economic and social dynamics of these systems. It is concerned with the solution of tasks which so far have been dealt with only insufficiently, as e.g. the formulation and enforcement of the social criteria of new technology, sociological problems in connection with innovation theories, etc. The building up of big socialist economic complexes entails changes even in social planning, necessitating its more intense interlinkage with technico-economic planning and also with social projecting. Hand in hand with the expanding subject of the sociology of industrial systems, a more profound specialization is taking place within this branch of sociology. Great and relatively specific problems in this area are, for instance, sociological aspects of robotization within the framework of complex automation, of quality and reliability, the formation and function of cooperative working teams (brigades), new forms of work motivation, and others. The social role of the sociology of industrial systems is gaining in significance along with the growing importance of the joint solution of technological, economic and social problems in production, as well as with the transition to qualitative changes in the area of economy which take place in the stage of an advanced socialist society.

Hovoříme-li o sociologii práce či o průmyslové sociologii v SSSR (někdy se obou termínů používá jako synonym), je — právě tak jako v ostatních oborových sociologických disciplínách — nutné rozlišovat „akademickou sociologii“ a „podnikovou sociologii“.

Vědecko-organizační funkcí akademických (vysokoškolských) útvarů je organizovat jednotnou Věsvazovou sociologickou službu, centralizovaně poskytovat sociologům na jednotlivých pracovištích standardní metodiky a pomůcky, unifikovat dokumenty sloužící ke shromažďování primární informace a k jejímu zpracování na počítačích, vytvářet fond pracovních podkladů pro provádění sociologických výzkumů a budovat jednotnou banku dat. Akademická střediska vypracovávají společně s ministerstvy, Státním výborem pro vědu a techniku, Státním výborem práce SSSR a dalšími institucemi administrativně právní podklady: směrnice týkající se sociologické služby v podniku (sdružení), projekt jednotné Věsvazové sociologické služby a rovněž určují formální povinnosti objednavatelů (podniků, resortů) sociologické informace i práva a normy činnosti jejich dodavatelů, vypracovávají postupy patentování metodických instrumentů atd.

Organizace nových a reorganizace starých sociologických služeb v podnicích a odvětvích musí být plánovitým, přesně organizovaným, a nikoli živelným (jak tomu v praxi nejčastěji bývá) procesem, řízeným specialisty akademických středisek a zainteresovaných ministerstev. Zvláštní komise se přitom musí předběžně seznámit se situací, atestovat sociologickou službu a na základě vědeckého zdůvodnění rozhodnout o formách, úkolech a metodách její činnosti. Skutečná situace má ovšem velmi daleko k popsanému normativnímu ideálu, k metodologickým požadavkům a kánonům přísné vědy. Všechny články a oddělení jak akademické, tak podnikové sociologie musí nicméně usilovat o jejich realizaci.

Podniková sociologie, tj. všichni specialisté sociologové, kteří se zabývají vědeckovýzkumnou a prakticko aplikační činností bezprostředně v podnicích nebo odvětvích, představuje takovou úroveň sociologické vědy, jež má nejbližší k potřebám a požadavkům praxe. Podniková sociologie bývá také nazývána průmyslovou, hospodářskou nebo praktickou sociologií. Do dnešního dne bylo podle údajů odborníků Institutu sociální informace Akademie věd SSSR vytvořeno přes 500 oddělení sociologických služeb v podnicích a pracuje v nich přes 10 tisíc sociologů. O úrovni nasycenosti odvětví a podniků sociologickými kádry však lépe vypovídají nikoli absolutní, ale relativní údaje. Takové služby dnes „existují u necelých 10 % průmyslových podniků a sdružení a pouze u 15—20 % ministerstev a resortů, v několika oblastech a městech, v plánovacích orgánech některých krajů a republik“ [Gerčikov-Ryvkina 1983 : 93]. To však zjevně nestačí. „Například i v takovém průmyslovém odvětví, jakým je výroba zařízení pro oblast spojů, kde existuje nejrozvinutější síť sociologických oddělení v čele s tak uznávanými vůdčími středisky průmyslové sociologie, jakými jsou služby při Permském telefonním a Lvovském televizním závodě,

pracují sociologové jen ve třetině podniků. A téměř v 80 % podniku přitom tyto služby zajišťují 1—2 lidé“ [Podmarkov—Zajcev—Novikov 1977 : 167—168].

Jestliže se podíváme na sociologickou službu průmyslového odvětví, a nikoli jednotlivého podniku, vidíme, že má v současnosti tříúrovňovou strukturu: 1) horní úroveň představují odvětvová sociologická oddělení začleněná do odvětvových vědeckovýzkumných ústavů nebo středisek vědecké organizace práce a řízení; 2) střední úroveň tvoří pododvětvové sociologické služby začleněné do hlavní správy nebo resortních útvarů; 3) spodní a nejpočetnější úroveň představují sociologické služby podniků a sdružení, které jsou častěji podřízeny oddělení práce a mezd, oddělení vědecké organizace nebo kádrovému oddělení a méně často řediteli podniku nebo jeho náměstkovi (třebaže právě tato varianta je podle hodnocení odborníků i praktiků nejoptimálnější a nejúspěšnější). V souladu s touto služebně funkční subordinací se liší i početnost sociologických oddělení uvedených tří úrovní. Podle propočtů novosibírských vědců mají odvětvová sociologická oddělení od 8—10 do 25—30 pracovníků, pododvětvová oddělení nemají více než 10—15 odborníků a sociologické služby podniků představují v základě malé jednotky (o počtu 1—2 pracovníků), třebaže v poslední době se v podnicích stále častěji objevují sociologické útvary, laboratoře a oddělení o počtu 5 i více pracovníků [Gerčikov 1984 : 227—229]. Existují však i služby o gigantických rozměrech, například v Dněpropetrovském strojírenském závodě či v KamAZu (až 40 odborníků).

Je zřejmé, že vědecko-praktický přínos malých laboratoří je nepatrný. Pro střední podnik je optimální služba, kterou tvoří 6—7 specialistů základních sociálních profilů: sociolog, ekonom a psycholog. Této variantě se blíží služba ve sdružení „Vorošilovgradtěplovoz“. Existují však i jiná hlediska a metody propočtu. Je rozšířen názor, podle něhož na jeden tisíc pracujících je nutný jeden sociolog. Avšak i tyto počty jsou považovány za příliš nízké. Například V. I. Gerčikov se domnívá, že má-li sociologická služba plnit velmi četné a dosti různorodé funkce, úkoly a výzkumy, musí být přibližně stejně kádrově zajištěna jako oddělení práce a mezd či oddělení technicko-ekonomického plánování. Přitom se často uplatňují praktické důvody a mnohaleté zkušenosti z práce ve sféře podnikové sociologie. Praxe však ukázala, že ke stabilizaci pracovního kolektivu v Permském telefonním závodě (5 tisíc pracovníků a fluktuace 15 %) bylo třeba 10—14 pracovníků. K tomu, aby v Dněpropetrovském závodě úspěšně pracovala služba „Vaše nálada“, je dodatečně třeba 3—5 lidí. Je třeba brát v úvahu i pracovní náklady na provedení výzkumu, který vyžaduje 4—12 pracovních měsíců. Kromě toho je třeba vidět, že empirické průzkumy se v intenzivně pracujících službách uskutečňují 5—10krát za rok [Gerčikov 1984 : 229].

První sociologické služby v podnicích vznikly před více než 20 roky. Dnes již můžeme hovořit o nástupu druhé generace podnikových sociologů. K první, pionýrské generaci patří takové známé služby sociálního rozvoje, jako „Elektron“ (Lvov), „Rudý proletář“ (Moskva), „LOMO“ a „Světлана“ (Leningrad), Permský telefonní závod. Desítky odborníků, kteří se na počátku začali nazývat sociology, byly nyní vystřídány tisíci. Po celé zemi jsou známé služby Tiraspolského výrobního sdružení 40. výročí VLKSM, Dněpropetrovského strojírenského závodu V. I. Lenina, Kirovského závodu (Leningrad), automobilových sdružení AZLK, VAZ, KamAZ, podniku Uralelektrotražmaš (Sverdlovsk) aj. V roce 1974 zavedl Státní výbor práce SSSR oficiálně funkci sociologa do typových struktur podniků. Všesvazové ustanovení o sociologické službě však dosud neexistuje (i když v odpovídajících instancích je připraven a posouzen jeho projekt). Právě tak neexistuje ani kolektivní, oficiálně uzákoněný orgán

podnikových sociologů, který by koordinoval a řídil činnost služeb z jednoho centra. Místo toho se přípravou podnikových sociologů a konzultativní a organizační činností zabývají územně roztroušená, nečetná a vzájemně málo propojená akademická a vysokoškolská pracoviště. Taková situace se musí přirozeně negativně odrážet v efektivnosti podnikové sociologie.

V současnosti dosáhla podniková sociologie význačných úspěchů. Značně se rozšířil lvovský systém „Pulsar“, rižský systém výběru mistrů „Seržant“, dněpropetrovský systém „Pozornost“, permský systém stabilizace pracovního kolektivu, moskevský systém programově cílového řízení sociálního rozvoje kolektivu atd. Například v moskevském „Rudém proletáři“ se základem programově cílového řízení stal přesně koordinovaný čtyřsložkový systém shromažďování informace: zobecňování pokrokových domácích zkušeností, zahraničních údajů, analýza technických novinek atd. Sociologická klasifikace obsahuje 238 programově cílových úkolů (například adaptace mladých dělníků), byla zavedena průběžná pasportizace a vytvořena solidní banka metodik; každých pět let se provádí vyčerpávající sociologický průzkum, pro nějž byl organizován štáb tazatelů z řad inženýrsko-technických pracovníků podniku, uvolněných k těmto cílům na 3 měsíce. Sociometrická metodika sloužící k měření sociálně psychologického statusu pracovníka a stupně semknutosti a konfliktu v základním kolektivu, která zde byla vypracována, se rozšířila a získala uznání v desítkách jiných podniků.

Nemenší popularitu získal i permský systém stabilizace pracovního kolektivu. Za úspěšný je třeba považovat systém sociálního řízení kolektivu zavedený v Tiraspolském výrobním sdružení, který vychází z principu, že sociální funkce není záležitostí pouze jednoho oddělení, ale musí být rovnoměrně rozdělena mezi všechna správní oddělení (kádrové oddělení, oddělení práce a mezd, oddělení vědecké organizace práce, oddělení hlavního technologa atd.). Postup přenášení sociálních cílů na funkční oddělení je právně zakotven v Ustanoveních o jejich činnosti a je považován za součást plnění základních povinností [Čičilimov 1982 : 128]. V Tiraspolském výrobním sdružení byly vypracovány a zavedeny tři cílové programy na lhůtu 15 let: adaptace pracovníků, rekreace a výchovná práce. Velmi známé jsou i úspěchy sociologické služby Permského telefonního závodu.

Bez ohledu na význačné úspěchy jednotlivých sociologických služeb je celkový praktický přínos většiny sociologických oddělení, která jsou zpravidla málo početná a špatně doplňovaná, dosti malý. Důvodem je slabé vzájemné propojení akademické sociologie a podnikové aplikované vědy, nedostatky v organizaci vědecké práce, nevymezenost funkcí a úkolů sociologické služby, rozpornost metodických doporučení, která jí jsou poskytována, nedostatek sociologického vzdělání u hospodářských vedoucích pracovníků i u převážné většiny sociologů v praxi atd. Proto je v současné době možno konstatovat určitou disproporci ve vývoji podnikové sociologie: její kvantitativní růst probíhá na účet zhoršování některých kvalitativních ukazatelů, zvláště organizace vědecké práce, kooperace a koordinace činnosti. Nedostatky, které byly charakteristické pro podnikovou sociologii v extenzivní etapě jejího vývoje (v šedesátých a sedmdesátých letech) a nebyly včas odstraněny, se reprodukují i nyní, v osmdesátých letech. Jestliže chybí koordinace, výměna zkušeností, analýza chyb a šíření progresivních metod práce, pak nové sociologické služby, které se teprve utvářejí, nevyhnutelně reprodukují staré nedostatky a vady, chyby předcházející vývojové etapy.

Pro současný stav podnikové sociologie je tedy charakteristický principiální rozpor: zatímco společenská výroba se ve svém celku již dala cestou inten-

zívniho rozvoje a rezervy růstu produktivity práce se hledají ve zdokonalování její organizace, žije aplikovaná sociologie, jejímž úkolem je řešit sociální problémy společenské výroby, stále ještě v minulosti, houževnatě se drží extenzivní cesty. Nedostatečná hloubka výzkumných témat, dublování výzkumné problematiky, snaha vyřešit najednou mnoho úkolů, aniž by alespoň jeden z nich byl důkladně propracován, to vše nakonec znamená, že ve vývoji podnikové sociologie dominuje princip naturálního hospodářství, kdy vše, co je nezbytné pro vědeckou produkci — tj. vypracování instrumentáře, výzkumného programu, teoretické koncepce, shromáždění a zpracování dat, interpretace, praktická doporučení a mnoho jiného — se musí dělat vlastními silami, a přitom velmi primitivním způsobem. V takových podmínkách je často i dobrá metodika omezena jen na vnitropodnikové použití, rychle zastarává a malý rozsah jejího využití má tak nepatrný efekt, že neospravedlňuje ani vynaložené prostředky, čas a úsilí lidí. Podle přibližných odhadů specialistů se v zemi každoročně provádí více než 200 konkrétních sociologických výzkumů, které stojí stát deseti-tisíce rublů. Jejich výsledky se však někdy ani nedostanou ke spotřebiteli.

O otázkách zvyšování praktické efektivnosti sociologických služeb, o přechodu k převážně intenzivnímu způsobu organizace vědy, o němž se stále častěji píše v literatuře, se diskutovalo na *Všesvazové vědecko-praktické konferenci o sociálním plánování* (Moskva 1983). Podstatu konkrétních návrhů a požadavků, které na této konferenci vyslovili podnikoví sociologové, lze charakterizovat takto: 1) je nutné zobecňovat a šířit cenné zkušenosti předních sociologických laboratoří země; 2) je nutné organizovat oponentury vědeckých programů, metodik a projektů sociologických služeb kompetentními vědci a odborníky; 3) je nutné připravit učebnice pro podnikové sociology, vypracované ve spolupráci s nimi; 4) je nutné vytvořit kolektivní orgán — Radu sociologických služeb — pro celou zemi, jejímž úkolem by bylo koordinovat sociologickou práci, poskytovat konzultace, šířit progresivní zkušenosti atd. Projevila se rovněž tendence k přeměně sociologických služeb v komplexní služby sociálního rozvoje, do nichž by se kromě sociologů stále častěji zapojovali také ekonomové, psychologové, právníci, inženýři a další specialisté. Domníváme se, že nový název *služba sociálního rozvoje podniku* lépe odpovídá potřebám praxe a současným tendencím rozvoje společenské výroby.

Systém dělby práce a vědeckých funkcí mezi akademickou a podnikovou sociologií, který existoval po dlouhá léta, dnes již ztrácí své oprávnění. V prvních etapách svého formování neměla ještě podniková sociologie vlastní modely a principy výzkumné činnosti a „první sociologické služby pracovaly pod metodickým vedením akademických nebo vysokoškolských sociologů, osvojovaly si tam přijaté modely a normy výzkumné práce a pokoušely se budovat svou činnost podle těchto vzorů“ [Gerčikov 1984 : 217]. Přejímaly někdy dosti složité výzkumné programy, teoretická schémata i metodický instrumentář, jejichž použití často přesahovalo možnosti málo početné a nepřipravené služby.

Diferenciace obou těchto úrovní je dána různými cíli: úkolem akademické sociologie je odkrývat základní zákonitosti, reprezentativní pro zemi jako celek nebo pro velké geografické regiony, kdežto logika aplikovaného výzkumu směřuje ke zkoumání jednotlivého průmyslového objektu. Specifičnost aplikovaného výzkumu, již se podnikoví sociologové musí především zabývat, je dána především tím, že struktura socialistické společenské výroby je dosti nestejnorodá v tom smyslu, že podniky se vzájemně podstatně liší nejen odvětvovou příslušností (typem výroby), početností a složením pracovníků podle profesí, ale také řadou jiných parametrů, mezi něž patří zejména pracovní podmínky, charakter a obsah práce. Proto se obecné zákonitosti vědeckotech-

nického pokroku, vlastní celé společnosti, projevují v každém konkrétním podniku různým způsobem. Sociolog v podniku má také co činit s typickými situacemi, do nichž jsou však vnášeny podstatné korekce, v nichž se projevuje specifičnost, neopakovatelnost jednotlivého případu. Jeho úkolem není ani tak popsat obecné pravidlo, jako spíše stanovit výjimky z tohoto pravidla. Nalezení přesné proporce mezi obecným (typickým) a zvláštním (netypickým) pomáhá správně určit taktiku výzkumu, modifikovat standardní (a často příliš komplikované) metodiky vzhledem k vlastním cílům a úkolům. Zprostředkující funkce převodu obecných zákonitostí do jazyka praktické situace je právě tím, co určuje místo a úlohu podnikového sociologa v systému vědecké dělby práce.

Progresivní pohyb ve vědecké činnosti podnikových sociologů, jenž lze v poslední době pozorovat, tedy spočívá v tom, že otrocky nepřijímají normy a metody, které jim byly „vnucovány“ akademickou sociologií, ale vypracovávají své vlastní, lépe odpovídající jejich potřebám. Staré paradigma, podle něhož „hlavní věcí je výzkum, zatímco praktické uplatnění je druhořadou aplikací“, ztrácí své pozice. Je stále zřejmější, že vědecká činnost na tomto důležitém úseku výrazně mění svou orientaci ve prospěch prakticky uplatňovaných či, jinými slovy, socioinženýrských projektů. Hodnota práce podnikových sociologů je v současnosti — a bude i perspektivně — určována závažností konečných výsledků, tj. sociálních přeměn uskutečněných v pracovním kolektivu, a nikoli počtem provedených výzkumů, napsaných zpráv a hlášení řídicím orgánům. V souladu s tím se mění i úkoly a charakter vědecko-praktické činnosti: za prvé (a v tom plně souhlasíme s názorem V. I. Gerčikova), podnikový výzkum nesmí být popisný, ale musí mít socioinženýrský, konstruktivně aplikací, k praktickému uplatnění směřující charakter; za druhé, a to je třeba rovněž zvlášť zdůraznit, musí být interdisciplinární, musí se provádět ve spojení a za bezprostřední účasti ekonomů, psychologů, inženýrů a dalších specialistů. Z toho vyplývají i nové nároky na metodologii aplikovaného výzkumu. Na jedné straně se ve větší míře než dříve uplatňují nikoli subjektivní, ale objektivní metody shromažďování dat zachycujících fakty, zejména například analýza statistické informace vnitropodnikové dokumentace. Na druhé straně se upouští od anketního dotazování a přechází se na metody interview a expertního dotazování. Pokud se používá i anket, nezaměřují se na studium subjektivně psychologických orientací, struktury osobnosti atd., ale na studium veřejného mínění kolektivu a zjišťování praktických doporučení, návrhů a přání pracovníků. Na základě jejich zobecnění a rovněž za účasti expertů se vypracovávají projekty řešení různých problémů. Často se stává, že konkrétní sociální problém, například snížení fluktuace kádrů, je dosti jednoduchý a v jiných podnicích je řada pozitivních zkušeností s jeho řešením. Proto není třeba provádět rafinované empirické výzkumy založené na složitém vědeckém programu. Podnikový sociolog nyní vystupuje v úloze socioinženýra a používá těch metod a způsobů řešení, které jsou adekvátní konkrétní situaci a nejsou diktovány vědeckými kánony. Tyto kánony nadto často nelze přizpůsobit podnikové situaci. Ve vědecké (přesněji řečeno akademické) literatuře je mimo jiné velmi nedostatečně propracována logika a metodologie aplikovaného výzkumu, nejsou prostudovány jeho možnosti, podmínky použití netradiční techniky, metodika převodu empirické informace v systém řídicích rozhodnutí a praktických doporučení. Se vši určitostí lze říci, že zavádění vědeckých poznatků do praxe nevyžaduje menší, ale někdy i větší úsilí a talent než tradiční činnost spojená s odkrýváním nových poznatků.

V literatuře se úkoly a funkce podnikové sociologie vymezují různě, neboť názory na tuto otázku se také různí [Ekonomika i organizacija 1981, 1982, 1983,

1984]. Proto nepřekvapuje, že v ustanoveních o sociologické službě, vydávaných různými ministerstvy, a v metodologických doporučeních k jejímu zřizování často vzniká zmatek: sociologům jsou připisovány ty funkce a úkoly, které plní jiná funkční oddělení, specifika tohoto druhu vědecké práce není brána vedením v úvahu, její úloha není adekvátně chápána.

Na základě zobecnění literatury a empirických údajů můžeme uvést tři nejčastější vymezení úkolů a funkcí sociologické služby:

- 1) Vymezení „monofunkční“, které přisuzuje podnikovým sociologům jednu hlavní funkci (úkol) — *studium základních sociálních problémů a procesů v podniku* — přičemž všechny ostatní funkce plní jen podřízenou úlohu. Podle názoru A. Velička a V. Podmarkova se tato funkce rozpadá na řadu úkolů: správné rozmístění a výběr kádrů, zabezpečení koordinovanosti podnikových služeb, informování kolektivu o plnění plánu, zvyšování kvalifikace pracovníků, udržování stavu správního aparátu v optimálních hranicích nemůže být prvkem činnosti sociologů, ale patří do kompetence vedení podniku. Dalším nedostatkem je orientace na detailní, druhořadé úkoly a zanedbání vymezení hlavních kritérií činnosti.
- 2) Vymezení pěti základních funkcí sociologické služby (V. I. Gerčikov): a) *sociálně plánovací funkce*, b) *sociálně problémová funkce*, c) *zabezpečování „styčných bodů“ technického, ekonomického a organizačně výrobního pod-systému podniku se sociálním podsystémem* (lidským faktorem), d) *sociálně osvětová* (učební) *funkce*, e) *občanská funkce* [Podmarkov—Zajcev—Novikov 1977 : 167—168]. Tento přístup je celkově přesvědčivější než první přístup, ale i on má své vady. Jednou z nich je nejasné zdůvodnění klasifikace funkcí vzhledem k jejich rozsahu a významu. Nedostatečně je rozpracována a zdůvodněna zejména poslední, občanská funkce, jejíž náplní má být realizace demokratického stylu řízení prostřednictvím sociologických výzkumů a dotazování. Zdokonalování stylu řízení může být jako podúkol začleněno do jiných funkcí, například do první funkce, a pokud jde o provádění výzkumů, je prerogativou druhé funkce. Problém určení funkcí je však v tomto přístupu postaven správně. Je třeba ovšem upozornit i na jinou zvláštnost — na spojení funkcí s praktickými možnostmi služby. Ukazuje se, že poměr uvedených funkcí závisí na statusu a počtu pracovníků sociologické služby, na její subordinaci a rovněž na kvalifikaci sociologů samých i na pozici vedoucích pracovníků [Gerčikov 1984 : 217]. Právě v závislosti na těchto faktorech si konkrétní služba vybírá ty funkce, které je schopna nejúspěšněji plnit, přičemž na čas upouští od řešení jiných úkolů.
- 3) Uprostřed (bereme-li v úvahu jen jedno kritérium, tj. počet funkcí) mezi oběma uvedenými přístupy stojí podle našeho názoru třetí vymezení, vypracované A. I. Prigožinem, který vyčleňuje tři funkce: *výzkumnou, konzultativní a vzdělávací*. Výzkumná funkce se přitom neomezuje jen na vědeckoteoretické poznání a provádění empirických výzkumů podle vzoru akademické sociologie. Sociolog se musí orientovat především na socioinženýrský přístup, tj. jak na získávání teoretických výsledků, tak na jejich praktické využívání při řešení vnitropodnikových úkolů [Podmarkov—Zajcev—Novikov 1977 : 167—168]. Celkově lze tento přístup nazvat syntetickým přístupem, spojujícím oba předešlé. A třebaže se v něm nepřihlíží k některým současným tendencím, které se objevily v polovině osmdesátých let, je dostatečně plodným základem pro další rozvíjení a všestranné propracování dané otázky.

Naším cílem ovšem nebylo osvětlit a široce analyzovat všechny důležitější směry a vývojové tendence podnikové sociologie či vyčerpávajícím způsobem

rozebrat úkoly a funkce sociologické služby v podnicích SSSR. Dosud zde neexistuje jednotná přístupů a reálná praxe se stále rozšiřuje a obohacuje vědce novými problémy a otázkami.

Závěrem je nutno upozornit na jeden významný moment. Přechod od extenzivního k převážně intenzivnímu způsobu utváření a formování podnikové sociologie probíhá ve složité situaci. Jejím podstatným rysem je to, že nejsou důsledně vyřešeny úkoly a odstraněny mezery historicky a logicky předcházející etapy, a již se tu v plné síle objevují nové, složitější otázky podmíněné další vývojovou etapou. Jak si počínat v této složité a rozporné situaci? Rozhodující slovo tu musí říci v první řadě akademická sociologie, u níž úroveň metodologických prací zjevně zaostává za potřebami praxe a úkoly socialistické výroby. Jinými slovy, sociologická teorie musí být nejen zobecněním praxe (jako tomu bylo dosud), ale musí zajišťovat kvalitativní narůstání vědeckého poznání, předstihovat zkušenost a praxi. Právě v tom spočívá její základní poslání. Jen v takovém případě se může povznést na úroveň současných požadavků a podstatně zvýšit svou autoritu, efektivnost a kvalitu svých vědeckých doporučení.

Přeložil Ota Vochoč

Literatura

- Čičilimov, V. V.: *Zavodskoj sociolog v sistěme upravlenija kollektivom*. Sociologičeskije issledovanija 1982, No 4.
- Gerčikov, V. I. — Ryvkina, R. B.: *Sociologičeskij „treugolnik“*. EKO 1983, No 3.
- Gerčikov, V. I.: *Socialnoje planirovanije i sociologičeskaja služba v promyšlennosti*. Novosibirsk, Nauka 1984.
- Podmarkov, V. G. — Zajcev, A. K. — Novikov, V. V.: *Problemy zavodskoj sociologii*. Sociologičeskije issledovanija 1977, No 3.
- Prigožin, A. I.: *Sociologija organizacij*. Moskva, Nauka 1980.
- Veličko, A. — Podmarkov, V.: *Sociolog na predprijatii*. Moskovskij rabočij 1976.
- Viz například výběr materiálů o podnikové sociologii v časopisech *Ekonomika i organizacija promyšlennogo proizvodstva* (1981 No 11, No 12; 1982 No 5, No 7, No 8), *Sociologičeskije issledovanija* (1982 No 2, No 4; 1983 No 2, No 3; 1984 No 1, No 3).

Marxistická sociologie je od samého počátku těsně spjata s ekonomickým životem společnosti, s ekonomickým rozvojem. Má to své důvody teoreticko-metodologické (její zakotvení v historicko-materialistickém pojetí dějin) i důvody vyplývající z potřeb společenské praxe (plánovitý charakter společenského rozvoje v podmínkách socialismu, který určuje poslání společenskovedních disciplín). Uplatnění marxistického přístupu pochopitelně neznamená „ekonomizovat“ všechny společenské jevy, převádět je na jakéhosi společného jmenovatele ekonomické struktury, nýbrž jde o to, pochopit směr, formy a význam, v nichž se v rámci historicky konkrétních podmínek produkuje a reprodukuje společenský život ve svých základních vztahových strukturách. Jde ovšem zároveň o to, pojmut a analyzovat způsoby a prostředky, jimiž lidé — jakožto příslušníci společenských tříd a skupin — dané výrobní vztahy využívají a mění v souladu se základní dějinnou tendencí, již je přechod od kapitalismu k socialismu a od budování základů socialismu k výstavbě rozvinuté socialistické společnosti. (1)

Jedním ze základních rysů marxistické ekonomie i sociologie je skutečnost, že se nerozvíjejí „o sobě“, jako akademické disciplíny odtržené od společenské praxe, nýbrž že jejich hlavním smyslem je přispívat k odhalení zákonitostí probíhající vývojové etapy na základě studia konkrétních mechanismů společenské reprodukce. Čím náročnější úkoly před společností stojí, tím hlouběji se musí prosazovat jednota teorie a praxe, ekonomie a sociologie, vědy a výroby. Jestliže v extenzivní fázi rozvoje ještě bylo možné (i když jen podmíněně) pojímat ekonomiku jako svébytnou oblast společenského života, pro niž je třeba zajistit potřebné „vstupy“ v zájmu dosažení požadovaných „výstupů“, pak v současné etapě přechodu k intenzivní cestě rozvoje se naléhavě ukazuje provázanost celého společenského reprodukčního procesu, nerozlučitelnost jeho jednotlivých sfér.

Těsná provázanost všech článků reprodukčního cyklu představuje pro společenskovední výzkum a jeho aplikaci mimo jiné to, že se stírají dříve zdánlivě jasné kontury ekonomické a sociální oblasti, zejména pak že ekonomika musí stále více brát v úvahu svůj sociální obsah a využívat sociální zdroje svého rozvoje. (2) Mobilizace vnitřních rezerv, nezbytná pro další růst neznamená jen lepší využívání tradičních zdrojů (surovin, pracovních sil, techniky a technologie, organizace výroby), ale zároveň stále více zapojování zdrojů nových, přetváření toho, co bylo dříve chápáno jen jako „výstup“, v integrální složku růstového potenciálu. Pro oblast společenských věd to mimo jiné znamená újeji propojovat a sjednocovat přístupy ekonomie a sociologie, analy-

(1) Jak ukázal V. I. Lenin již v práci *Ekonomický obsah národnictví*, vztah ekonomické a sociální sféry, jejich vzájemnou podmíněnost, je třeba zkoumat vzhledem ke konkrétním společenským podmínkám, k dané vývojové etapě [Lenin 1951 : 459].

(2) Jak uvedl s. M. Gorbačov, „je nezbytně nutné důsledně usilovat o upevnění sociální spravedlnosti při rozdělování hmotných a duchovních statků a posílit vliv sociálních faktorů na rozvoj hospodářství a zvýšení jeho efektivnosti“ [Gorbačov 1985].

zovat všechny články společenského reprodukčního procesu z obou hledisek současně. (3)

1. Obecné a specifické v přístupech ekonomie a sociologie

Sférrou, v níž se potřeba takového sjednocení objevuje nejvýrazněji, jsou pracovní síly. Lidská práce je základním zdrojem veškerého společenského bohatství a „homo faber“ je tedy hlavním nositelem ekonomického procesu. Zároveň však cílem a smyslem výroby je vytváření stále lepších životních podmínek obyvatelstva, přičemž práce je tím ekonomicky přínosnější (ve smyslu široce a dlouhodobě pojaté efektivity), čím je její obsah bohatší, s čím větším zaujetím je vykonávána a čím více přispívá k rozvoji člověka. Ekonomická instrumentalita a společenská finalita lidské práce jsou v etapě budování rozvinutého socialismu nerozlučitelně spjaty a představují uzlový bod reprodukčního procesu. Je to přímý protiklad kapitalistického výrobního způsobu, který — jak podrobně ukázal K. Marx v *Kapitálu* — spočívá právě v oddělení pracovního procesu a jeho produktu, v rozpolcení celého reprodukčního cyklu soukromým vlastnictvím výrobních prostředků: nikoli uspokojování lidských potřeb, nýbrž produkce nadhodnoty vystupuje jako „přímý účel a určující pohnutka výroby“ [Marx 1956 : 428].

Týž společenský fenomén, tj. ekonomicky aktivní populace jakožto producent materiálního společenského bohatství a společenských vztahů, je v ekonomii a sociologii zkoumán z odlišných hledisek a různými metodami.

V ekonomii vystupují pracovní síly jako jeden z výrobních činitelů a komponent produkční základny na různých úrovních organizačních jednotek. Především po této linii se také provádí agregace či dezagregace pracovních sil a jsou propočítávány základní ekonomické ukazatele (produktivita živé práce či souhrnná produktivita, relace růstu produktivity práce a mzdového fondu apod.), jejichž pomocí je regulována, plánována a kontrolována výroba. Tomu odpovídá i potřebná informační báze, založená na načítání údajů za organizační jednotky do stále širších agregátů, až po celý národohospodářský komplex. Zpracování a analýza takových dat má mnoho výhod (informace jsou pořizovány vyčerpávajícím způsobem, vytvářejí souvislé časové řady — byť někdy přerušené změnami metodiky — a jsou přímo návazné na ukazatele řízení), zároveň však může jen obtížně překročit metodické meze jejich sběru, tj. nadindividuální charakter primárních jednotek zjišťování. Předmětem makroekonomické analýzy je nejčastěji souhrnná pracovní síla a její vývoj v čase, sledovaný v kontextu dynamiky ostatních výrobních faktorů, který dovoluje určit míru jejího využití a vliv na dynamiku společenské produktivity práce. (4)

V sociologii jsou pracovní síly sledovány především jakožto sociální struktura aktivní populace, ať z hlediska sociálně třídního (daného určením společenských

(3) Je třeba uvést, že plnění této závažné společenské objednávky naráží na řadu objektivních i subjektivních příčin. Jak uvádí F. Charvát „právě ve zřetelném kontrastu s reálnou spjatostí ekonomických a sociálních procesů existuje hluboký nepochopitelný vnitřní konzistenci a systematickosti ekonomických a sociálních analýz. Příčiny jsou podle našeho názoru v podstatě dvojího typu: za prvé sociální je skutečně svým rozsahem náročnější, mnohotvárnější a fakticky nepostižitelné bez opěrného systému ekonomických poznatků; za druhé, cesta od zboží a peněz ke třídám není jednoduchá, bývá často ze subjektivních důvodů přeskakována a opomíjí se celý složitý myšlenkový pohyb tak rozhodující pro metodologickou úroveň a konečnou i pro vlastní hodnotu poznatků“ [Charvát 1975 : 26].

(4) Vhodným příkladem takového typu analýzy je práce Klacka a Tomse, v níž se mj. formuluje model vývoje zaměstnanosti, řešící vztah mezi tempem růstu produkce a nutným přírůstkem fondu pracovní doby [Klacek, Toms 1976 : 136n].

skupin podle vlastnictví výrobních prostředků a stupně jejich osvojení), či z hlediska sociálně profesního (vycházejícího z určení konkrétní povahy práce). Jde o uskupení, která fungují v rovině společenských vztahů a různým způsobem a podílem přispívají k jejich využívání, reprodukci a přeměně. V zásadě je zde zkoumán též společenský reprodukční proces jako v ekonomii, avšak z té stránky, která se týká reprodukce samotných producentů, společenských vztahů, do nichž vstupují, a životních podmínek určujících jejich postavení i stimulujících jejich aktivitu. I když základní jednotkou sociologické analýzy není jedinec, nýbrž společenská skupina, jsou potřebné informace získávány zpravidla na individuální úrovni, na výběru populace, a to buď jednorázově, nebo periodicky, nikoli však v kontinuálních časových řadách. Taková výpověď není bezprostředně využitelná pro potřeby plánování a řízení, přičemž je výběrovým charakterem dat přirozeně limitována. K nesporným výhodám však patří to, že údaje mají zpravidla bohatší obsah (což vyplývá z podstatného rozdílu mezi rozsahem a obsahovými možnostmi sociologického dotazníku a statistického výkazu) a lze je zpracovávat v libovolných průřezech (agregacích individuí).

V obou přístupech, tj. prostřednictvím ekonomických a sociologických metod získávání, analýzy a využití dat, dostáváme vždy jen určitý výsek, odlišně akcentovanou *aproximaci sociálně ekonomické reality*. Základním východiskem ekonomické analýzy je srovnávání časového vývoje ukazatelů výrobních funkcí, z něhož se odvozují jejich vazby a závislosti. Oporou výpovědi o vlivu jednotlivých činitelů je tedy především změna v čase — ačkoli daný výsledek může být zprostředkován faktory, které nebyly vedeny v patrnosti nebo jejichž působnost může být jen přechodná. Z povahy informační báze sociologie vyplývá zaměření na strukturní analýzu, tj. zjišťování determinant a podmínek daného jevu i jeho dynamiky z kontextu vazeb a souvislostí. Hlavní oporou je tedy pohyb (či spíše kvazipohyb) ve struktuře, z něhož se vyvozují závěry o vývojových charakteristikách. Také tento způsob odvozování je velmi podmíněný, neboť přes značnou stabilitu vztahů mezi sociálními jevy dochází ke změnám a vývoji, ať v souvislosti s historickým časem, ekonomickým cyklem, generační obměnou apod.

Naznačená charakteristika obou přístupů se týká jen jejich dominantních rysů a zdaleka *neplatí bez výhrad*. V rámci ekonomie se využívá i postupů založených na analýze průřezových dat. Využití kapacitní informační techniky dovoluje překonat nedostatky dosavadní ekonomické statistiky a zakládat datové báze na jedincích jakožto základních jednotkách. (5) Stejně tak v rámci sociologie se můžeme setkat s oblastmi, které jsou přímo založeny na interpretaci údajů o jednotkách „vyššího řádu“ — typickým příkladem je sociální ekologie, v níž byl mimo jiné proveden důkaz o neadekvátnosti některých takto založených výpovědí pro reálné vztahy. (6) Oba přístupy, tj. explikace funkčních vazeb z vývojových trendů a hledání dynamiky ve struktuře podmíněností, se přitom *doplňují a do značné míry prolínají*. Jejich skutečné propojení, které by vedlo k využití předností obou nejen v interpretační fázi, ale

(5) Příkladem může být jednorázové výběrové statistické šetření o mzdách pracovníků za červen 1984, jehož jednotkou jsou jedinci — pracovníci vybraných organizací. Údaje o pracovnících vycházejí z jednotné údajové základny organizací (JÚZO) a přenášejí se ze mzdové a personální evidence přímo na magnetické pásky, takže vytvořený soubor dat umožňuje libovolné zpracování [Štětka 1984].

(6) V klasickém Robinsonově článku je názorně ukázáno, že výpovědi odvozené z charakteristik územních jednotek mohou být přímo protikladné vůči reálným vztahům zjištěným na základě charakteristik jedinců [Robinson 1950]. V jiných souvislostech Hartl zajímavě ukázal, jak se liší vazby mezi hodnotovými okruhy, zkoumáme-li je na souboru jedinců a na souboru kolektivů [Hartl 1983 : 91].

již ve způsobu získávání a metodách zpracování dat, není ovšem jednoduché a vyžádá si značné úsilí.

2. Některá hlediska sociologické analýzy

Využití všech možností, které poskytuje propojení přístupů ekonomie a sociologie pro poznání společenských procesů obecně a dynamiky pracovních sil zvláště, představuje složitý, náročný a nutně dlouhodobý program. Zde můžeme učinit jen velmi malý krok, totiž ukázat *některé typy analýz*, resp. hlediska charakteristická dosud spíše pro sociologii, která mají nepochybnou ekonomickou relevanci. Příklady volíme z tematického okruhu pracovních sil, v jehož rámci je propojení obou disciplín nejvíce zjevné. Navíc jde zčásti o problémy, při jejichž řešení mohou hlediska, informace a procedury sociologie přispět k prohloubení a konkretizaci poznatků statistických šetření, jejichž výsledky běžně vstupují do ekonomických analýz.

Prvním zvoleným hlediskem

je reprodukce, tedy pojem nikterak pro sociologii specifický. Při reprodukci pracovních sil jde kromě početnosti o celou řadu vlastností, jako je kvalifikace a její využití, resp. o různé aspekty obsahu práce, jehož kvalita je jednou z podmínek přechodu k intenzivnímu způsobu hospodaření. Dynamika pracovních sil má nejen aspekt vývojový (kvantitativní a kvalitativní změny v čase), ale také konkrétně historický (specifický charakter určitých etap, který může vést k diskontinuitě trendových změn) a s ním spjatý aspekt generační (jednotlivé věkové skupiny v sobě nesou stopy minulých změn). Odlišení těchto aspektů je důležité jak pro hodnocení současného stavu, tak pro předvídaní dalšího vývoje. Jedna ze sociologických operacionalizací reprodukce, již je sociální mobilita, se zaměřuje právě na generačně specifické pohyby, registrující určitou stránku historického vývoje v reálné demografické kontinuitě společnosti. Věkové členění tak vypovídá o celé řadě skutečností: o charakteristických rysech historického období, v němž pracovníci zahajovali svoji ekonomickou aktivitu, o průběhu pracovní dráhy, průvodních jevech jejích jednotlivých fází apod. Jeho prostřednictvím lze odhalit zdroje některých napětí současnosti či perspektivy pravděpodobných změn. Ukážeme to na příkladu plnění kvalifikačních požadavků a využívání kvalifikace.

Statistický úřad uskutečnil již několik šetření duševních pracovníků, která sledovala, jaké vzdělání je pro obsazení funkčních míst požadováno a jakého vzdělání tito pracovníci skutečně dosáhli. Šetření se opírala o výkaz vyplňovaný organizacemi, jehož podoba předem limitovala možnosti zpracování. Na základě jejich výsledků je možné porovnávat vývoj kvalifikačního obsazení funkčních míst, využití získané kvalifikace, rozdíly mezi muži a ženami z těchto hledisek a stav v jednotlivých resortech a odvětvích. Nelze však sledovat různá hlediska současně ani situovat zjištěný stav do historického času. Ukážeme proto, jaké možnosti poskytuje analýza takového typu dat, máme-li je k dispozici v primární (individualizované) podobě a můžeme-li pracovat také s věkovým členěním. Podkladem jsou výsledky *Šetření třídní a sociální struktury ČSSR z roku 1978*, které zahrnovalo mimo jiné stejné údaje o požadovaném a skutečném vzdělání (rovněž poskytnuté organizacemi).

V tabulce 1 uvádíme základní výsledky dvou řad analýz variance. První se týká pracovníků na funkčních místech, pro něž se požaduje buď úplné střední odborné, nebo vysokoškolské vzdělání. Zde jsme pak sledovali podíl osob splňujících požadovanou kvalifikaci, a to současně ve třech členěních (podle pohlaví, hlavních ekonomických sektorů a věku). Do druhé řady analýz byli začleněni pracovníci, kteří středního odborného či vysokoškolského vzdělání

Tabulka 1. Mnohonásobná klasifikační analýza některých faktorů plnění kvalifikačních požadavků a využití kvalifikace u pracovníků na odborných místech a s odborným vzděláním

	Splňující kvalifikační požadavky míst			Využívající svoji kvalifikaci		
	ÚSO	VŠ	Celkem	ÚSO	VŠ	Celkem
Průměr v %	72,2	64,9	69,0	82,1	86,7	82,6
Odchytky od průměru v %						
Pohlaví:						
muži	3,4	1,7	1,8	—3,8	2,1	—0,9
ženy	—2,5	—4,4	—2,1	3,7	—4,8	1,1
Sektor práce:						
primární	—1,6	—1,5	—2,0	—0,5	—3,5	—0,9
sekundární	—1,0	—13,6	—4,7	—2,9	—8,5	—4,9
terciární	—16,4	—23,5	—16,7	—13,6	—12,0	—14,1
kvartérní	6,9	10,2	7,6	7,0	4,9	6,3
Věk						
25—29	20,4	20,7	22,3	—8,8	—6,6	—7,5
30—34	11,7	14,9	13,6	—4,2	0,4	—2,5
35—39	5,0	7,8	6,6	3,6	0,9	2,0
40—44	—2,4	—7,7	—4,6	5,7	6,4	6,0
45—49	—10,7	—6,9	—9,6	4,4	2,7	2,8
50—54	—25,8	—15,2	—22,0	5,5	—2,1	2,4
55—59	—27,5	—8,9	—19,6	6,6	5,1	8,0
Koeficienty beta						
Pohlaví	0,07	0,06	0,04	0,10	0,09	0,03
Sektor práce	0,17	0,25	0,17	0,17	0,19	0,17
Věk	0,35	0,25	0,32	0,15	0,14	0,13
Procento variance vyčerpané sledovanými faktory	20,4	17,9	16,3	11,8	13,9	7,7

Pramen: Šetření třídní a sociální struktury v ČSSR 1978.

skutečně dosáhli, přičemž posuzována je míra využití získané kvalifikace v jednotlivých skupinách. Uvedené odchytky od průměru jsou očištěny od vzájemných vazeb sledovaných členění a ukazují tedy, jaký je specifický vliv pohlaví, sektoru práce a věku na zkoumané vztahy. (7)

Pokud jde o míru plnění kvalifikačních požadavků, vystupuje do popředí právě *generační aspekt*. Zatímco nejmladší pracovníci splňují požadavky na vzdělání téměř stoprocentně, s věkem tato úroveň průběžně klesá, a to až na necelých 50 % ve skupině 50—54letých. Na rozhraní padesátky byl v době šetření také zaznamenán největší skok, který — historicky situováno — odpovídá generaci vstupující do ekonomické aktivity v období revolučního přelomu čtyřicátých a padesátých let, kdy do řídicích funkcí a duševních profesí

(7) Vedle výsledků mnohonásobné klasifikační analýzy, sledující specifické odchytky od průměru v jednotlivých kategoriích nezávisle proměnných, jsou v tabulce uvedeny další výsledky analýzy variance, totiž koeficienty beta (obdobu standardizovaných parciálních koeficientů v mnohonásobné regresi), měřící čistý vliv závisle proměnných, a celková vysvětlená variance. Podle ní vidíme, že uvedenými charakteristikami je určeno v mnohem větší míře plnění kvalifikačních požadavků než využití kvalifikace, a to především díky vlivu věkového členění.

přicházeli v masové míře příslušníci dělnické třídy, v souladu s formováním nové sociální struktury a širším pojetím kvalifikace potřebné pro tato místa. S rozvojem socialistického školství a rozsáhlou demokratizací vzdělávacích příležitostí se socialistická inteligence rekrutovala stále více z pracovníků splňujících jak politické, tak odborné předpoklady. Tento vývoj by se měl promítnout v rychlém nárůstu podílu odborníků splňujících kvalifikační požadavky na přelomu osmdesátých a devadesátých let (zhruba o 10 %) a poté v kontinuálním trendu, který by měl být nejpozději k roku 2010 uzavřen prakticky sto-procentním plněním dnešních požadavků. Doplnění kvalifikace v průběhu pracovní dráhy a realokace pracovníků v souladu s požadavky mohou tento proces značně urychlit, těžko však mohou vést k náhlému obratu. (8)

Výrazně odlišná je situace, sledujeme-li využívání odborného vzdělání. Věkové členění zde má váhu mnohem menší, přičemž necharakterizuje tolik minulý vývoj a další perspektivy, nýbrž vypovídá spíše o specifickém *průběhu pracovní dráhy*. V obou skupinách vzdělání podprůměrně využívají kvalifikaci pracovníci v prvním desetiletí ekonomické aktivity. U středoškolsky vzdělaných osob pak následuje plynulý vzestup, u pracovníků s vysokoškolským vzděláním se setkáváme s některými výkyvy, které mohou být způsobeny historicky přechodnými momenty (popř. i náhodnými odchylkami danými malou velikostí zkoumaného souboru). Podíl pracovníků, kteří využívají získanou kvalifikaci, se mezi jednotlivými věkovými skupinami mění daleko méně, což vede k hypotéze o relativní stabilitě zjištěného průřezového obrazu: uvedená diferenciace se bude zřejmě i nadále reprodukovat, byť na zvyšujícím se průměru.

V uvedených aspektech vztahu mezi skutečným a požadovaným vzděláním je tedy třeba věkové členění interpretovat odlišně. U plnění kvalifikačních požadavků indikuje spíše historicky zakotvený reprodukční proces, zatímco u míry využití daného kvalifikačního potenciálu upozorňuje spíše na reprodukci cyklického typu. Proto také prakticky nenacházíme podobnost mezi plněním kvalifikačních požadavků a využíváním kvalifikace v jednotlivých věkových skupinách.

Výraznou podobnost obou sledovaných vztahů však zjišťujeme v členění podle ekonomických sektorů. Za první, váha sektorového členění a odchylky od průměru jsou v obou sledovaných aspektech velmi blízké. Za druhé, což je poněkud překvapující, z obou hledisek jsou si všechny sektory podobné v tom smyslu, že tam, kde je nižší míra splnění kvalifikačních požadavků, je nižší i míra využití kvalifikace a naopak. Vytváří se výrazný protiklad mezi odvětvími terciéru (doprava, spoje, obchod a služby), zčásti pak i průmyslu a stavebnictví, kde vedle vysokého podílu pracovníků nesplňujících předepsané vzdělání působí i relativně nejvíce těch, jejichž dosažená kvalifikace není využita, a mezi odvětvími kvartéru (školství, zdravotnictví, kultura a správa), kde je naopak jak vysoká míra naplnění požadavků, tak vysoká míra využití kvalifikace.

V tomto případě bychom měli hledat vysvětlení ve specifickém obsahu práce a povaze řízení v jednotlivých ekonomických sférách, které určují „tlak“ na soulad požadované a skutečné kvalifikace, působící v obou směrech. Tyto momenty mohou působit ještě dlouhou dobu, nicméně spolu s hlubokými proměnami průmyslové výroby a obslužných činností budou i tyto oblasti podrobeny

(8) Podle statistických šetření duševních pracovníků se v letech 1978–1983 zvýšil podíl adekvátně obsazených funkčních míst s požadovaným středoškolským vzděláním z 69,4 % na 73,6 % a s požadovaným vysokoškolským vzděláním z 62,1 % na 65,2 %.

stejným kritériím jako školství, zdravotnictví, věda a kultura, dříve téměř výlučné domény inteligence. V úvahu zde ovšem musíme přibrat i skutečnost, že právě v sekundárních a terciárních odvětvích byly nominální požadavky vyššího vzdělání stanoveny s určitým předstihem, jehož výrazem je pak nižší tlak na respektování stanovených požadavků.

Sledujeme-li tedy vztah mezi požadovaným a skutečným vzděláním v minulosti a předvídáme-li jeho další vývoj, nemůžeme vycházet z mechanického poměřování počtu míst s určitými požadavky a pracovníků s určitým vzděláním ani stanovovat jednoduché agregátní závislosti. I při zavedení indikátorů extrapolujících růst vzdělanostní úrovně je třeba v hodnocení stavu a projekcích vývoje počítat s kvalitativně odlišnými *typy reprodukce*, z nichž jsme v naší analýze naznačili tři: reprodukce zakotvená v historickém čase (a tedy přechodná), reprodukce zakotvená v cyklu pracovní dráhy (a tedy opakující se na rostoucí průměrné úrovni) a reprodukce založená ve specifických charakteristikách jednotlivých ekonomických sektorů a odvětví (a tedy s momenty relativní stability i historické dynamiky, spjaté s pronikáním vědeckotechnického rozvoje do celé ekonomiky).

Druhé hledisko,

na něž bychom chtěli upozornit, se týká provázanosti různých stránek sociálně ekonomické struktury. Do pracovního procesu člověk vstupuje jako jedinec, avšak nejen „sám za sebe“, ale také jako nositel různých sociálních určení, reprezentant prostředí, z něhož vyšel, jako člen rodiny. Právě na rodině lze toto hledisko ilustrovat velmi konkrétně. V ekonomických analýzách se často podceňuje skutečnost, že chování člověka jakožto pracovníka či spotřebitele je určeno do značné míry jeho rodinnou situací a že reálnou jednotkou rozhodování v oblasti dispozice časem, energií a penězi je spíše domácnost než jedinec. Ani v sociologii rodiny nebylo pohříchu doposud učiněno mnoho, aby byla ukázána ekonomická relevance této přirozené reprodukční jednotky. Spíše než se silami jedince bychom měli kalkulovat s kapacitou manželského páru, která se mění pod tlakem nároků péče o děti, a je různě rozdělována v aktivitě partnerů [Možný 1983].

Dokumentovat tuto skutečnost není snadné, a to z několika důvodů. Za prvé, statistická šetření sledují buď jednotlivce, nebo domácnosti, a to nezávisle na sobě. Typickým příkladem je oddělení mzdové a příjmové statistiky, (9) z jejichž výsledků nelze zjistit, jak se výdělek jedince promítá do příjmové úrovně rodiny — či naopak, do jaké míry mohou potřeby rodiny ovlivňovat výkonové orientace jejích ekonomicky aktivních členů. Dokonce i tam, kde je jednotkou zjišťování domácnost, jsou data „individualizována“ přepočtem na jednu osobu, takže rozhodující kontext hospodaření se ztratí. Není těžké dokázat, že například příjem na hlavu je velmi nepřesným indikátorem spotřebních dispozic domácností. Za druhé, jde-li nám o reálné souvislosti rozhodování o rozsahu a intenzitě pracovního zapojení, není možné se zabývat peněžními a časovými hledisky samostatně. Manželský pár zvažuje svoji celkovou časovou bilanci a pracovní kapacitu, přičemž i v rámci dominantního modelu rodiny s oběma zaměstnanými manžely zůstává značné pole pro rozhodování o tom, kolik a čím úsilí bude kterým směrem orientováno. Týká se to nejen sa-

(9) Diferenciace mezd je u nás sledována v tzv. květnových (resp. listopadových) šetřeních, opírajících se o výkazy vyplňované v podnicích, zatímco údaje o diferenciaci příjmů pocházejí z mikrocensových šetření, opírajících se o evidenci příjmů v domácnostech. Mikrocensy v zásadě dovolují sledovat celý proces tvorby příjmů domácností, počínaje individuálními pracovními příjmy, této možnosti však nebylo doposud využito.

Tabulka 2. Analýzy variance dvou hodnotových orientací (v % vyčerpané variance)

Nezávisle proměnné	Vědět o pokrocích ve vědě a technice	Dosáhnout maxima v oboru
Faktory společně	9,9	7,3
v tom:		
pohlaví	2,5	0,5
vzdělání	3,6	3,9
sektor práce	0,6	0,7
věk	0,3	0,9
Interakce mezi faktory celkem	3,5	2,2
v tom:		
vzdělání—sektor práce	1,8	0,6
vzdělání—věk	0,9	0,3
sektor práce—věk	0,5	0,4
Kovariáty společně	3,1	3,9
v tom:		
tvořivost práce	0,8	1,0
duševní nároky	0,7	1,4
nervové nároky	0,1	0,6
nároky na kontakty s lidmi	0,3	0,1
Celkem vysvětleno	16,5	13,4

Pramen: Výzkum *Diferenciační procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti*.

motného zapojení do společenského pracovního procesu, ale i úspor z tradičního vedení domácnosti, přínosu doplňkového hospodářství, vedlejších příjmů apod. Zachycení celého tohoto kontextu na makroúrovni není jednoduché a vyžaduje organické propojení údajů o příjmech a časové struktuře, popřípadě i o spotřebě. To všechno jsou však úkoly, které by bylo na současné bázi statistických informací a sociologických metod v zásadě možné řešit. Nepoměrně obtížnější je zkoumat třetí okruh souvislostí, který se týká kvalitativních momentů ve formování, využívání a rozvoji pracovních sil, samotné *intenzity pracovního zapojení*. Tyto otázky se totiž vymykají možnostem statistického zjišťování a lze je jen s velkou přibližností zachytit v postojových šetřeních.

Uvedme pro ilustraci, do jaké míry souvisí některé charakteristiky orientace na práci a kvalifikaci se základními rysy pracovníků. Z řady hodnotových postojů, sledovaných ve výzkumu *Diferenciační procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti*, jsme vybrali dva, které poměrně nejlépe indikují vztah k práci a jsou nejvíce diferencovány podle postavení v pracovním procesu. (10) Důležitost doplňování vědeckotechnických znalostí, stejně jako snahu dosáhnout maxima ve svém pracovním oboru, zdůrazňují více muži než ženy a přirozeně osoby s vyšším vzděláním více než méně vzdělané. Svoji roli zde hraje sektor práce (zejména ve prospěch odvětví kvartéru) a také věková struktura (ve prospěch osob ve středním a starším věku). Analýzy variance uvedených postojů, jejichž základní výsledky jsou uvedeny v tabulce 2, (11) však ukázaly, že základní charakteristiky jedinců vysvětlují jen malou část z celkové variability orientace na práci a na znalosti, že jejich podmíněnost je mnohem složitější a hlubší. Nepůsobí zde zdaleka jen demografická situace a vzdělanostní úroveň, ale také konkrétní obsah a podmínky práce (které částečně ještě do analýz zahrnujeme), osobnostní rysy apod. Podle výsledků je rovněž zřejmé,

že jednotlivá hlediska působí méně jakožto samostatné faktory a více jako složitější syndromy charakteristik. Do analýzy kvalitativních momentů v účinnosti pracovních sil musíme tedy zahrnout široký okruh aspektů demografické, sociální, ekonomické a psychologické povahy, které teprve ve svém společném působení ovlivňují stupeň interiorizace práce jako životní hodnoty a tím i míru individuální angažovanosti v pracovním procesu.

Třetí hledisko

se týká právě „subjektivního obsahu“ kategorie pracovních sil. O subjektu práce a společenského rozvoje se oprávněně hovoří stále více, zejména vzhledem k rostoucímu důrazu na kvalitativní momenty výroby a intenzivní cesty jejího rozvoje. (12) Nejde přitom o „subjektivizaci“ nebo dokonce „psychologizaci“ výrobních činitelů, nýbrž o výraz nutného posunu od vnějších charakteristik pracovních sil k charakteristikám vnitřním, jež lépe odrážejí možnosti jejich přínosu a reálnou diferencovanost spjatou s úrovní schopností a jejich využíváním.

Se složitostí výrobního procesu, s technickým vybavením a rostoucí náročností na kvalitu a efektivnost dosahovaných výsledků roste podíl a důležitost tvůrčí a samostatné práce, jejíž některé momenty se uplatňují na stále nižších úrovních. Proto roste i význam toho, jak je člověk pro práci kvalifikován či jinak disponován, jaký má k ní vztah, jak mu záleží na jejích výsledcích, jak se v ní cítí využit a stimulován pro osobní rozvoj. Takové vlastnosti můžeme považovat za subjektivní jen velmi podmíněně — ve skutečnosti jde o rysy velmi objektivní, které nabývají na váze jakožto faktory konečného výrobního efektu. Subjektivní jsou ovšem potud, pokud zůstává hlavním nositelem a zprostředkovatelem potřebných informací jednotlivý pracovník. Jeho výpověď, na niž jsme odkázáni, je vždy nějakým způsobem zkreslená, nicméně zachycuje často mnohem konkrétnější rysy využití kvalifikace než statistické šetření, založené na apriorní klasifikaci pracovních míst a k nim předepsaného vzdělání.

Jako příklad můžeme ukázat některé výsledky uvedeného výzkumu, kde jsme mohli sledovat celkem čtyři dimenze uplatnění jednotlivce v pracovním procesu, které zhruba sledují postup od rozměrů objektivních k subjektivním. Byly to: 1. využití vzdělání a kvalifikace podle statistické terminologie, tj. vyplývající z porovnání vzdělání požadovaného a skutečně dosaženého; 2. subjektivní výpověď o využití kvalifikace (odpovědi na otázku „Uplatníte v současném zaměstnání dostatečně svoji kvalifikaci?“); 3. subjektivní pocit využití schopností (odpovědi na otázku „Máte pocit, že v práci, kterou vykonáváte, jsou dostatečně využity Vaše schopnosti a osobní předpoklady?“); 4. spokojenost se zaměstnáním (odpovědi na otázku „Když se zamyslíte nad svým současným zaměstnáním, odpovídá Vaším představám o dobré práci?“).

(10) Uvedený výzkum realizoval ÚFS ČSAV v roce 1983 na souboru 1030 dotázaných, reprezentujících ekonomicky aktivní populaci ČSR. Z baterie hodnotových orientací jsme vybrali položky „vědět o nejnovějších pokrocích ve vědě a technice“ a „dosáhnout špičkové úrovně ve svém oboru“.

(11) Do analýzy variance vstupují kategorizované proměnné jakožto „faktory“, přičemž se odlišuje jejich společné a samostatné působení od vlivu jejich interakcí, a kontinuální proměnné jakožto „kovariáty“, s nimiž se pracuje stejně jako v regresní analýze.

(12) „Studium subjektivního faktoru ekonomiky, jímž se zabývá sociologie, pomáhá osvětlovat a regulovat sociální procesy v národním hospodářství. Projevuje se to zkoumáním četných ukazatelů, mezi nimiž nejdůležitější jsou zlepšování pracovních podmínek, zvyšování spokojenosti dělníků, jejich způsobilosti, schopnosti a připravenosti k tvůrčí práci, spojení osobních, kolektivních a společenských zájmů, výrobních a nevýrobních činností atd.“ [Blížnakov 1983 : 393].

Tabulka 3. Regresní analýza závislosti spokojenosti v práci („odpovídá vykonávaná práce představám o dobrém zaměstnání?“) podle úrovně vzdělání*)

Nezávisle proměnné	„Hrubé“ závislosti (Pearsonovy korelační koeficienty)			„Čisté“ závislosti (parciální regresní koeficienty beta)		
	Z	S	V	Z	S	V
Charakteristiky práce:						
fyzická namáhavost	—0,12	—0,12	—0,01	—0,08	0,04	—0,04
duševní náročnost	0,02	0,19	0,12	0,03	—0,01	0,04
náročnost na nervy	—0,10	0,12	0,06	—0,04	0,00	—0,04
jednotvárnost	—0,14	—0,30	—0,21	—0,05	—0,21	0,05
tvořivost	0,10	0,11	0,30	0,05	—0,02	0,14
míra kontaktů s lidmi	0,05	0,30	0,10	0,03	0,29	0,07
míra využití techniky	0,19	0,14	0,15	0,05	0,07	0,06
Spokojenost:						
s uplatněním kvalifikace	0,33	0,30	0,43	0,10	0,00	0,02
s využitím schopností	0,44	0,48	0,58	0,24	0,22	0,12
s platem	0,38	0,32	0,38	0,23	0,17	0,29
s prací nadřazeného	0,33	0,41	0,52	0,11	0,04	0,36
s vedením závodu	0,35	0,40	0,35	0,11	0,10	—0,10
Shoda požadovaného a dosaženého vzdělání						
	0,06	0,10	0,21	0,00	—0,04	0,06
Demografické charakteristiky:						
pohlaví	0,09	—0,20	—0,04	0,11	—0,08	—0,01
věk	0,00	0,00	—0,14	0,01	0,04	—0,02
Procento vyčerpané variance				35,4	43,8	50,5

Pramen: Výzkum *Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti*

*) Rozlišeny jsou tyto skupiny vzdělání: základní (Z) včetně vyučených osob, úplné střední všeobecné a odborné (S) a vysokoškolské (V).

Všechny tyto dimenze jsou navzájem provázány, avšak již vztah mezi objektivním využitím kvalifikace a jeho subjektivním hodnocením je poměrně volný (Pearsonův korelační koeficient 0,3), přičemž význam objektivního využití kvalifikace pro splnění představ o dobré práci je již zcela zanedbatelný (koeficient 0,09). Celkově jsou mnohem silněji propojeny „subjektivní dimenze“ práce uvedené v položkách 2—4. Význam objektivního využití kvalifikace pro subjektivní hlediska roste sice s úrovní vzdělání, zůstává však stále na nízké úrovni.

Je jasné, že identifikaci s prací (která se objektivně projevuje v kvalitě výkonu, v pracovní angažovanosti, v míře stability zaměstnání) lépe vysvětlujeme faktory subjektivními než objektivními. To je však dáno tím, že je podmíněna velkým množstvím příčin, které je obtížné současně zachytit objektivními indikátory a navíc ještě zjistit jejich relaci k velmi rozmanitým individuálním vlohám, zájmům a aspiracím. Snazší je, „rozložit“ subjektivní identifikaci s prací do spektra dílčích postojů a satisfakcí, které nám dovolí blíže nahlédnout do struktury její determinace.

V tabulce 3 uvádíme charakteristiky závislosti spokojenosti s prací 1. na některých rysech vykonávané práce (jak je hodnotí sám dotázaný), 2. na spokojenosti s některými jejími aspekty. Pro porovnání byl do analýzy zařazen znak sledující míru shody požadované a skutečné kvalifikace (tak jak je sle-

dována ve statistických šetřeních) a pro kontrolu rovněž základní demografické charakteristiky. Jak se ukazuje, již na základní rozlišovací úrovni vzdělání se struktura podmíněností sledovaného jevu značně různí. U osob se základním vzděláním (včetně vyučení) vystupuje do popředí spokojenost s využitím schopností a s výší odměny, přičemž charakteristiky vykonávané práce mají jen zanedbatelnou váhu, mimo jiné i vzhledem k jejich menší variabilitě u manuálních profesí. Na úrovni středoškolského vzdělání, kde je obsah práce mnohem diferencovanější, se vedle subjektivního pocitu využití schopností a spokojenosti s platem prosazují velmi výrazně dvě charakteristiky práce, totiž míra její rozmanitosti a skutečnost, jak bohatá je na kontakty s lidmi. Pro vysokoškolsky vzdělané pracovníky je charakteristické, že jejich spokojenost v zaměstnání závisí na stupni tvořivosti vykonávané práce a především pak na kvalitě řízení na daném pracovišti.

Uvedeným způsobem tak lze sondovat strukturu podmíněností „subjektivního faktoru“ společenské produkce a její reálnou diferencovanost nejen podle kvalifikační úrovně, ale i podle odvětví národního hospodářství, věkových kategorií apod. Můžeme sledovat, jak diferencovaně působí materiální stimulace, kvalita řízení na různých úrovních, subjektivní identifikace s prací na celkovou spokojenost a zprostředkovaně tak i na kvalitu individuálního pracovního výkonu. Poznání podstatných faktorů ovlivňujících aktivitu pracovníků v celém jejich širokém spektru je o to důležitější, že jen některé z nich lze přímo řídit a plánovat. Jiné, a často právě ty nejvýznamnější, lze ovšem nepřímo ovlivňovat vytvářením vhodných podmínek, podchycením „latentních struktur“. Právě k tomu je třeba vytvořit předpoklady v poznání, které spojuje informace ekonomického, sociologického i psychologického charakteru, které využívá metodologického přínosu všech společenskovědních disciplín.

3. Možnosti a předpoklady dalšího rozvoje

Uplatnění sociologie v ekonomické praxi není ničím novým a v minulém období bylo v tomto směru dosaženo značného pokroku, především na úrovni podniků. Podniková sociologie dokázala přispět k řešení řady konkrétních otázek stabilizace pracovních sil, rozvoje pracovních kolektivů, tzv. nehmotných faktorů ekonomického růstu apod. Naplnění požadavků současné vývojové etapy klade nové závažné úkoly. Naznačili jsme zde jen tři z mnoha možných směrů sociologické analýzy pracovních sil na makrospolečenské úrovni, jež spočívají ve využití generačního pohledu, zhodnocení sociálně demografického kontextu a výzkumu subjektivního potenciálu. Sociologického přístupu a informací lze však využít v mnohem širším rozsahu k obohacení našich poznatků o pracovních silách, k pochopení jejich struktury a dynamiky, a to jak při využívání existujících rezerv (pro potřeby aktuálního řízení a krátkodobého plánování), tak při odhalování vývojových zákonitostí (pro potřeby dlouhodobého plánování a prognózování).

Ke splnění tohoto úkolu je třeba vytvářet odpovídající podmínky v datové bázi. To se týká v první řadě propojování ekonomické a sociální statistiky, především v rámci výběrových šetření. Příjmová šetření (mikrocensy) a rodinné účty jsou doposud využívány pro evidenci vývoje v životní úrovni pojeté pouze jako „výstup“ ekonomických procesů, jak to odpovídalo extenzivní fázi rozvoje. Přitom už v jejich dosavadní podobě (na základě zjišťovaných charakteristik) by bylo možné analyzovat vazby a propojení mezi oblastí pracovní profesijní a oblastí příjmů a spotřeby. Praxe zpracování těchto dat je zatím taková, že výsledky jsou členěny pouze podle společenských skupin a různých demografických charakteristik, že se například nevyužívá evidova-

ných charakteristik o vzdělání a profesní kategorii. Další možnosti by se otevřely obohacením „identifikační části“ těchto šetření o podrobnější popis práce, údaje o pracovišti, o využití kvalifikace apod. Zvážit je třeba i zařazení některých postojů z oblasti práce, jako je tomu v rámci šetření rodinných účtů, kdy je soubor zpravodajských domácností používán ke zjišťování některých názorů z oblasti spotřeby. Jde o to, využít předností výběrových šetření z hlediska možného rozsahu zjišťovaných údajů, který je nesrovnatelně větší než u statistiky založené na výkazech, resp. v případě údajové základny organizací. Tak by bylo možné překlenout mezeru mezi společensky reprezentativními, avšak obsahově poměrně chudými výzkumy velkého rozsahu a sociologickými výzkumy podniků (popř. resortů), s širokým informačním záběrem, avšak minimálními možnostmi zobecnění.

Rozsáhlá a reprezentativní datová základna je podmínkou nutnou, zdaleka však ne postačující. Proto druhým závažným směrem je neustálé zdokonalování našich schopností ekonomického zhodnocení společenskovedního poznání, ekonomické interpretace sociologických poznatků. Pouze jednota teoreticko-metodologického přístupu umožnila Marxovi, aby pronikl k samotnému jádru společenské reality a vývoje, k totožné podstatě ekonomické a sociální struktury, která je ztělesněna ve výrobním způsobu, určujícímu charakter produkce, rozdělování i spotřeby materiálních hodnot a tím vůbec života společnosti — „jakým způsobem lidé vyrábějí, takovým i žijí“. Není jistě snadné respektovat tento princip v současné době, kdy i sama sociologie se rozvíjí v řadě samostatných oborů, s vlastním metodickým aparátem a informační výbavou, s často esoterickou terminologií, vytvářející komunikační bariéry. Mnohem složitější než realizovat sociologický výzkum je dovést jeho výsledky a závěry, které se zpravidla týkají jen úzkého výseku sociální reality, do podoby prakticky využitelné v ekonomickém řízení, plánování a prognózování. Existence jednotlivých oborů sociologie má své oprávnění jen tehdy, nevede-li k úplné izolaci dílčích aspektů společenského života nebo k tomu, že určitý sociální jev je považován za výhradní doménu některého z nich. Je podstatný rozdíl v tom, definujeme-li předmět některé společenskovední disciplíny zvláštností jejího metodického přístupu, který zvyšuje citlivost vůči určitým stránkám společenských jevů, nebo když jej vymezujeme věcně určenou oblastí reality.

Přes hojnost literatury, která je ze strany ekonomů i sociologů věnována vztahům mezi oběma obory a definicím jejich postulované symbiózy, se nedomníváme, že je nezbytné konstituovat a rozvíjet ekonomickou sociologii jako nějakou samostatnou disciplínu — pokud ji nebudeme rozumět tradiční komplex sociologie práce, podniku a průmyslu [Kohout 1967]. Zřetel k ekonomickým hlediskům a potřebám by měl proniknout sociologií v celé rozvětvené struktuře jejích zájmových oblastí, míra jeho uplatnění by měla být jedním z prvořadých kritérií společenského přínosu tohoto oboru jako celku. Zároveň se ovšem na druhé straně musí rozšiřovat hranice ekonomické analýzy směrem k sociálním zdrojům, souvislostem a důsledkům ekonomického růstu, směrem ke komplexně pojeté *společenské efektivnosti*. (13)

(13) Na nutnost začlenění společenské či sociální efektivnosti do kritériálních funkcí socialistického systému plánování poukazuje F. Kutta. V souvislosti se společenským rozvojem bude stále větší díl v informačním systému plánování připadat na „nehodnotové“, sociální ukazatele [Kutta 1976 : 120n].

(14) Rozvoj komplexních informačních soustav, kombinujících datové zdroje a typy informací a umožňujících modelové zpracování údajů, je v tomto směru významným počátkem [Illner, Foret 1980].

Ani problematika pracovních sil, kterou jsme se zde podrobněji zabývali, není předmětem jen jedné společenskovědní disciplíny. Ekonomie a sociologie, ale také demografie a sociální psychologie přinesly řadu závažných poznatků týkajících se jejich vývoje, obsahu i „vnějších souvislostí“. Otevřenou otázkou ovšem zůstává propojení, integrace jednotlivých dílčích analýz, kterou není možné uskutečnit pouhým přiřazováním jednostranných hledisek ani ponechávat na konečné, interpretační fázi vyhodnocení přínosu jednotlivých pohledů. Jde o to, aby od samého počátku, tj. již v teoretické koncepci a metodice různých šetření, ve způsobu analýzy a samozřejmě pak i v interpretaci jejich výsledků byla respektována *mnohorozměrnost a mnohovýznamnost* kategorie pracovních sil, včetně jejich širších společenských souvislostí. Naplnění takového požadavku jistě není úkolem, který lze splnit v krátké době. (14)

Není pochyb o tom, že spolu s posilováním intenzifikačního procesu se sociální sféra stává stále důležitějším zdrojem ekonomického rozvoje. Aplikace této teze v konkrétních rovinách a směrech, v reálné daných souvislostech však není lehká a staví se jí do cesty mnoho bariér teoreticko-metodologického i prakticko-realizačního charakteru. Úkolem sociologie je nejen přinášet potřebné poznatky, ale také přispívat ke změně zavedených přístupů v řízení a organizaci ekonomického života, v myšlení řídicích pracovníků a společenském vědomí všech pracujících. Tak to odpovídá jejímu specifickému poslání v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti, které je protipólem jejímu pojetí jako čisté, akademické disciplíny.

Literatura

- Bliznakov, P.: *Sociologie a ekonomika*. Sociologický časopis 1983, č. 4.
 Gorbačov, M.: *Zpráva o svolání řádného XXVII. sjezdu KSSS a úkolech spojených s jeho přípravou a uskutečněním*. Rudé právo, 24. 4. 1985.
 Hartl, J.: *K otázkám kolektivismu dělnické třídy*. Sociologický časopis 1983, č. 1.
 Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1975.
 Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
 Klacek, J. — Toms, M.: *Pracovní síla a modelování reprodukčního procesu*. Praha, Academia 1976.
 Kalinová, L.: *Máme nedostatek pracovních sil?* Praha, Svoboda 1979.
 Kohout, J.: *Sociologie a řízení ekonomiky*. Praha, Práce 1967.
 Kulťa, F.: *Systém řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976.
 Lenin, V. I.: *Spisy I*. Praha, Svoboda 1951.
 Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1956.
 Možný, I.: *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno, UJEP 1983.
 Robinson, W. S.: *Ecological correlations and the behavior of individuals*. American Sociological Review 1950, č. 4.
 Štětka, K.: *Statistické šetření o mzdách pracovníků vybraných organizací na magnetických páskách*. Ekonomika práce 1984, č. 3.
 Tenzer, O. a kol.: *Úvod do metody myšlení pro ekonomy*. Praha, Svoboda 1972.

И. Вечерник: Социологический анализ экономических процессов: на примере рабочей силы

Подходы и выводы политической экономии и социологии необходимо максимально увязывать в интересах их использования для интенсификации народного хозяйства, активизации субъективного фактора экономического развития. На примере рабочей силы показаны некоторые типы анализов, которые характерны скорее для социологии, но могут существенно обогатить экономическое познание. Это конкретно использование генерационной и возрастной оптики для предвидения динамики рабочей силы с точки зрения ее квалификационного потенциала, затем оценка более широкого социально-демографического контекста для мобилизации трудовой активности и наконец, вклад исследований общественного сознания в установление субъективного потенциала рабочей силы. Обнаруживается, сколь многогранной и многозначной является категория рабочей силы, насколько комплексными являются ее взаимосвязи.

Условием дальнейшего использования социологических подходов является обогащение базы данных в направлении охвата более широкого круга аспектов, изучаемых в статистических обследованиях, а также усовершенствование способностей экономической интерпретации социологических данных. Учет экономических потребностей должен проникнуть во все сферы интереса социологии и в то же время необходимо расширять рамки экономического анализа в направлении социальных ресурсов и взаимосвязей экономического развития, комплексно понимаемой общественной эффективности процесса воспроизводства.

Summary

J. Večerník: Sociological Analysis of Economic Processes: Labour Power as an Example

Approaches applied in and findings obtained by economy and sociology must be interlinked to the highest possible degree in behalf of their application in intensifying national economy, in activating the subjective factor of economic development. The example of labour power is used to demonstrate some types of analyses which are more or less specific for sociology but can significantly enrich economic cognition. These involve the application of the generation and age aspects in forecasting the dynamics of labour power from the point of view of their qualification potential; the evaluation of the broader sociodemographic context in the mobilization of working activity; and finally the contribution of social-consciousness research in ascertaining the subjective potential of labour power. It is coming to light how multilateral and multivalent the category of labour power is, how complex its implications are.

A precondition of the further application of sociological approaches is, on the one hand, the enrichment of the data basis in the direction of involving a broader range of viewpoints followed in statistical investigations, and, on the other hand, the improvement of the capacity for an economic interpretation of sociological findings. The consideration for economic needs must penetrate sociology in all its interest areas, and, at the same time, it is necessary to expand the limits of economic analysis in the direction of the social sources and implications of economic development, towards a complexly conceived social effectiveness of the reproduction process.

1. Teoreticko-metodologický kontext analýzy

Dynamický vývoj vzdělání, k němuž dochází zejména ve druhé polovině dvacátého století, bývá všeobecně spojován s ideou demokratizace vzdělanostních příležitostí. Rychlý růst podílu osob dosahujících vyšších stupňů vzdělání, příznivý vývoj vzestupné vzdělanostní mobility, posilování významu vzdělání jak v ekonomickém vývoji společnosti, tak v individuálních životních šancích a v neposlední řadě možnosti srovnání vývoje v socialistických a kapitalistických zemích, to všechno jsou faktory, které již po několik desetiletí stimulují zájem sociologie o poznání vývoje nerovností ve vzdělanostních příležitostech, o hlubší pochopení sociálních, demografických, regionálních a etnických rozdílů ve vzdělanostních šancích jedinců různých generací.

Možnosti argumentace v diskusi o tom, zda dynamika vývoje vzdělání vede v různých společensko-ekonomických kontextech ke zmenšování nerovností ve vzdělanostních šancích jedinců rozdílného sociálního původu a zda vzdělání je či není nositelem mobilitních šancí v profesní a sociální struktuře společnosti, se podstatně rozšířily díky vlně rozsáhlých mobilitních šetření statistické povahy. V návaznosti na tato šetření došlo rovněž k výrazným změnám v metodologii zpracování mobilitních dat [Matějů 1984].

K jakým novým poznatkům vedlo využití mobilitních dat a aplikace nových směrů mobilitní analýzy v případě kapitalistických zemí? Vhodná datová báze a výsledky nových analytických postupů poskytly závažné argumenty zpochybňující „meritokratickou vizi“ kapitalistické společnosti. Zatímco pro první vlnu kritiky, která vyvrcholila na počátku sedmdesátých let, byl svým způsobem charakteristický spor o význam demokratizace vzdělání v sociální mobilitě [Boudon 1973, 1974; Jencks 1972], druhá vlna, jejíž vrchol zaznamenáváme na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let, je charakteristická důrazem na kritiku samotného mýtu o demokratizaci vzdělání [Spady 1967; Mare 1980, 1981; Simkus, Andorka 1982].

Otázka vzdělanostní mobility a vývoje relativních nerovností v šancích na vzdělání se dostává do nové etapy řešení na počátku osmdesátých let v souvislosti s kritikou tradiční statistické analýzy nerovností. (1) Zjevný rozpor mezi závěrem, že nerovnosti v šancích na vzdělání se v kapitalistických ze-

(1) Tradiční statistická analýza nerovností v šancích na vzdělání se opírá o dva statistické indexy: buď o index vyjadřující jaký podíl jedinců pocházejících z určité skupiny vstupuje do určitého stupně vzdělávacího systému, nebo o index vyjadřující, jaký je podíl jednotlivých skupin sociálního původu na celkovém počtu studentů určitého stupně vzdělání. Kromě relativních nerovností mezi jedinci rozdílného sociálního původu reflektuje první z indexů navíc i podíl všech jedinců z daného populačního ročníku vstupujících do daného stupně vzdělávacího systému (tj. obecné šance na dosažení určitého stupně vzdělání v daném populačním ročníku), druhý z indexů odráží i zastoupení skupin sociálního původu v populaci, které se v čase mění. Z těchto důvodů není žádný z uvedených indexů vhodným nástrojem pro měření relativních šancí na vzdělání, tím méně pro analýzu jejich vývoje.

mích zmenšují [Boudon 1973], a zjištěním, že na určitých úrovních vzdělání zde dochází ke zvětšování rozdílů mezi skupinami jedinců definovanými vzděláním otce [Spady 1967] vedl k otázce, do jaké míry tyto odlišné závěry reflektují rozdíly ve způsobu měření dosaženého vzdělání a zejména do jaké míry jsou výsledkem aplikace rozdílných statistických modelů analýzy vlivu sociálního původu. Hledání nových cest analýzy bylo tudíž stimulováno potřebou statistických modelů pro měření relativních šancí na vzdělání, nezávislých jak na rozdílech ve vzdělanostních strukturách společností (vliv rozdílů v marginálních distribucích), tak na dynamice změn vzdělanostních struktur mezi generacemi (rozdílů v tempu změn v marginálních distribucích).

Významným metodologickým krokem v tomto směru je rozlišení mezi distribucí a alokací vzdělání [Mare 1981]. Zatímco pojmem *distribuce vzdělání* se rozumí stupeň variance v úrovni dosaženého vzdělání v dané generaci (nezávisle na sociálním původu), pojem *alokace* vyjadřuje, jaké jsou rozdíly mezi šancemi jedinců rozdílného sociálního původu dosáhnout určitého stupně vzdělání (nezávisle na jeho distribuci). Lze-li tedy — optikou vývoje — změny v distribuci chápat jako vývoj vzdělanostních příležitostí na jednotlivých stupních vzdělávacího systému, změny v alokaci vzdělání lze chápat jako změny v pravidlech „rozdělování“ těchto příležitostí mezi jedince rozdílného sociálního původu, bez ohledu na kvantitu těchto příležitostí. *Distribuce a alokace vzdělání jsou tedy procesy na sobě principiálně nezávislé, neboť marginální distribuce vzdělání se mohou v jednotlivých kohortách měnit v závislosti na nabídce vzdělanostních příležitostí, zatímco principy alokace mohou být neměnné a naopak, marginální distribuce mohou být stále stejné (kvantita vzdělanostních příležitostí na jednotlivých stupních vzdělávacího systému je v čase konstantní), ale principy, podle nichž jsou jedinci v rámci této neměnné distribuce alokováni podle svého sociálního původu, se mohou radikálně měnit.*

Uplatnění této optiky spolu s aplikací logaritmicko-lineárních modelů analýzy mobilitních dat vedlo k závěru, že v USA — zřejmě podobně jako v ostatních vyspělých kapitalistických státech — se za historicky poměrně stabilním vlivem vzdělání otce na vzdělání syna skrývají dva překrývající se trendy: na jedné straně klesající variance v distribuci vzdělání, která lineární efekt sociálního původu potlačuje, na druhé straně vzrůstající asociace mezi sociálním původem a pravděpodobností přechodu od nižšího k vyššímu stupni vzdělání, která výsledný lineární efekt naopak posiluje. Tradiční lineární modely tyto protichůdné trendy probíhající v soudobých kapitalistických společnostech sumarizují a zakrývají tudíž existenci důležité sociální změny [Mare 1981 : 83].

Že se nejedná o změnu principů alokace vzdělání, ale spíše o jejich kontinuitu hluboce zakotvenou v charakteru třídních vztahů, ukazují kritické tzv. meritokratické koncepce demokratizace vzdělání, podle nichž vzdělávací systém v kapitalistických zemích i nadále funguje v prvé řadě jako instituce sociální selekce ve prospěch favorizovaných společenských tříd a skupin, neboť — jak tuto skutečnost vyjádřil jeden z předních představitelů této kritické větve buržoazní sociologie P. Bourdieu — „škola je jedním z nejúčinnějších faktorů sociální konzervace, protože poskytuje zdání legitimacy sociální nerovnosti a sankcionuje kulturní dědictví, sociální dar chápáný jako dar přírody“ [Bourdieu 1966 : 387]. Nová datová báze a nové směry analýzy tak nepřímo potvrzují oprávněnost důrazu, který v případě řešení otázky vztahu mezi systémem vzdělání a sociální strukturou společnosti kladé marxistická sociologie na určující roli sociální struktury a společenských vztahů. I v empirické rovině se tak odhaluje skutečnost, kterou v rovině sociologické teorie formuloval například Filippov: „není tomu tak, že systém vzdělání přeměňuje

sociální strukturu, ale spíše naopak, sociální struktura a celý systém společenských vztahů se promítá přímo či nepřímo do systému vzdělání. Současně však systém vzdělání není ve vztahu k sociální struktuře pasivní, ale aktivně na ni působí. Směr tohoto působení a jeho stupeň je však podmíněn vládnoucími společenskými vztahy, sociální strukturou společnosti“ [Filippov 1980 : 53—54].

Pokud tedy jde o hlavní směry změn v alokaci vzdělání v socialistické společnosti, je třeba v první řadě konstatovat, že demokratizace vzdělání zde vychází z dlouhodobého procesu celkové přeměny sociální struktury a společenských vztahů, přičemž vzdělání samo, zejména pak vyrovnávání vzdělanostních šancí v rovině sociálního původu, je, současně jedním z důležitých momentů sblížování společenských skupin a tříd. V této souvislosti však vystává klíčová otázka, jak je vlastně v socialistické společnosti proces demokratizace vzdělání definován, či — lépe řečeno — jak je definován cíl, jehož má být tímto procesem dosaženo. Znamená proces demokratizace vzdělání poskytnutí nejvyšších stupňů vzdělání všem příslušníkům dané generace, nebo těm, kteří mají o toto vzdělání zájem, nebo pouze těm, kteří na takové vzdělání aspirují a přitom mají pro jeho absolvování předpoklady? Není zájem o vyšší vzdělání rovněž sociálně diferencovaný stejně jako předpoklady pro studium a v jakých dimenzích diferenciace se vlastně formují sociálně podmíněné aspirace na vzdělání? Jaké hodnoty jsou se vzděláním spojovány v různých společenských skupinách? Je zde však i řada otázek přímo spojených s konkrétní vzdělanostní politikou. Existují vůbec zdroje pro úplné uspokojení vzdělanostních aspirací, nebo i v socialistické společnosti je třeba uplatňovat určitá kritéria výběru a jaká kritéria to jsou? Jakým způsobem řešit napětí mezi požadavkem, aby základním kritériem výběru byly prokázané schopnosti ke studiu (podle principu rovnosti příležitosti pro stejně nadané jedince) s existencí rozdílů v sociokulturních podmínkách, které se transformují v předpoklady pro studium? Do jaké míry lze v procesu demokratizace vzdělání prosazovat sociálně politické cíle a hlediska a do jaké míry je třeba respektovat skutečnost, že tento proces má rovněž významné kulturní a zejména ekonomické souvislosti? Je třeba říci, že v odpovědích na mnohé z těchto otázek je ještě mnoho nejasností a že marxistická sociologická teorie zůstává analýze tohoto problému mnoho dlužna, ačkoli v rovině společenské praxe patří vzdělání a vzdělávací systém k oblastem, v nichž došlo k hlubokým změnám.

Otázka definice cílů demokratizačního procesu v oblasti vzdělání nemá pouze teoretický, ale rovněž praktický význam, neboť pod zorným úhlem těchto cílů jsou hodnoceny reálné procesy vývoje v sociální podmíněnosti vzdělanostních drah a uplatňována opatření, jimiž má být dosaženo žádoucí změny. V tomto smyslu se nabízí otázka, zda lze vůbec tyto cíle definovat bez ohledu na dosažený stupeň společensko-ekonomického rozvoje a na reálné procesy vývoje sociální struktury a společenských vztahů. Stejně jako v jiných oblastech společensko-ekonomického rozvoje i v oblasti vzdělání platí, že změna určitých principů reprodukce se neděje v historicko-sociálním „vakuu“, ale naopak v podmínkách, které nelze zrušit ze dne na den, v souvislostech, jejichž působení má povahu objektivních zákonitostí, které je třeba poznat a v rámci daných podmínek přetvářet tak, aby realizace cílů rozvoje v jedné oblasti nepůsobila jako bariéra rozvoje v jiných sférách reprodukce. *Proto i kladení cílů v oblasti demokratizace vzdělání vyžaduje uplatňování konkrétně historického přístupu rozlišujícího žádoucí od možného, tj. ideální od reálně uskutečnitelného v daných podmínkách.*

Pokud jde o konkrétní cíle demokratizace vzdělání v socialistické společnosti, je jasné, že v počátečních fázích vývoje šlo především o to, přeměnit vzdě-

lávací systém z „nástroje třídního panství buržoazie v nástroj zrušení tohoto panství a zároveň úplné likvidace rozdělení na třídy“ [Lenin 1955 : 124]. Jestliže školský systém v kapitalistické společnosti nakonec více či méně reflektuje princip generační kontinuity v reprodukci sociální struktury, za socialistickou koncepcí demokratizace vzdělání stály — a to zejména v počátcích — politicko-ideologické a mocenské faktory profilující školský systém jako instituci působící ve směru generační diskontinuity, tj. ve službách revoluční změny společenských vztahů. Proto v převážné většině socialistických zemí byl přístup ke vzdělání regulován opatřeními podporujícími mobilitu z dosud defavorizovaných sociálních skupin a tříd a znevýhodňující jedince pocházející z řad bývalé vládnoucí třídy a z řad inteligence. Nebyla to však pouze politicko-ideologická a mocenská hlediska, která vedla k těmto opatřením. Program demokratizace vzdělání založený na překonávání třídních rozdílů v charakteru vzdělanostních drah předpokládá překonávání nerovností v sociálně ekonomických a sociokulturních podmínkách, v nichž se formují jak schopnosti a předpoklady pro studium, tak postoje a hodnoty spojované se vzděláním. Protože však vyrovnávání sociálně ekonomických a kulturních podmínek v celospolečenském měřítku je dlouhodobý historický proces, v němž nezanedbatelnou roli hraje mimo jiné i přístup ke vzdělání, byla v podmínkách plánovaného více či méně omezeného vývoje vzdělanostních příležitostí i později uplatňována opatření, která při vstupu do vyšších stupňů vzdělávacího systému zvyšovala jedince pocházející z méně příznivých podmínek (administrativně kompenzační opatření). Jádrem demokratizační politiky však přesto byly přeměny ve struktuře školského systému a ve vyrovnávání socioekonomických a sociokulturních podmínek života.

Z uvedených důvodů socialistické společnosti od počátku svého vývoje usilovaly:

1. o přestavbu převzatého školského systému, a to především s cílem odstranit dualitu vzdělanostních drah charakteristickou pro kapitalistický školský systém (tj. oddělení přípravy k výkonu převážně manuálních profesí od přípravy na přechod k vyšším stupňům vzdělání);

2. uplatňováním politických, ekonomických a ideologických nástrojů o změnu mechanismů a pravidel alokace vzdělání ve společnosti, a to zejména mezi jedinci rozdílného sociálního původu, mezi muži a ženami, mezi jedinci pocházejícími z měst a z venkova atd.;

3. o vyrovnávání ekonomických a kulturních podmínek života sociálních skupin a tříd, odstraňování územních a národnostních rozdílů v životních podmínkách, které ve svém komplexu ovlivňují předpoklady pro studium, jeho reálné možnosti a vzdělanostní aspirace.

Zatímco pro počáteční etapy socialistického vývoje byl charakteristický selektivní přístup prosazující sociálně politické cíle revolučního období, v současné době lze jak v teoretické reflexi [Fergeová 1979], tak i v praxi některých socialistických zemí pozorovat důraz na požadavek posílení těch momentů sociální politiky v oblasti demokratizace vzdělání, které vytvářejí *přirozené reprodukční mechanismy zmenšování sociální podmíněnosti vzdělanostních drah* (orientace na předškolní výchovu jako nástroj vyrovnávání rozdílných socio-kulturních podmínek, změny ve struktuře školského systému, různé formy mimoškolního vzdělávání atd.). Tento požadavek vychází z poznání, že tak jako nelze socialistickou revolucí odstranit všechny formy společenských rozdílů, ale pouze zdroje reprodukce třídních nerovností, nelze samozřejmě v krátké době odstranit ani sociální podmíněnost vzdělanostních drah. Likvidace otevřené sociální selekce kapitalistického školského systému, přeměna koncepce

vzdělání a prohlubování jednotného charakteru školské soustavy, sociální politika zvýhodňující ty, kteří pocházejí z méně příznivých podmínek a zejména z řad dělnické třídy a rolnictva, nemohou zcela překlenout rozdíly v sociálně ekonomických a sociokulturních podmínkách, jež se ještě relativně dlouhou dobu transformují v rozdíly v předpokladech pro úspěšné absolvování vyšších stupňů vzdělání, ani rozdíly ve vzdělanostních aspiracích.

V souvislosti s požadavkem intenzifikace ekonomiky se v naší společnosti — stejně jako v dalších socialistických zemích — dostávají znovu do popředí otázky dalšího vývoje vzdělání jako jednoho z klíčových momentů ekonomické reprodukce, tj. zejména otázky jeho kvality, sociální i ekonomické efektivity jeho rozvoje. Z hlediska požadavku příznivé reprodukce kvalitativních aspektů ve vývoji vzdělání (problém vyhledávání a rozvoje talentů) a regenerace jeho ekonomických funkcí se tudíž i v socialistických společnostech otevírá složitý problém relací mezi „meritokratickými“ a sociálně politickými hledisky uplatňovanými v procesu selekce při přechodech mezi jednotlivými stupni vzdělávacího systému. Složitost tohoto problému se objevuje zejména při volbě nástrojů a konkrétních opatření demokratizační politiky, a to zejména tehdy, jestliže se pohybuje v poli relativně omezeného vývoje vzdělanostních příležitostí. Zejména z tohoto důvodu je třeba proces demokratizace vzdělání v naší společnosti analyzovat v širších společensko-historických souvislostech. Navíc je třeba se ptát, jakými vzorci vzdělanostní mobility se zjištěné změny v alokaci vzdělání v konkrétních společensko-ekonomických podmínkách realizují. Teprve tato otázka otevírá pohled na problém vztahu mezi demokratizací vzdělání v jejím užším smyslu (tj. chápané pouze jako výraz zmenšování nerovnosti) a charakterem reprodukce vzdělanostní struktury.

Převážná většina dosavadních analýz procesu demokratizace vzdělání v naší společnosti se opírala o statistické údaje zachycující buď vývoj sociální skladby studentů určitých typů škol, nebo naopak údaje o podílu jedinců pocházejících z různých sociálních prostředí dosahujících určitých stupňů vzdělání. Ačkoli oba tyto přístupy poskytují základní informaci o vývoji sociálních rozdílů v přístupu k vyšším stupňům vzdělání, mají řadu nevýhod a omezení. Předně uvedené typy údajů nelze sledovat v dostatečně dlouhých časových řadách, ať již v důsledku prosté nedostupnosti takových dat či v důsledku změn v metodice klasifikace sociálních skupin. Navíc ve zpracování těchto dat často nelze překročit meze jednorozměrné analýzy (tj. nelze uvažovat o vzájemných podmíněnostech různých rovin diferenciace). K nejpodstatnějším omezením těchto přístupů však patří skutečnost, že *tradiční statistická analýza vývoje v diferenciaci vzdělanostních příležitostí nedovoluje adekvátní rozlišení mezi vývojem v distribuci vzdělání (tj. efektem vývoje vzdělanostních příležitostí na různých stupních školského systému) a změnami v jeho alokaci (tj. v principech určujících relativní nerovnosti vzdělanostních šancí)*. Rozlišení uvedených dvou komponent celkového vývoje nerovností nemá pouze metodologický význam, ale představuje rovněž závažný posun v možnostech teoretické interpretace získaných výsledků reprodukční optikou. *Analytické rozlišení procesů distribuce a alokace totiž umožňuje hledání souvislostí mezi změnami v nerovnostech vzdělanostních šancí a určitým typem reprodukce vzdělanostní struktury, který není nezávislý na charakteru a dynamice změn v distribuci vzdělání.*

Pokud tedy jde o socialistické země, z nichž několik uskutečnilo rozsáhlá mobilitní šetření již podruhé, lze říci, že mobilitní data zpracovaná v kontextu marxistické teorie vývoje a reprodukce sociálně třídní struktury mohou poskytnout relevantní informace nejen pro komparaci s vývojem v kapitalistických zemích, ale zejména pro hlubší pochopení reprodukčních procesů, které jsou

v pozadí za statisticky dokumentovanými změnami v sociální podmíněnosti vzdělanostních drah. Právě mobilitní data, přes všechny problémy související s možnostmi jejich teoretické interpretace reprodukční optikou [Charvát, Linhart, Večerník 1975], mohou vyplnit mezeru v poznání reprodukčních aspektů procesu demokratizace vzdělání v socialistických společnostech.

2. Data a metoda analýzy

Analýza vývoje rozdílů ve vzdělanostních šancích v ČSSR byla provedena na datech pocházejících z *Výzkumu sociálně třídní struktury ČSSR* [TSS-78]. Základní analytický soubor tvořili dotázaní ve věku 25—64 let. Tento soubor byl rozložen na sedm desetiletých překrývajících se věkových kohort. (2)

Vzdělání dotázaného bylo omezeno na nejvyšší vzdělání dosažené denním studiem a bylo měřeno na tradiční čtyřstupňové škále (základní, vyučení, úplné střední, vysokoškolské). Sociální původ dotázaného je v analýze reprezentován vzděláním otce. Do souboru analytických proměnných byla zahrnuta i identifikace typu sídla v době narození (velká města, ostatní města, venkovské obce). národní příslušnost (ČSR, SSR) a pohlaví.

Vzhledem k požadavku rozlišit vývojové tendence v alokaci vzdělání od vývoje v jeho distribuci (tj. požadavku identifikovat vývoj v relativních vzdělanostních šancích a navíc odděleně v jednotlivých dimenzích diferenciacie) byla vedle jiných metod aplikována metoda logaritmicko-lineárních modelů, která umožňuje jak testování jednotlivých vývojových hypotéz, tak — a to především — přímé zobrazení vývoje relativních sociálních distancí v realizaci nejdůležitějších vzdělanostních přechodů. Vzhledem k tomu, že principy aplikace a interpretace log-lineárních modelů v analýze vývoje relativních sociálních distancí jsme popsali na jiném místě [Matějů 1985], zde se jimi již nezabýváme. Výpočetní práce byly provedeny na počítači IBM 370 s využitím programů SPSS (vytvoření základních třídění) a BMDP (tvorba, testování a rozbor log-lineárních modelů).

3. Hlavní výsledky analýzy

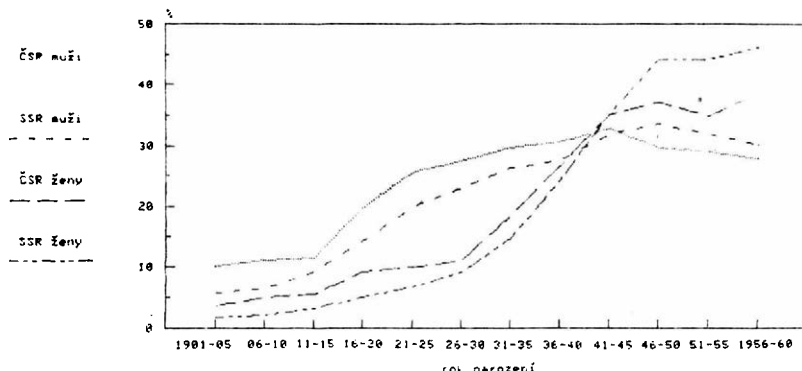
Analýza demokratizace vzdělání v naší společnosti sledovala v podstatě tři hlavní cíle: *identifikovat hlavní vývojové tendence v distribuci vzdělání*, tj. vývoj vzdělanostních příležitostí zejména pokud jde o úplné středoškolské a vysokoškolské vzdělání v hlavních skupinách populace (muži — ženy, ČSR — SSR); *identifikovat změny v nerovnostech vzdělanostních šancí* v hlavních dimenzích diferenciacie, tj. z hlediska sociálního původu, místa narození a pohlaví; *odhalit základní vzorce vzdělanostní mobility*, jimiž se v generacích mužů uskutečňovalo vyrovnávání vzdělanostních šancí v rovině sociálního původu reprezentovaného vzděláním otce. Vzhledem k rozdílným výchozím podmínkám i dynamice vývoje v poválečném období jsme některé z analýz provedli separátně za ČSR a SSR.

3.1. Změny v distribuci vzdělání

Období, které retrospektivně zachycují data z výzkumu sociálně třídní struktury ČSSR, je na jedné straně ohraničeno počátkem třicátých let, kdy nejstarší

(2) Jedná se o následující kohorty: 1) 55—64, 2) 50—59, 3) 45—54, 4) 40—49, 5) 35—44, 6) 30—39, 7) 25—34 let. Volba překrývajících se věkových kohort je určitým kompromisem mezi požadavkem zachytit i krátkodobější vývojové změny, které by bylo vhodnější zjišťovat na pětiletých kohortách, a požadavkem, aby počty dotázaných v jednotlivých kohortách byly dostatečně velké pro vyšší stupně třídění.

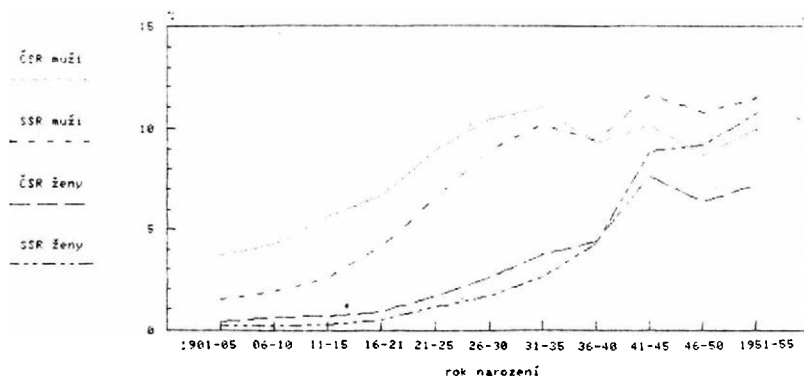
Graf 1. Podíl jedinců získávajících alespoň úplné střední vzdělání z populačního ročníku (průměry za pětileté věkové kohorty)

věková kohorta dotázaných opouštěla základní školu, na druhé straně polovinou sedmdesátých let, kdy příslušníci nejmladší sledované kohorty mohli teoreticky vstupovat na vysokou školu. Toto období zahrnuje etapu hlubokých společenských, politických i ekonomických přeměn naší společnosti, které s sebou nesly zásadní změny v institucionální struktuře školského systému i ve vzdělanostní struktuře obyvatelstva. Jakým způsobem se tyto změny odrazily ve vývoji vzdělanostní struktury obyvatelstva a jak se v této souvislosti měnily relativní šance příslušníků jednotlivých generací na získání hlavních typů vzdělání?

Sledujeme-li statistické údaje zachycující vývoj počtu studentů na jednotlivých stupních vzdělávacího systému v ČSSR [Jirková, Sobotka 1978 : 39], zjišťujeme, že již v prvních poválečných letech dochází v naší společnosti k výraznému zrychlení dynamiky vývoje počtu studujících, a to na všech stupních vzdělávacího systému. Od roku 1954 do roku 1976 například vzrostly počty studentů na středních školách 1,6krát a počty studujících vysokou školu 2,5krát.

Graf 2. Podíl jedinců získávajících vysokoškolské vzdělání z populačního ročníku (průměry za pětileté věkové kohorty)

Tento všeobecný růst vzdělanostních příležitostí je však třeba posuzovat i z dalších hledisek; přinejmenším z hlediska velikosti příslušných populačních ročníků a z hlediska podílu jednotlivých skupin populace na celkové nabídce vzdělanostních příležitostí. Spojením těchto dvou hledisek dostáváme poněkud reálnější obraz o vývoji vzdělanostních příležitostí v jednotlivých věkových ko-

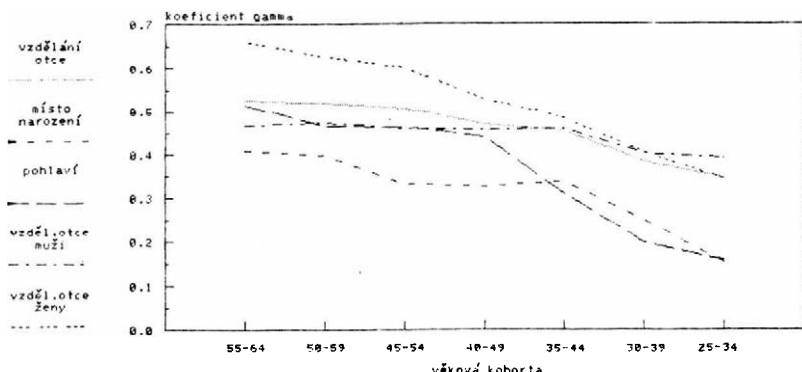
hortách a v jednotlivých skupinách populace. To platí zejména v socialistické společnosti, kde značný podíl celkových zdrojů růstu vzdělanostních příležitostí byl věnován realizaci homogenizačních cílů; tj. zejména vyrovnávání rozdílů mezi muži a ženami, mezi městem a venkovem, národními celky atd. Logicky tedy ty skupiny populace, které profitovaly na vývoji vzdělání v předválečných letech (tj. zejména muži, městská populace a populace ČSR) byly v poválečném vývoji vystřídány jinými skupinami (ženy, SSR a venkovská populace).

Základní představu o vývoji vzdělanostních příležitostí příslušných populačních ročníků v jednotlivých skupinách populace poskytují grafy 1 a 2, založené na údajích ze sčítání lidu. Pokud jde o středoškolské vzdělání (bez ohledu na to, zda dotázaný pokračoval ve studiu na vysoké škole či své vzdělání ukončil maturitou), lze konstatovat, že v populaci mužů dochází k výraznému zrychlení vývoje již v průběhu třicátých let (měřeno obdobím, kdy příslušníci jednotlivých generací byli ve věku 15 let) a to jak v českých zemích, tak na Slovensku. Tento vývoj se však zpomaluje na konci padesátých let (na Slovensku v polovině šedesátých let) a v dalším období dochází k určitému regresi, tj. podíl mužů dosahujících maturity se snižuje. V populaci žen dochází jak v českých zemích, tak na Slovensku k výrazné akceleraci vývoje až v prvních poválečných letech. Vysoké přírůstky podílu žen získávajících střední vzdělání pozorujeme rovněž zhruba do poloviny šedesátých let, kdy se tento trend zpomaluje stejně jako u mužů, avšak již v této době získávají ženy středoškolské vzdělání častěji než muži (ženy na Slovensku dokonce častěji než ženy v českých zemích). V nejmladší věkové kohortě má alespoň úplné středoškolské vzdělání 28 % mužů v ČSR (30 % v SSR) a 30 % žen v ČSR (46 % v SSR).

Pokud jde o vysokoškolské vzdělání (graf 2), platí v podstatě stejné závěry jako v předchozím případě s tím rozdílem, že k zastavení relativních přírůstků dochází v ČSR v populaci mužů již v polovině padesátých let, odkdy pozorujeme výrazně kolísající trend naznačující spíše stagnaci. Na Slovensku se dynamika vývoje obnovuje v průběhu první poloviny šedesátých let, kdy rovněž dochází ke změně proporcí mezi ČSR a SSR ve prospěch mužů na Slovensku. Relativní přírůstky vysokoškolského vzdělání v populaci žen výrazně akcelerují v druhé polovině padesátých let (i do této doby však pozorujeme plynulý růst), a to zejména na Slovensku, kde na rozdíl od českých zemí nedochází v pozdějším období k poklesu ani ke stagnaci podílu žen získávajících vysokoškolské vzdělání. Výsledkem je výrazné sblížení šancí na získání vysokoškolského vzdělání, a to jak mezi muži a ženami, tak mezi národními celky, přičemž, jak ukazují údaje za nejmladší kohorty, nejen muži, ale i ženy na Slovensku získávaly vysokoškolské vzdělání častěji než muži v ČSR. (3)

(3) Závěry plynoucí z údajů ze sčítání lidu potvrdila i analýza vývoje distribuce vzdělání provedená na výzkumných datech. Log-lineární analýza sedmi překrývajících se desetiletých věkových kohort ukázala, že relativní šance příslušníka nejmladší generace dosáhnout vyššího než pouze základního vzdělání byla v ČSSR ve srovnání s nejstarší generací dvakrát vyšší (2.03 u mužů, 1.97 u žen). Tento obecný závěr však neplatí pro jednotlivé stupně vzdělání, přičemž zdroje dynamiky relativních šancí na dosažení se navíc výrazně liší v mužské a ženské části populace. U mužů byl růst relativních šancí na vyšší než základní vzdělání nesen nejprve všeobecným růstem šancí na úplné střední vzdělání, a to zhruba do konce padesátých let, později již pouze zvyšováním relativních šancí na neúplné střední vzdělání. U žen je tomu spíše naopak. V průběhu padesátých let dochází k reorientaci žen spíše z nižších úrovní kvalifikace (vyučení) na střední a zejména vysokoškolské vzdělání. Zatímco u mužů se relativní šance na získání alespoň středního vzdělání zvětšily jen nevýrazně (1.3), pak u žen vzrostly na více než trojnásobek (3.2). Po-

Graf 3. Vývoj v hlavních dimenzích diferenciacie. Změny v asociacích mezi vzděláním dotázaného, vzděláním otce, pohlavím dotázaného a místem jeho narození

3.2. Dynamika v hlavních dimenzích demokratizace vzdělání

Proces demokratizace vzdělání v naší společnosti probíhal v řadě dimenzí. Za nejpodstatnější lze považovat vyrovnávání vzdělanostních šancí v rovině sociálního původu, mezi muži a ženami a mezi jedinci pocházejícími z měst a venkova. Základní představu o vývoji nerovností v těchto třech hlavních rovinách diferenciacie vzdělanostních šancí poskytuje graf 3, z něhož je patrné, že závislost dosaženého vzdělání na sociálním původu reprezentovaným vzděláním otce, na pohlaví i na místě narození se v naší společnosti trvale zmenšovala, i když v každé z těchto dimenzí v různých úrovních a rozdílným tempem. Hlubší vhled do problematiky charakteru demokratizačního procesu poskytují výsledky log-lineární analýzy.

Výsledky analýzy tří základních modelů nezávislosti (A1 — model úplné nezávislosti, A2 — model „rovnosti šancí“, A3 — model historicky konstantních nerovností) a příslušných dvojrozměrných a trojrozměrných asociací uvedené v tabulce 1 vedou k řadě podstatných zjištění doplňujících základní informaci obsaženou v grafu 3. Předně je zřejmé, že pro spolehlivé vysvětlení vývoje vzdělání a principů jeho alokace v naší společnosti nelze přijmout ani jeden ze základních modelů nezávislosti. Model postulující pouze změny v distribucích vzdělání (FT, ET), tj. hypotézu úplné rovnosti šancí ve všech sledovaných dimenzích, vysvětluje pouze 22 % variance modelu úplné nezávislosti. Neplatí však ani hypotéza reprezentovaná modelem A3, podle níž byly nerovnosti ve všech uvažovaných dimenzích historicky neměnné, ačkoli variance vysvětlená tímto modelem je podstatně vyšší (88,7 %). Další analýza ukázala, že z hlediska statistické signifikance není zcela vyhovující ani model, podle něhož ve všech uvedených dimenzích došlo k nepodmíněným historickým změnám (model A4), a že by bylo vhodnější přijmout složitější model, vyjadřující skutečnost, že tyto změny byly demograficky specifické (tj. že změna závislosti vzdělání respondenta na vzdělání otce byla podmíněna pohlavím respondenta — asociace *FEST* v modelu A5). (4)

dobně je tomu u vysokoškolského vzdělání; v populaci mužů pozorujeme v podstatě stabilitu relativních šancí (1.2), u žen velmi dynamický růst (2.3).

(4) Analýza modelu zahrnujícího místo proměnné vyjadřující lokalitu narození (B) národní příslušnost (N) ukázala, že historické změny v uvedených dimenzích byly specifické nejen v rovině demografické, ale i v rovině národní. Z tohoto důvodu provádíme analýzu vzdělanostní mobility v generacích mužů separátně za ČSR a SSR.

Tabulka 1. Základní modely a hlavní marginální a parciální asociace mezi vzděláním otce (F), vzděláním respondenta (E), pohlavím (S), místem narození (B) a věkem (T) v ČSSR

Základní modely a asociace	df	G ²	P	G ² /df	% variance z modelu A1
Základní modely:					
A1 F, E, S, B, T	656	10397	0.0	—	—
A2 FT, ET, B, S	620	8075	0.0	—	22.3
A3 FT, ET, FE, BE, SE, FB	596	1158	0.0	—	88.7
A4 FET, SET, BET, FBT	434	698	0.0	—	93.2
A5 FET, SET, BET, FBT, FEST	350	390	0.07	—	96.2
Marginální asociace*)					
FT	18	1069	0.0	59.4	10.3
ET	18	1252	0.0	69.5	12.0
FE	9	3119	0.0	346.6	29.9
SE	3	1862	0.0	620.8	17.9
BE	6	1024	0.0	170.8	9.8
FB	6	2088	0.0	348.1	20.1
Parciální asociace**)					
FE	9	2158	0.0	239.8	20.7
SE	3	1994	0.0	664.7	19.2
BE	6	352	0.0	58.7	3.4
FB	6	1384	0.0	230.7	13.3
					% variance z modelu A3
Marginální asociace:*)					
FET	54	128	0.0	2.4	11.1
SET	18	124	0.0	6.9	10.7
BET	36	94	0.0	2.6	8.1
FBT	36	65	0.002	1.8	5.6
Parciální asociace: **)					
FET	54	115	0.0	2.1	9.9
SET	18	141	0.0	7.9	12.2
BET	36	63	0.004	1.7	5.4
FBT	36	76	0.000	2.1	6.6

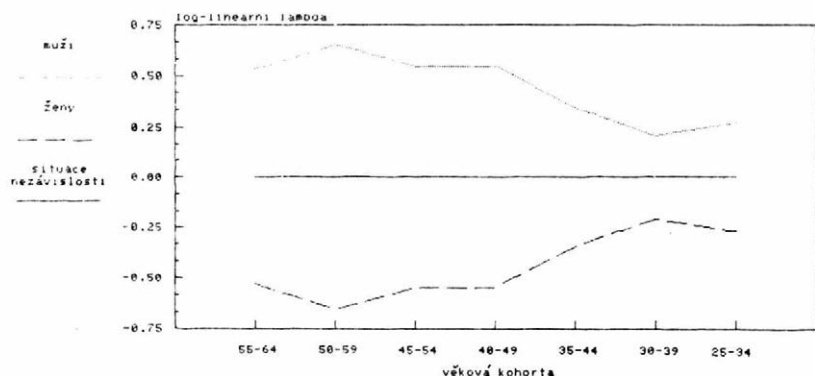
*) Tabulka pro výpočet marginálních asociací vznikne vynecháním ostatních efektů příslušného řádu, tj. sloučením tabulek takovým způsobem, aby vzniklo požadované k -rozměrné třídění příslušných proměnných.

**) Parciální asociace je počítána jako rozdíl mezi úplným modelem k tého řádu a modelem, který vynechává příslušný testovaný efekt (k je počet faktorů ve sledovaném efektu).

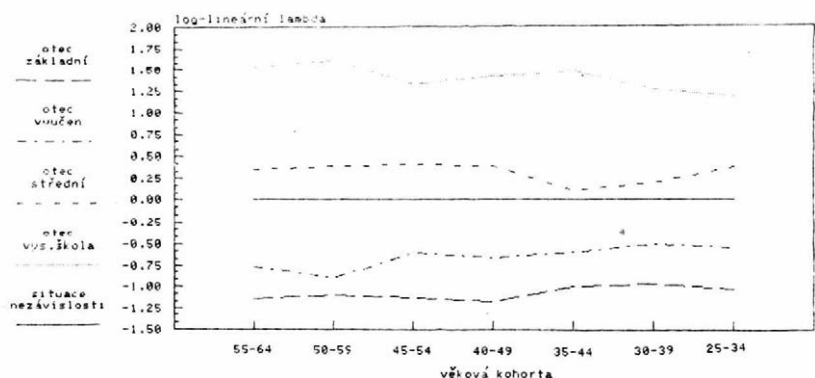
Vzhledem k tomu, že hodnoty G^2 lze interpretovat jako varianci, která zůstává nevysvětlena po aplikaci příslušného modelu [Matějů 1985], můžeme na základě této statistiky posuzovat význam jednotlivých asociací mezi mobilitními proměnnými. Vezmeme-li jako výchozí model hypotézu úplné nezávislosti (model A1), zjišťujeme, že z variance, která zůstává nevyčerpána tímto modelem ($G^2 = 10397$), připadá na změny v distribucích vzdělání 22 % variance. Stejným způsobem můžeme zhodnotit i význam jednotlivých dimenzí diferenciací vzdělanostních šancí. Největší podíl variance vyčerpávají nerovnosti v sociálním původu (29,9 %), dále nerovnosti mezi muži a ženami (17,9 %) a relativně nejmenší význam mají rozdíly mezi městem a venkovem (9,8 %).

Graf 4. Vývoj relativních rozdílů v šancích na dosažení vysokoškolského vzdělání (čisté efekty jednotlivých dimenzí diferenciace odvozené ze saturovaných log-lineárních modelů FESB)

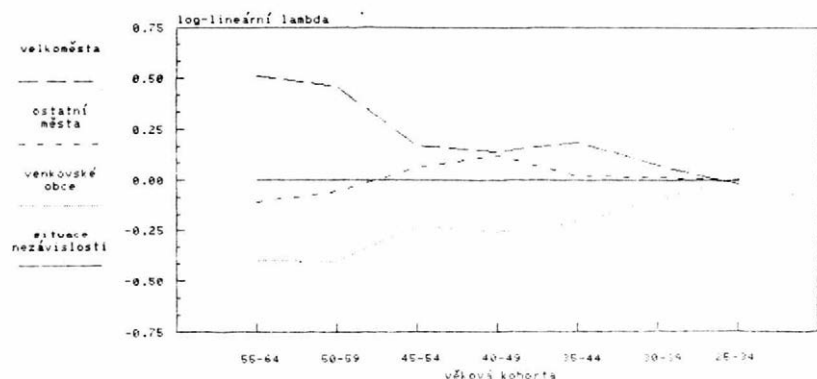
A. Podle pohlaví

B. Podle vzdělání otce

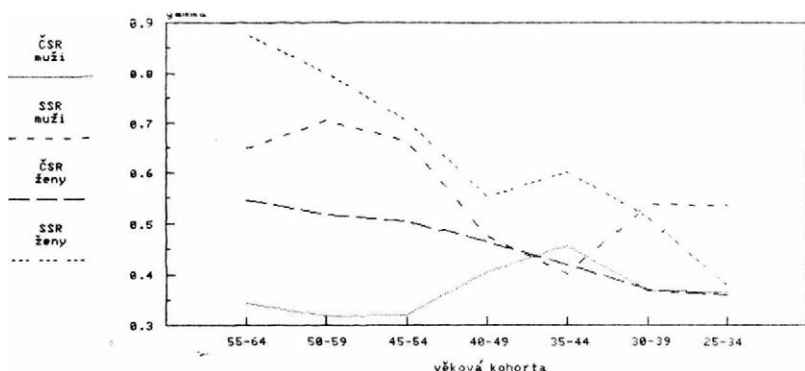
C. Podle místa narození

Předpokládáme-li ovšem, že jednotlivé dimenze diferenciace vzdělanostních šancí nejsou na sobě nezávislé, což platí zejména o vzájemném vztahu mezi sociálním původem a místem narození, (5) je vhodnější posuzovat jejich význam

(5) Těsnost tohoto vztahu je ve výsledcích log-lineární analýzy vyjádřena asociací *FB*, její historicky proměnlivá komponenta asociací *FBT*.

Graf 5. Vliv vzdělání otce na vzdělání dotázaného v ČSR a SSR podle pohlaví (koeficient GAMMA)

v „čisté“ podobě, tj. na základě parciálních asociací. Přechod k parciálním asociacím potvrzuje vzájemné posilování nerovností v rovině sociálního původu a nerovností v územní dimenzi. Po vzájemné kontrole (včetně kontroly vlivu územní diferenciace vzdělanostní struktury otců) se podstatně sníží jak relativní význam sociálního původu (20,7 %), tak — a to zejména — relativní význam nerovností v územní dimenzi (3,4 %).

Podobným způsobem můžeme posoudit i relativní význam historických změn v jednotlivých dimenzích diferenciace pro celkové snižování hladiny relativních nerovností ve vzdělanostních šancích. Vyjdeme-li z modelu historicky konstantních nerovností (model A3), zjišťujeme, že ve všech třech základních dimenzích diferenciace vzdělanostních šancí došlo k signifikantním změnám, přičemž rozdíly ve významu těchto partikulárních demokratizačních procesů pro snižování celkové hladiny nerovností ve vzdělanostních šancích nejsou příliš velké (na změny v rovině sociálního původu připadá 11,1 % variance zbývající po aplikaci modelu konstantních nerovností, na změny v rozdílech mezi muži a ženami 10,7 % a na změny v územní dimenzi 8,1 %). Tento poměr se však poněkud změní, budeme-li uvažovat pouze „čisté“ efekty, tj. za předpokladu, že změny v jednotlivých dimenzích se navzájem neovlivňují. Sledujeme-li tedy příslušné parciální asociace, zjišťujeme, že proces vyrovnávání vzdělanostních šancí v územní dimenzi byl pouze částečně (zhruba z 30 %) spojen se zmenšováním nerovností v rovině sociálního původu, tj. že se jednalo o výrazně autonomní a cílevědomý proces sblížování vzdělanostních šancí mezi jedinci pocházejícími z měst a z venkova.

Konkrétnější představu o dynamice vyrovnávání vzdělanostních šancí v jednotlivých dimenzích diferenciace si lze vytvořit z grafu 4, kde je zobrazen vývoj relativních distancí mezi jednotlivými skupinami populace z hlediska šancí na získání vysokoškolského vzdělání. Ačkoli se jedná pouze o jeden ze vzdělanostních přechodů, v nichž se uskutečňoval proces demokratizace vzdělání v naší společnosti, jsou zde zřetelně čitelné jak základní charakteristiky demokratizačního procesu, tak některé jeho specifické rysy v jednotlivých rovinách diferenciace, které jsme popsali výše.

3.3. Vzdělanostní mobilita a cesty demokratizace vzdělání v populaci mužů

Předchozí analýzy ukázaly, že proces zmenšování nerovností ve vzdělanostních šancích mezi jedinci rozdílného sociálního původu probíhal v naší společnosti v širším kontextu demokratizace vzdělání, charakteristickým jak zmenšováním

Tabulka 2. Analýza vzdělanostní mobility v generacích mužů v ČSR a SSR (F — vzdělání otce, S — vzdělání syna, T — věková kohorta)

Modely a difference mezi modely	<i>df</i>	<i>G</i> ²	<i>G</i> ² / <i>df</i>	<i>p</i>	% variance vzhledem k modelu A1 A4	
ČSR (N = 7290)						
A1 <i>F, S, T</i>	99	1410	14.2	.000	100.0 —	
A2 <i>FT, S</i>	81	1013	12.5	.000	— —	
A3 <i>ST, F</i>	81	1257	15.5	.000	— —	
A4 <i>FT, ST</i>	63	861	13.7	.000	— 100.0	
A5 <i>FT, ST, FS</i>	54	71	1.3	.065	— —	
A6 <i>FST</i>	0	0	0.0	1.000	— —	
D1 A1—A2	18	397	22.0	.000	28.1 —	
D2 A1—A3	18	153	8.5	.000	10.8 —	
D3 A1—A4	36	550	15.3	.000	38.9 —	
D4 A1—A5	45	1339	29.8	.000	94.9 —	
D5 A4—A5	9	790	87.8	.000	— 91.8	
D6 A5—A6	54	71	1.3	.065	— 8.2	
SSR (N = 7290)*						
A1 <i>F, S, T</i>	99	2051	20.7	.000	100.0 —	
A2 <i>FT, S</i>	81	1675	20.7	.000	— —	
A3 <i>ST, F</i>	81	1220	15.1	.000	— —	
A4 <i>FT, ST</i>	63	844	13.4	.000	— 100.0	
A5 <i>FT, ST, FS</i>	54	115	2.1	.000	— —	
A6 <i>FST</i>	0	0	0.0	1.000	— —	
D1 A1—A2	18	376	20.9	.000	18.3 —	
D2 A1—A3	18	831	46.2	.000	40.5 —	
D3 A1—A4	36	1207	33.5	.000	58.8 —	
D4 A1—A5	45	1936	43.0	.000	94.4 —	
D5 A4—A5	9	729	81.0	.000	— 86.4	
D6 A5—A6	54	115	2.1	.000	— 13.6	

*) Pro srovnatelnost testů a hodnot G^2 byly oba národní soubory přepočteny na stejnou velikost, tj. N = 7290.

rozdílů mezi muži a ženami, tak sbližováním relativních šancí mezi jedinci pocházejícími z měst a z venkova. Nedílnou součástí demokratizačního procesu bylo i vyrovnávání rozdílů ve vzdělanostních strukturách českých zemí a Slovenska. Výsledky analýzy změn v distribuci vzdělání však ukázaly, že *uvedené změny v nerovnostech vzdělanostních šancí se realizovaly v různých skupinách populace v rozdílných kontextech dynamiky vývoje vzdělanostních příležitostí. Změny v distribuci vzdělání byly výraznější na Slovensku než v českých zemích a v populaci žen než v populaci mužů.* Určité zpomalení vývoje vzdělanostních příležitostí zhruba od počátku šedesátých let se rovněž týkalo více české části populace a zejména mužů než Slovenska a žen. Jakým způsobem se tyto tendence projeví ve vývoji vzdělanostní mobility v generacích mužů se pokusíme ukázat jak z pohledu vývoje relativních nerovností v rovině sociálního původu, tak z pohledu změn v reprodukci vzdělanostní struktury mužské části populace.

Pokud jde o základní tendence ve vývoji sociální podmíněnosti vzdělanostních šancí v generacích mužů (viz graf 3), lze říci, že zmenšování mezigenerační asociace v úrovni dosaženého vzdělání zde bylo méně intenzivní než v populaci žen. Současně — jak ukazuje graf 5 — pokles mezigenerační asociace v úrovni dosaženého vzdělání v ČSSR je výslednicí rozdílných tendencí vývoje v českých zemích a na Slovensku. Zatímco na Slovensku můžeme pozorovat

vcelku plynulý pokles závislosti vzdělání syna na vzdělání otce, v ČSR pozorujeme velmi nepravidelný vývoj blížící se spíše stagnaci.

Ke stejnému závěru docházíme i na základě log-lineární analýzy jednoduchého modelu vývoje sociální podmíněnosti dosaženého vzdělání v populaci mužů v ČSR a SSR (tabulka 2). Zatímco v ČSR k uspokojivému vysvětlení reálných dat postačuje model konstantní sociální propustnosti (na hladině významnosti 0,065), přičemž na proměnlivou složku mezigenerační asociace v úrovni dosaženého vzdělání zde připadá pouze 8,2 % variance modelu perfektní mobility, na Slovensku je model konstantní sociální propustnosti nepřijatelný a na historicky proměnlivou složku mezigenerační asociace zde připadá 13,6 % variance modelu perfektní mobility.

Změny v alokaci vzdělání mezi jedinci rozdílného sociálního původu, tak jak je zachycují globální asociace mezi vzděláním otce a vzděláním syna, jsou však výslednicí změn v nerovnostech vzdělanostních šancí uskutečňujících se na různých stupních vzdělávacího systému různou dynamikou. Z těchto důvodů jsme změny v alokaci vzdělání v generacích mužů sledovali optikou historického průběhu vlivu vzdělání otce na šance syna uskutečnit některé ze základních vzdělanostních přechodů. (6) Výsledky získané log-lineární analýzou ukázaly, že:

a) i v generacích mužů probíhal od konce čtyřicátých let monotónní proces zmenšování nerovností na dosažení spíše úplného středního vzdělání než vyučení (jestliže v poslední předválečné kohortě byla v realizaci tohoto přechodu — tj. k získání maturity — relativní šance syna vysokoškolsky vzdělaného otce 13krát vyšší než šance syna, jehož otec měl pouze základní vzdělání a 11krát vyšší, ve srovnání se synem vyučeného otce, v nejmladší věkové kohortě byla jeho šance pouze třikrát vyšší);

b) pokud jde o přechod od úplného středoškolského vzdělání k absolvování vysoké školy, proces zmenšování relativních nerovností nebyl tak plynulý a tak dynamický jako v případě přechodu směrem ke středoškolskému vzdělání;

c) v nepodmíněných šancích na získání vysokoškolského vzdělání, které jsou výslednicí dvou předchozích přechodů, identifikujeme zřetelný trend zmenšování nerovností akcelerující zejména po druhé světové válce (srovnáme-li opět situaci těsně před válkou se situací na počátku sedmdesátých let, můžeme konstatovat, že poměry nerovností mezi skupinou definovanou vysokoškolským vzděláním otce a skupinou, kde otec měl pouze neúplné střední vzdělání, poklesly na polovinu — ze 6,7 na 3,3). (7)

Log-lineární analýza mobilitních dat umožňuje relativně striktní rozlišení mezi distribucí a alokací vzdělání. Spolehlivou kontrolou vlivu marginálních distribucí tak zajišťuje vysokou míru komparability získaných výsledků, a to

(6) Vzdělanostními přechody zde rozumíme přechod spíše k jednomu než druhému stupni vzdělání. První vzdělanostní přechod je tedy definován jako šance získat jakékoli vyšší než pouze základní vzdělání. Druhý vzdělanostní přechod je definován pouze pro populaci, která dosáhla vyššího než základního vzdělání a určuje šance na získání spíše středoškolského vzdělání než pouze vyučení. Analogicky třetí vzdělanostní přechod, definovaný pouze pro populaci absolvující úplné střední vzdělání, vyjadřuje šanci získat vysokoškolské vzdělání spíše než ukončit své vzdělání maturitou.

(7) Uvedené poměry nerovností jsou výsledkem jednoduchých operací s multiplikativními parametry $\tau(Fe_{ij})$ získanými z modelu:

$$F_{ij} \tau = \tau(F_i) \times \tau(E_i) \times \tau(Fe_{ij})$$

Tyto poměry vyjadřují, kolikrát vyšší šanci na získání určitého stupně vzdělání měl jedinec pocházející z jedné skupiny ve srovnání s jedincem pocházejícím z druhé skupiny sociálního původu (k těmto indexům konstruovaným na základě parametrů log-lineárních modelů viz Matějů 1985).

jak v historické, tak v mezinárodní perspektivě. Na druhé straně však důraz kladený na relativní nerovnosti (tj. na změny v alokaci) vede k tomu, že mobilitní analýza se často vzdaluje reálným problémům společenské dynamiky a zachycení reálných reprodukčních procesů [Charvát 1980, Mach 1982]. Jednou z cest jak překonat toto úskalí nových metod mobilitní analýzy a vytvořit předpoklady pro to, aby jejich výsledky mohly být interpretovány v širších společensko-ekonomických a historických souvislostech, je konfrontace těchto výsledků s analýzou reprodukčních procesů, které jsou v pozadí za identifikovanými změnami v pravidlech alokace. (8)

Lze-li tedy v návaznosti na zjištění, že ve vyspělých kapitalistických zemích dochází v generacích mužů ke zvětšování relativních nerovností v šancích na vzdělání, a to i v podmínkách relativně značné dynamiky vývoje vzdělanostních příležitostí konstatovat, že v naší společnosti vliv sociálního původu na nerovnosti v uskutečnění základních vzdělanostních přechodů se zmenšoval, zatímco dynamika vývoje vzdělanostních příležitostí se v této části populace (a to zejména v ČSR) zpomalovala, je třeba se ptát, jaké reálné procesy vzdělanostní mobility a reprodukce vzdělanostní struktury byly v daných podmínkách zdrojem těchto změn.

Naším cílem bude tedy dále ukázat, jakým směrem a v jakých etapách se v naší společnosti měnily vzorce vzdělanostní mobility, tj. klademe si otázku, *jaký typ reprodukce vzdělanostní struktury mužů byl v konkrétních společensko-historických podmínkách zdrojem zjištěných změn v alokaci vzdělání*. Vzhledem k rozdílům ve vývoji vzdělanostních příležitostí v ČSR a SSR považujeme za nezbytné sledovat vývoj vzorců vzdělanostní mobility v obou národních celcích zvlášť.

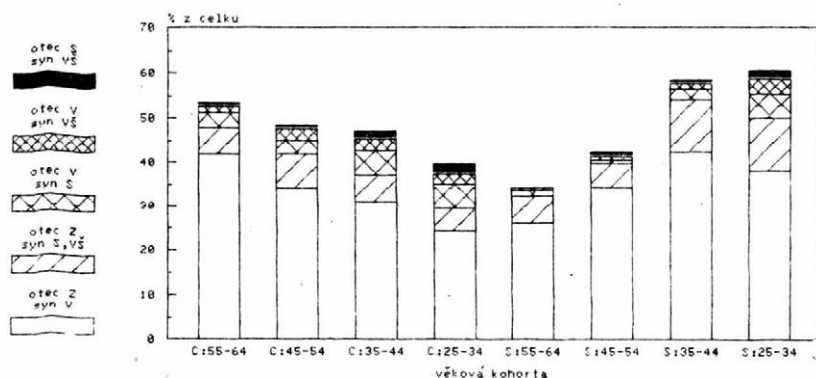
Vzorce vzdělanostní mobility, jimiž se v dané společnosti uskutečňují změny v alokaci vzdělání, nejsou nezávislé na dynamice změn v distribuci vzdělání, tj. jsou výrazem dlouhodobého historického vývoje vzdělanostní struktury. Již v předchozí analýze jsme zjistili, že změny v distribuci vzdělání byly v generacích mužů méně intenzivní než v generacích žen a že zde existovaly i značné rozdíly mezi dynamikou vývoje v ČSR a SSR. Do vývoje vzdělanostní mobility však vstupují i změny, k nimž došlo v generacích otců, neboť tyto změny v podstatě určují její výchozí podmínky a historický kontext vývoje.

Rozdíly v historickém „rozložení“ změn ve vzdělanostních strukturách ČSR a SSR lze pozorovat v tabulce 2. Pokud jde o intenzitu změn v distribucích vzdělání (vyjádřenou efekty FT a ST), lze konstatovat, že v období definovaném jak generacemi otců, tak generacemi synů došlo k výraznějším změnám na Slovensku (G^2/df pro model D3 vyjadřující intenzitu asociací FT,ST činí v ČSR 15,3, v SSR 33,5). Ještě větší rozdíly mezi oběma národními celky nacházíme v podílech jednotlivých asociací vyjadřujících změny v distribucích vzdělání na varianci nevysvětlitelné modelem úplné nezávislosti. V ČSR zjišťujeme výraznou převahu dynamiky vývoje v generacích otců (na změny realizované v generacích otců připadá 72 % všech změn, k nimž došlo v období defino-

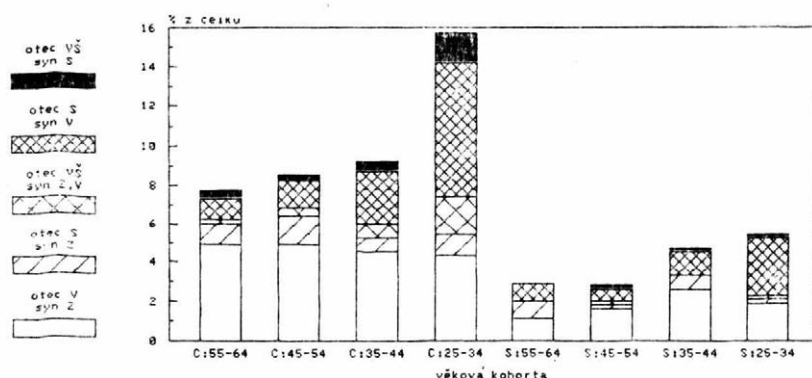
(8) V této souvislosti je třeba upozornit ještě na jeden z problémů aplikace log-lineární analýzy. Vzhledem k tomu, že tato metoda zvýrazňuje *relativní* stránky zkoumaných vztahů, procesů a tendencí, je velice citlivá i na velmi jemné a jinými metodami ztěžší postřehnutelné rozdíly, odchylky a tendence. Tato její základní přednost však klade značné nároky na kvalitu a spolehlivost vstupních dat. Ačkoli použitý datový soubor se neukázal být v tomto směru problematický, nelze při vyšších stupních třídění vyloučit vliv určitých nepřesností vznikajících výrazným zmenšováním četností v polích mobilitních tabulek. I z tohoto důvodu je třeba při interpretaci výsledků této metody stále zvažovat jak její přednosti, tak ovšem i její úskalí.

Graf 6. Vývoj hlavních vzorců vzdělanostní mobility v ČSR a SSR v generacích mužů (C = ČSR, S = SSR)

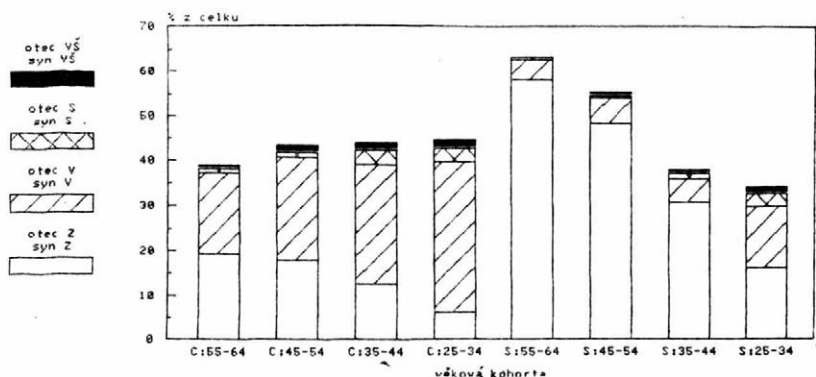
A. Vzestupná vzdělanostní mobilita

B. Mezigenerační vzdělanostní stabilita

C. Mezigenerační vzdělanostní stabilita

vaném jak generacemi otců, tak generacemi synů), zatímco v SSR připadá na generace otců 31 % všech změn a na generace synů 60 %.

Díváme-li se tedy na oba národní celky v delší historické perspektivě, vidíme, že v ČSR došlo k závažnějším změnám ve vzdělanostní struktuře mužské

(9) Tyto údaje byly získány jako podíly hodnot G^2 pro marginální asociace FT, resp. ST uvedené v modelu D1 (resp. D2) na hodnotě G^2 pro asociaci FT, ST uvedené v modelu D3.

části populace v generacích otců než v generacích synů, zatímco v SSR je situace opačná, vzdělanostní struktura mužů se zde měnila podstatně rychleji v generacích synů, tj. dynamika její proměny se zde podstatně zvyšuje až v poválečném vývoji. (10) Na základě uvedených zjištění lze očekávat, že cesty demokratizace vzdělání v rovině sociálního původu, které jsme identifikovali v předchozí analýze, nebyly v obou národních celcích stejné, tj. vývoj vzorců vzdělanostní mobility, jimiž se uskutečňovalo vyrovnávání vzdělanostních šancí, byl zřejmě jiný v ČSR než v SSR.

Informaci o vývoji základních vzorců vzdělanostní mobility v obou národních celcích poskytuje graf 6. Na první pohled je zřejmé, že ve vývoji vzdělanostní mobility existují mezi českými zeměmi a Slovenskem výrazné rozdíly. Předně je třeba konstatovat, že podíl celkově mobilních mužů v ČSR spíše klesal (ze 61 % v nejstarší kohortě na 55,3 % v nejmladší), zatímco v SSR výrazně stoupal (z 37 % na 66 %). Tento spíše kvantitativní rozdíl má však svůj důležitější kvalitativní protějšek ve vývoji základních komponent vzdělanostní mobility. Zatímco v ČSR trvale stoupala pouze sestupná mobilita, a to zejména v období charakteristickém určitým zpomalením dynamiky vývoje vzdělanostních příležitostí na středních a vysokých školách, v SSR se zvyšovala zejména vzestupná mobilita. Pokud jde o vývoj hlavních vzorců vzdělanostní mobility, lze říci, že v ČSR se výrazně zmenšoval podíl mobilních mezi nejnižšími stupni vzdělání (tj. zejména mezi základním vzděláním u otce a vyučením u syna) zatímco v SSR se naopak význam tohoto vzorce vyjadřujícího „industrializační“ moment vývoje vzdělanostní struktury posiloval. Tento rozdíl daný určitým posunutím historického času proměny vzdělanostní struktury mezi ČSR a SSR však v případě českých zemí nebyl provázen přenesením těžiště na jiný vzestupný vzorec. Určité náznaky tohoto posunu jsou sice patrné na přechodech mezi vyučením u otce a úplným středním vzděláním u syna, avšak celkový objem těchto přechodů nestačí vyrovnat úbytek „vzestupně mobilních“ způsobený již poměrně vysokým nasycením distribuce vzdělání nižšími stupni kvalifikace (vyučení). Pokud jde o vzorce sestupné vzdělanostní mobility, která byla zejména v ČSR stále významnějším zdrojem vyrovnávání vzdělanostních šancí mužů rozdílného sociálního původu, lze říci, že se výrazně posilovaly zejména ty vzorce, které znamenaly přechod od úplného středoškolského či vysokoškolského vzdělání u otců k vyučení u synů. Na Slovensku sice docházelo k podobným tendencím, avšak v mnohem menší míře než v ČSR.

Porovnání vzorců „stability“ již pouze dokresluje rozdíly zjištěné ve vzestupných a sestupných vzorcích. V ČSR se těžiště stability jednoznačně přesunulo od základního vzdělání k vyučení, v SSR sice velmi intenzivně slábl vzorec stability na bázi základního vzdělání, avšak stabilita na úrovni vyučení se zde ještě nestala tak výrazně dominantním vzorcem jako tomu bylo v případě ČSR.

4. Závěry a nové otázky

Ve shodě s dřívějšími analýzami demokratizace vzdělání založenými převážně na statistických údajích o sociální skladbě studentů na různých stupních vzdělávacího systému [Jirková, Sobotka 1978] můžeme na základě analýzy mobilních dat konstatovat, že vliv sociálního původu na dosažené vzdělání se v naší společnosti zmenšoval a že tento proces výrazně akceleroval v souvis-

(10) Tento závěr log-lineární analýzy není v rozporu se skutečností, že v poválečném vývoji dochází v naší společnosti k intenzivnímu růstu vzdělanostní úrovně mužů i žen, a to jak v ČSR tak v SSR. Uvedený závěr zdůrazňuje pouze *relativní* rozdíly v dynamice těchto procesů mezi muži a ženami, mezi generací otců a generací synů a zejména mezi ČSR a SSR.

losti s revoluční přeměnou společenských vztahů, která přinesla i zásadní změny ve struktuře školského systému a v principech školské politiky. Kromě toho je z výsledků naší analýzy zřejmé, že *proces demokratizace vzdělání v naší společnosti byl nesen zmenšováním nerovností nejen v rovině sociálního původu, ale rovněž mezi muži a ženami a v územní dimenzi (město—venkov). Výraznou roli v tomto procesu sehrálo i intenzivní sblížování vzdělanostních struktur českých zemí a Slovenska.*

Log-lineární analýza navíc ukázala, že ačkoli mezi uvedenými procesy vyrovňování vzdělanostních šancí existují významné vazby, každý z nich představoval výrazně autonomní a cílevědomý zásah do pravidel alokace vzdělání v naší společnosti. Současně je však třeba konstatovat, že proces demokratizace vzdělání neměl stejný charakter v různých skupinách populace a na všech stupních vzdělávacího systému. Pokud jde o vliv sociálního původu reprezentovaného vzděláním otce, lze na základě výsledků naší analýzy konstatovat, že *proces zmenšování nerovností v rovině sociálního původu byl intenzivnější v populaci žen než v populaci mužů a spíše na Slovensku než v českých zemích.* Pokud jde o hlavní vzdělanostní přechody, analýza populace mužů ukázala, že *sociální propustnost vzdělávacího systému se zvětšovala rychleji na druhém stupni (tj. v získání středoškolského vzdělání) než na třetím stupni (tj. v přechodu od střední k vysoké škole).* Nicméně ve výsledném efektu — tj. v relativních šancích na získání vysokoškolského vzdělání — lze pozorovat jednoznačný demokratizační trend.

Porovnání těchto hlavních výsledků analýzy vývoje relativních nerovností s výsledky analýzy změn v distribuci vzdělání vede k závěru, že *intenzita demokratizačních tendencí byla větší v těch skupinách populace, kde jsme identifikovali vyšší přírůstky vzdělanostních příležitostí. Důležitým zjištěním je i skutečnost, že proces zmenšování relativních nerovností ve vzdělanostních šancích v rovině sociálního původu pokračoval i v období charakteristickém určitým zpomalením vývoje vzdělanostních příležitostí na středních a vysokých školách, které začíná zhruba v šedesátých letech.*

Zpomalení dynamiky vývoje vzdělanostních příležitostí však znamená omezení možností pro realizaci demokratizačního programu pomocí reprodukčních mechanismů založených na všeobecném vzestupu (tj. převážně na růstu vzestupné vzdělanostní mobility) a vyžaduje naopak potřebu posilování redistribučních mechanismů, které však svou povahou spadají spíše do oblasti administrativních opatření zvýrazňujících sestupnou vzdělanostní mobilitu. Jak ukázala log-lineární analýza vývoje závislosti vzdělání syna na vzdělání otce v ČSR a SSR, vývoj vzdělanostní mobility není podmíněn pouze změnami v distribuci vzdělání v generacích synů, ale rovněž v generacích otců, tj. historickým kontextem dynamiky vzdělání. *Skutečnost, že na Slovensku nacházíme těžiště změn v distribuci vzdělání v generacích synů (tj. v poválečném vývoji), zatímco v českých zemích se větší část dynamiky vzdělání „odehrála“ v generacích otců (tj. spíše v období před válkou), není jen vyjádřením posunutí historického času ve vývoji vzdělanostních struktur obou národních celků, ale rovněž závažným momentem určujícím charakter vzdělanostní mobility.* (11)

(11) Uvedené zjištění je třeba hodnotit i v širších sociálně historických souvislostech. Bylo již řečeno, že se jedná o závěr vyplývající z analýzy relativních rozdílů v dynamice vývoje vzdělanostních příležitostí v různých skupinách populace. Neméně podstatná je i skutečnost, že toto zjištění je současně svědectvím a realizací jednoho z hlavních cílů v oblasti demokratizace vzdělání v naší společnosti, jímž nepochybně bylo odstranění rozdílů ve vzdělanostní úrovni obyvatelstva v ČSR a SSR a mezi muži a ženami. Je tudíž přirozené, že dynamika vývoje vzdělanostních příležitostí v mužské části populace a v ČSR byla v poválečném období nižší než v populaci žen a v SSR.

Zatímco v českých zemích — pokud jde o populaci mužů — i pouhé udržení v podstatě konstantní hladiny mezigenerační asociace v úrovni dosaženého vzdělání znamenalo výrazné posilování sestupné vzdělanostní mobility (zejména směrem k neúplnému střednímu vzdělání), na Slovensku byl pozitivní trend ve vývoji nerovností v rovině sociálního původu nesen zejména přírůstky ve vzestupné vzdělanostní mobilitě.

Výsledky analýzy vývoje vzdělanostní mobility v naší společnosti ve zhruba čtyřicetileté historické retrospektivě nemohou samozřejmě pokrýt celou širší složitějšího problému vývoje demokratizace vzdělání, který nelze redukovat pouze na sledování, analýzu a interpretaci vývoje relativních rozdílů ve vzdělanostních šancích byt i v řadě různých dimenzi a na různých úrovních vzdělávacího systému. Vědomě zůstaly stranou pozornosti například *obsahové* otázky demokratizace vzdělání úzce spjaté s přeměnami v *koncepci vzdělání* v socialistické společnosti. Současně je třeba zdůraznit, že proces demokratizace vzdělání v naší společnosti byl spojen s hlubokou změnou ve společenských vztazích a v sociální struktuře, to znamená, že byl nedílnou součástí *politického* a *mocenského* zápasu o likvidaci *třídních* nerovností, v nichž přístup ke vzdělání hraje jednu z klíčových rolí. (12)

Uvolnění tzv. „západkového efektu“ (tj. sociálních mechanismů působících proti sestupné mobilitě), dodnes zřetelně čitelného na mobilitních datech pocházejících z převážné většiny kapitalistických zemí, představovalo samo o sobě výraznou změnu ve fungování školského systému i fenoménu vzdělání jako takového, přičemž tato změna by byla nemyslitelná bez proměny společenských vztahů a sociálně politické struktury společnosti. V analýze vývoje vzdělanostní mobility nám však nešlo pouze o to ukázat, že v naší společnosti došlo k prolomení bariér v přístupu ke vzdělání pro dříve defavorizované skupiny populace (tuto skutečnost je možné konstatovat i na základě běžné analýzy statistických dat o vývoji sociálního složení studentů různých typů škol), ale spíše o to, rozevřít složitý problém vztahu mezi realizací cílů v oblasti demokratizace vzdělání a charakterem reprodukce vzdělanostní struktury. Jak ukázaly výsledky předchozí analýzy, tento vztah je zprostředkován dynamikou vývoje vzdělanostních příležitostí a redistribucí těchto příležitostí do různých skupin populace.

Tradiční hodnocení procesu demokratizace vzdělání jako zmenšování vzdálenosti od cíle definovaného shodou podílů jednotlivých sociálních skupin v populaci se sociální skladbou studentů na různých stupních vzdělávacího systému se tedy ve světle výsledků mobilitní analýzy jeví jako poněkud jednostranné a zjednodušující. Problém nerovností v přístupu ke vzdělání, ostatně jako problém společenských nerovností v jakékoli jiné oblasti, nemůže být rozevřen jinak než v širším kontextu reprodukčních společenských procesů, zejména pak v kontextu ekonomické reprodukce a reprodukce sociální struktury, jejichž vztah tvoří důležitou osu společenského vývoje. Z toho vyplývá, že zabývat se problémem sociálních nerovností v kterékoli jejich oblasti, znamená charakterizovat nejen jejich rozsah či hloubku, ale zejména jejich spjatost s povahou sociálních a zejména ekonomických reprodukčních procesů, s reálnými potřebami a cíli společnosti na daném stupni jejího vývoje. Teprve na tomto širším a komplexnějším základě lze stavět systém kritérií pro hodno-

(12) V tomto smyslu není náhodné, že i sama buržoazní sociologie odkryvá skutečnost, že snaha vládnoucích tříd o udržení vlastních pozic se ve stále větší míře koncentruje do oblasti „kulturního kapitálu“, tj. do oblasti vzdělání [Bourdieu 1966, Bowles — Gintis 1976, aj.].

cení hladiny nerovností v jednotlivých oblastech sociální skutečnosti a vytvářet nástroje jejich překonávání.

Tak jako nelze socialistickou revolucí odstranit všechny formy společenských nerovností, ale pouze zdroje jejich kumulativní sebereprodukce, nelze samozřejmě v krátké době zcela odstranit ani nerovnosti ve vzdělanostních šancích. I v případě řešení problému nerovností v přístupu ke vzdělání musí být ideál společenské rovnosti vepsaný do cílů socialistické revoluce konfrontován s možnostmi, které jsou dány dosaženým stupněm ekonomického, sociálního a kulturního rozvoje a s cíli, které v těchto sférách společnost ještě musí dosáhnout, aby vytvořila podmínky pro řešení problému sociálních rozdílů v širším měřítku a na základě spíše růstových než převážně redistribučních momentů.

Literatura

- Alan, J.: *Společnosti, vzdělání, jedinec*. Praha, Svoboda 1974.
- Blau, P. M. — Duncan, O. D.: *The American Occupational Structure*. New York, Wiley 1967.
- Boudon, R.: *L'inégalité de chances*. Paris, Armand Colin 1973.
- Boudon, R.: *La sociologie des inégalités dans l'impasse? Analyse et Prévision* 1974, č. 1, s. 83—95.
- Bourdieu, P.: *La transmission de l'héritage culturel*. In: *Le partage des bénéfices*. Paris 1966.
- Bourdieu, P. — Passeron, J. C.: *La reproduction*. Paris, Éditions de Minuit 1970.
- Bowles, S. — Gintis, H.: *Schooling in Capitalist America*. New York, Basic Books 1976.
- Dewey, J.: *Democracy and Education*. New York, Macmillan 1916 (New York, Free Press 1966).
- Ferge S.: *Some Relations Between Social Structure and the School System*. The Sociological Review Monograph, č. 17, Keele University 1972, s. 217—246.
- Ferge, S.: *The Janus face of education*. Prospect 1976, č. 7, s. 19—37.
- Ferge, S.: *A society in the Making*. New York, Penguin Books 1979.
- Filippov, F. R.: *Sociologija obrazovanija*. Moskva, Nauka 1980.
- Filippov, F. R. — Bykova, S. N.: *Problema „ravenstva možností“ v sovremennoj buržoaznoj sociologii obrazovanija*. Sociologičeskije issledovanija 1977, č. 1, s. 160—167.
- Charvát, F.: *Sociální struktura socialistické společnosti a její vývoj v Československu*. Praha, Academia 1980.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální struktura a mobilita: některé teoretické a metodologické problémy*. Sociologický časopis 1975, č. 1, s. 1—15.
- Jencks, Ch.: *Inequality. A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. New York, Basic Books 1972.
- Jirková, M. — Sobotka, L.: *Demokratizace vzdělání v socialistické společnosti*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1978.
- Lenin, V. I.: *Sebrané spisy*. Praha, SNPL 1955.
- Mach, B. W.: *Comparing Social Mobility: Some Theoretical Remarks*. Hannover, WASMA — Projekt, April 1982 (mimeo).
- Mare, R. D.: *Social Background and School Continuation Decision*. Journal of the American Statistical Association 1980, s. 295—305.
- Mare, R. D.: *Change and Stability in Educational Stratification*. American Sociological Review 1981, s. 72—87.
- Matějů, P.: *Krise a perspektivy výzkumů sociální mobility*. Sociologický časopis 1977, č. 2, s. 211—222.
- Matějů, P.: *K využití logaritmicko-lineárních modelů v analýze mobility dat*. Sociologický časopis 1985, č. 1, s. 53—70.
- Passeron, J. C.: *L'inflation des diplômes*. Revue française de sociologie 1982, s. 551—584.
- Simkus, A. — Andorka, R.: *Inequalities in Educational Attainment in Hungary 1923—1973*. American Sociological Review 1982, s. 740—751.
- Spady, W. G.: *Educational Mobility and Access: Growth and Paradoxes*. The American Journal of Sociology 1967, s. 273—286.
- TSS 78 — *Výzkum třídní a sociální struktury ČSSR 1978*. ÚFS ČSAV a FSÚ ČSSR.
- Večerník, J. — Matějů, P.: *Vývoj sociální mobility v socialistických zemích*. Sociologický časopis 1983, č. 2, s. 190—205.

Резюме

И. Матею: Демократизация образования и репродукция образовательной структуры в ЧССР в свете мобильностных данных

Подавляющее большинство проведенных до сих пор анализов процесса демократизации образования в нашем обществе опиралось на статистические данные, отражающие либо развитие социальной структуры студентов, либо выражающие удельный вес индивидов, происходящих из различных социальных групп и достигающих определенных ступеней образования. Но статистические данные этого типа и основанные на них анализы не позволяют различать развитие в распределении образования (т. е. развитие образовательных возможностей), с одной стороны, и развитие в принципах его размещения (т. е. развитие относительных неравенств в образовательных шансах). Различение этих двух компонентов имеет не только методологическое значение, оно представляет также существенный сдвиг в возможностях теоретической интерпретации полученных результатов. Аналитическое различение процессов распределения и размещения позволяет искать взаимосвязи между изменениями в неравенствах образовательных шансов в различных параметрах и определенным типом репродукции образовательной структуры.

Различить обе названные стороны процесса демократизации образования и глубже проникнуть в характер репродукции образовательной структуры позволяет анализ мобильностных данных. Автор статьи стремится провести анализ и дать интерпретацию данных об образовательной мобильности в ЧССР, причем его главная цель — на основе логарифмическо-линейного анализа идентифицировать основные тенденции в развитии относительных неравенств в образовательных шансах в плоскости социального происхождения, пола и места рождения с учетом различий между ЧСР и ССР.

К основным выводам анализа относится установленный факт, что интенсивность демократизационных тенденций была большей в тех группах населения, в которых установлены максимальные приросты образовательных возможностей (женщины, ССР) и что процесс сокращения относительных неравенств в образовательных шансах в плоскости социального происхождения продолжался и в период, отличающийся известным замедлением развития образовательных возможностей в средних и высших учебных заведениях, который начинается в 60-ые годы. Но это замедление развития образовательных возможностей означает ограничение возможностей реализации программы демократизации с помощью репродуктивных механизмов, основанных на всеобщем образовательном росте (т. е. преимущественно на росте восходящей образовательной мобильности) и требует, напротив, усиления перераспределительных механизмов, обуславливающих более выразительную нисходящую образовательную мобильность.

Тот факт, что в ССР центр тяжести изменений в распределении образования мы находим в поколениях сыновей (т. е. в послевоенный период), тогда как в ЧСР динамика развития образования была значительной уже до второй мировой войны (т. е. и в поколениях отцов), получает отражение и в различиях в развитии образовательной мобильности. Если в ЧСР — в мужском населении — даже простое сохранение по существу постоянного уровня зависимости образования сына от образования отца означало выразительное усиление нисходящей образовательной мобильности (особенно в направлении неполного среднего образования), то в Словакии позитивная тенденция в развитии неравенств в плоскости социального происхождения была обусловлена прежде всего приростами в восходящей образовательной мобильности. Однако, эти установленные факты необходимо оценивать в более широком контексте демократизации образования, т. е. особенно в свете сближения образовательных структур ЧСР и ССР и выравнивания образовательных шансов между мужчинами и женщинами.

Summary

P. Matějů: Democratization of Education and Reproduction of the Educational Structure in Czechoslovakia in the Light of Mobility Data

The vast majority of analyses of the process of the democratization of education in our society carried out so far is based on statistical data indicating the development of the students' social structure, or, on the other hand, on data expressing the share of individuals coming from various social groups attaining certain education levels. Yet neither statistical data of this type nor the analyses based on them enable us to make a distinction between the development in the distribution of

education (i.e. the development of educational opportunities) on the one hand, and the development in the principles of its allocation (i.e. the development of relative inequalities in educational chances) on the other. The distinction between the two components referred to above not only has methodological significance but also represents a significant shift in the possibilities of the theoretical interpretation of the results obtained. As a matter of fact, the analytical distinction between processes of distribution and those of allocation facilitates the search for interrelations between changes in the inequalities of educational chances in various dimensions and a particular type of reproduction of the educational structure.

The distinction between the two mentioned aspects of the process of the democratization of education as well as a deeper penetration into the character of educational-structure reproduction are rendered possible by the analysis of mobility data. The paper presents an attempt at an analysis and interpretation of data concerning educational mobility in Czechoslovakia, while its principal aim is to identify, on the basis of log-linear analysis, the basic tendencies in the development of relative inequalities in educational chances on the levels of social origin, sex and birth-place, making allowance for differences between the Czech and the Slovak Socialist Republic.

The basic results of the analysis include the ascertainment that the intensity of democratization tendencies was greater in those population groups where the largest accretions of educational opportunities (women, Slovak Socialist Republic) were identified, and that the process of reducing the relative inequalities in educational chances on the level of social origin was under way even in the period characterized by a certain slow-down of the development of educational opportunities at secondary schools and universities which set in in the sixties. However, this slow-down of the development of educational opportunities implies a reduction of possibilities for the realization of the democratization programme with the help of reproduction mechanisms based on a general educational rise (i.e. predominantly on the growth of upward educational mobility) and, on the contrary, calls forth the need for reinforcing the redistribution mechanisms making the downward educational mobility more distinct.

The fact that in the SSR most substantial changes in the distribution of education were taking place in the generations of sons (i.e. in the postwar period), whereas in the CSR the dynamics of the development of education was considerable even prior to WW II (i.e. generations of fathers), also projects itself in the differences in the development of educational mobility. As far as the male population is concerned, in CSR the mere retainment of a substantially constant measure of inter-generational association on the level of the attained education implied a marked furtherance of descending educational mobility (particularly in the direction of incomplete secondary education); in Slovakia the positive trend in the development of inequalities on the level of social origin was promoted especially by accretions in the rising educational mobility. It is of course necessary to evaluate these ascertainments in the broader context of the democratization of education, i.e. particularly in the light of the homogenization of the educational structures of CSR and SSR and the equalization of the educational chances of men and women.

V období uplynulých téměř dvou desítek let se v nemarxistických společenských vědách, zejména v sociologii, stále častěji objevoval a objevuje termín „kvalita života“ (1) a tzv. teorie kvality života již mají své stabilní místo v buržoazní ideologii. I přes široké využívání tohoto pojmu (ale i právě proto) zůstává okolo jeho pojetí a výkladu celá řada nevyjasněných otázek i rozporů. (2)

Při charakteristice různých pojetí a výkladů termínu kvality života v nemarxistických koncepcích je třeba vycházet především z následujících závažných skutečností.

Přes dlouholeté rozsáhlé a bouřlivé spory o tom, co je to vlastně „kvalita života“, a přes její široké propagování dosud neexistuje žádná obecněji platná a přijímaná definice nebo i jen širší vymezení tohoto pojmu, jeho obsahu a rozsahu. Řada nemarxistických autorů si je tohoto zásadního nedostatku vědoma a upozorňuje na nezbytnost operacionalizovat daný pojem, překonat

(1) Tento termín je zde používán výhradně v souvislosti s nemarxistickými teoriemi a jejich kritikou. Pojem kvality života ve smyslu kvalitativní charakteristiky životního způsobu se sice vyskytoval a vyskytuje i v marxistické literatuře, ale náznaky na toto jeho používání prozatím nejsou — i přes rozsáhlé diskuse mezi teoretiky socialistických zemí a zejména diskuse sovětských vědců — jednoznačně sjednocené. Někteří teoretikové přijímají daný termín do svého kategoriálního aparátu a snaží se jej naplnit jiným obsahem, který by celkově odpovídal marxisticko-leninské teorii životního způsobu [například I. V. Bestužev-Lada, A. Siciński, S. Wiederszpiel]; zatímco druzí naopak doporučují nevytvářet zvláštní kategorii a hodnotit problém z poněkud jiného pohledu na úrovni životního způsobu jako celku (odtud pojetí „kvalitativní určitosti životního způsobu“ — M. N. Rutkevič): často se zde vychází z pojetí „životního způsobu jako určité kvality“. Je však třeba si uvědomovat, že toto pojetí není na stejné úrovni s významem „kvality životního způsobu“ a nelze je zaměňovat či ztotožňovat. Největší početní zastoupení má dosud skupina marxistických vědců [mj. A. P. Butenko, V. I. Bovš], která používá pro dané problémy odlišných termínů — „kvalitativní stránka životního způsobu“ („života“), „kvalitativní úroveň života“, „kvalitativní ukazatelé životního způsobu“, „kvalitativní charakteristiky životního způsobu“ apod. V dalším textu jsou právě v tomto duchu rozlišovány dva vzájemně úzce spjaté termíny — „kvalita životního způsobu“ a „kvalita existence společnosti“. Pojem „kvalita životního způsobu“ je používán ve smyslu kvalitativní charakteristiky jednotlivých stránek a aspektů životního způsobu v jejich celku na vyšší rovině syntézy převyšující prostřednictvím složité sítě vzájemných vztahů a propojení jejich prostý souhrn. Termín „kvalita existence společnosti“ se chápe jako nejširší, nejobecnější pojem zachycující kvalitativní charakteristiky těch stránek a momentů života společnosti, které nejsou součástí či bezprostředním výrazem životního způsobu, ale silně jeho formování ovlivňují, event. přímo determinují (např. kvalitativní charakteristika společensko-ekonomické formace, výrobního způsobu apod.). Kvalita životního způsobu je pak přirozeně bezprostředně ovlivňována a v některých ohledech determinována kvalitou existence společnosti.

(2) Daná stať se zabývá výlučně pojetím kvality života v nemarxistických koncepcích, tj. chápáním, vysvětlením, vymezením tohoto termínu. Z tohoto důvodu jsou úmyslně pouze okrajově zmiňovány další důležité otázky související s analýzou a kritikou teorií využívajících tohoto pojetí (problémy jeho vzniku a rozvoje, sociálních a gnozeologických zdrojů, základních směrů a tendencí vývoje v současnosti, hlavního obsahu jednotlivých koncepcí apod.).

povrchní představu kvality života a vyjasnit, systematicky uspořádat její obsah i strukturu. (3) Tyto výzvy, objevující se v nemarxistické literatuře již více než patnáct let, zatím měly jen ten výsledek, že se objevilo mnoho pokusů o definici a velmi různorodých, někdy i protikladných pojetí kvality života, které byly vzápětí vyvráceny a kritizovány ostatními nemarxistickými teoretiky. Pro určitou část autorů je však poukazování na obtížnost a nefunkčnost (někdy i nežádoucnost či nemožnost) (4) přesného vymezení dostatečným důvodem, proč se o konkrétní definování hlavního objektu svého studia ani nepokoušejí. Nejfrekventovanější je v této souvislosti stanovisko, že samotné pojmy „život“ a „kvalita“ jsou natolik obecně známými a běžně užívanými, že je možné spolehnout se na to, že „všichni vědí, o čem se mluví“. (5) V mnoha případech tak kvalita života „vystupuje jako nejobecnější a nediferencovaná představa setrvávající na úrovni běžného vědomí“ [Popov 1979 : 16].

Ústředním přednětem studia kvality života v pojetí nemarxistických teoretiků může být téměř jakýkoli výsek života společnosti (sféra, oblast, jev, proces či vztah), o němž je možno z určitého hlediska a z určitého důvodu soudit, že může mít pro „život“ (ve velice širokém smyslu) podstatný, či dokonce rozhodující význam. (6) Stručně řečeno: „Rámec problému zůstává vlastně nevymezen, takže zahrnuje mnoho věcí — počínaje smyslem a cílem dějin, přes otázky lidského štěstí až po problémy využití odpadu a ozdravení měst“ [Popov 1979 : 9].

Pojmu kvality života se využívá v projevech, prohlášeních či programech jednotlivých buržoazních politických stran, v publicistických, žurnalistických materiálech a pořadech i v teoretických projektech a koncepcích nejrůznějšího druhu. Vzniká zde otázka, co je skutečnou podstatou tohoto termínu: je to „politické heslo“ nebo „vědecký pojem“ (nejčastěji sociologického charakteru) či pouze „módní slovo“, jakási novodobá „zaklínací magická formule“?

(3) Např. E. Eppler, jeden ze spoluzakladatelů západoněmecké sociálně demokratické varianty propagace cílů kvality života, je toho názoru, že dnes „hovoříme o kvalitě života, i když přesně nevíme, v čem spočívá, a ještě méně víme o tom, jak ji dosáhnout. Hovoříme o kvalitě proto, že s kvantitou jsme se dostali do slepé uličky. Vycházíme zde tedy nikoli ze znalostí, ale z pochybností“ [Eppler 1972 : 86]. Obdobně americký sociolog S. McCall konstatoval: „Přestože cíle zkoumání kvality života jsou dostatečně známe, není jasné, co se vlastně zkoumá (...) Potřebujeme-li nějaký předpoklad dalšího zkoumání kvality života, pak je to pochopení toho, co vlastně pojem „kvalita života“ znamená“ [McCall 1975 : 230]. Tytéž názory je možné najít i u jiných předních teoretiků.

(4) Existují totiž koncepce, v nichž je neurčitost pojmu přímo programovým východiskem a základním předpokladem. Tak je tomu např. v pojetí rakouského socialisty H. Reithofera, který vychází z toho, že díky pluralističnosti světa je heslo kvality života univerzální a podporují jej „téměř všechny politické skupiny, strany sociálně demokratické i národní, konzervativní a progresivní“ [Reithofer 1973 : 45]. Kvalita života je, podle něj, heslem, pod kterým si každý může představovat, co chce (vzhledem k neexistenci vědeckého vymezení), což považuje do značné míry za přednost. Obdobné stanovisko, že je nutné ponechat vymezení kvality života na každém jednotlivci, se objevuje i v dalších, voluntaristicky založených teoriích.

(5) Ve skutečnosti je však situace naprosto opačná. Jak poznamenává např. R. Müller, obtíže v definování kvality života vyplývají z nutnosti dvojího kategoriálního vymezení, přičemž je velice těžké vymezit „kvalitu“ a sám pojem „život“ je ještě mnohoznačnější [Müller 1975 : 339].

(6) Kanadský filozof M. Bunge např. vyjmenovává tyto oblasti či „kvality“, které v pojetí různých nemarxistických teoretiků reprezentují „indikátory kvality života“: „Kvalita vzduchu, který lidé dýchají, vody, kterou pijí, hodnota a kvalita potravy, kterou jedí, velikost a kvalita jejich obydlí, uspokojení z rodinného života i práce, míra účasti na společenských záležitostech, bezpečnost práce, bezpečnost na ulicích, množství knih, které lidé čtou (...)“ [Bunge 1975 : 74–75].

Je nepochybné, že po určitou dobu (především na přelomu šedesátých a sedmdesátých let) byla kvalita života skutečně vysoce módním výrazem, jehož obecné popularity bylo využíváno i zneužíváno k apriornímu zvyšování atraktivnosti, modernosti, přitažlivosti apod. vědeckých i pseudovědeckých teorií, stejně jako politických programů (spojujání kvality života s jakýmkoli tématem bylo více nebo častěji méně vhodné a adekvátní). Nejčastěji korelovalo toto používání termínu kvality života s jinou „módní vlnou“, totiž s tím, že se stalo „věcí, dobrého tónu“ hovořit o tom, že snahy o získání bohatství, peněz a osobního úspěchu nedělají člověka šťastným a nepřinášejí mu skutečné uspokojení (...)“ [Tolstych 1979 : 58]. Punc určité „módnosti“ sice částečně zůstal kvalitě života dodnes, ale to by rozhodně nemělo nic ubírat na významu faktu, že otázka kvality životního způsobu a kvality existence společnosti je ve své podstatě něčím mnohem víc, a to reálně existujícím, závažným problémem. Reálnost i aktuálnost těchto otázek v podmínkách kapitalismu je určena současnou situací krize společnosti ve všech sférách jejího života — je podmíněna objektivními zákonitostmi společenského rozvoje, tj. především všeobecnou krizí kapitalismu, sociálními důsledky vědeckotechnické revoluce a jejím vlivem na životní způsob, problémy demokracie, práv a svobod člověka, nevyhnutelností ochrany životního prostředí. krajně neuspokojivým stavem vzdělání, ochrany zdraví, dopravy, bytové otázky apod. Záleží však právě na vymezení a chápání kvality života, aby i ve skutečnosti (nejen v podstatě či potenciálně) tento pojem nebyl jen „žurnalistickým klišé“. Jestliže totiž obsah kvality života není vymezen nebo je vysvětlován nesprávně, což pak umožňuje pouhé „sklouzávání“ po povrchu a nehledání hlubokých objektivních základů kvality života, zůstává kvalita života jen bezobsažnou frází. (7)

Termín kvality života (s reálnou podstatou, ale na úrovni problému i fráze) dále na jedné straně vystupuje jako určité politické heslo a na druhé straně se považuje za termín aspirující na postavení teoretického vědeckého pojmu. Používání pojmu kvality života v oblasti vědy i politiky má svou zvláštní tradici. (8) i když někdy je těžké stanovit přesnou hranici mezi „politickým“ a „vědeckým“ významem pojmu a zejména určit, v jakém smyslu jej jednotliví autoři používají. Pronikání politického pojmu do vědecké teorie a opačně vědecké kategorie do politické praxe není samo o sobě v podmínkách kapitalistických států ničím výjimečným a apriorně ani negativním. Zde však nezřídka dochází k situaci, že političtí představitelé kvalitu života označují za vědecký termín a teoretikové jsou naopak toho názoru, že jde především o politické heslo. V prvním případě se projevuje snaha dodat politickému pojmu vědeckou opodstatněnost a základnu, pozvednout jej tímto způsobem jaksi na vyšší úroveň a dodat mu i zdání objektivnosti. V druhém případě se však odráží fakt, že někteří nemarxističtí teoretikové sami pocítují, že v současnosti pojetí kvality života nedosahuje žádoucí roviny propracovanosti, že kvalita života nemá všechny charakteristické znaky vědecké kategorie. (9) Společným mo-

(7) Na tuto možnost varovně poukazoval také M. Abrams: „Ačkoliv během minulých deseti let byly stovky knih a tisíce projevů věnovány „kvalitě života“, bylo učiněno jen velmi málo pokusů dodat tomuto slovu přesný význam, takže existuje nebezpečí, že nebude ničím více než otrěpanou frází“ [Abrams 1974 : 4].

(8) Počátky pojetí kvality života v nemarxistické společenské vědě se obvykle spojují se jmény J. K. Galbraitha [Galbraith, J. K., *The Affluent Society*. Boston 1958] a D. Riesmana [Riesman, D., *The Lonely Crowd*. Yale 1950]. Ve sféře politické praxe jako první termínu kvality života použili dva američtí prezidenti — J. F. Kennedy v r. 1963 a L. Johnson v r. 1964.

(9) Někteří nemarxističtí teoretikové (zejména stoupenci dále uváděného subjektivního mikrostrukturního pojetí kvality života) poukazují na specifiku, která brání,

mentem je snaha vyhnout se vymezování kvality života, která jako by patřila vždy do „jiného slovníku“.

Problém zde spočívá mimo jiné v tom, že zatímco kvalita života jako „žurnalistický pojem“ nevyžaduje příliš konkrétní vymezení, může být pouze mnohonaznačujícím, abstraktním výrazem, a zatímco kvalita života jako „politické heslo“ rovněž nemusí být de facto vymezena přesněji než výčtem určitých problémů, v oblasti vědy jsou požadavky na definici používaného termínu zcela jiné (pro první dva významy dosavadní neúplná vymezení do určité míry postačují). (10) Kvalita života však doposud nemá ve většině nemarxistických společenskovědních koncepcích v podstatě charakter vědeckého pojmu v pravém slova smyslu s přesnou charakteristikou a vymezením, (11) i když nemarxističtí teoretikové ji přirozeně za vědeckou kategorii (až na uváděné výjimky v subjektivistickém mikrostrukturním pojetí) uznávají.

Při vymezování kvality života převážná většina nemarxistických teoretiků vychází implicitně i explicitně z pojetí určité protikladnosti „kvality“ a „kvan-
tity“. (12) Tento moment se objevoval již při prvních použitích daného pojmu (13) a do určité míry souvisel s okolnostmi sociální a ekonomické reality kapitalistických států, v níž se pojem kvality života začal široce využívat, tj. s tím, že přes ohromnou masovou produkci výrobků nejrůznějšího druhu, která měnila kvantitativní ukazatele společnosti, nedošlo k odpovídajícím změnám kvalitativního charakteru v životě obyvatel kapitalistických států (přitom „kvan-
tita“ sama o sobě se ukázala jako naprosto nepostačující ke skutečně lidskému životu).

V řadě koncepcí se růst „kvan-
tity“, tj. spotřeby materiálního bohatství, označuje jako příčina nízké úrovně kvality života, přičemž se vychází jakoby ze samozřejmosti z předpokladu, že v kapitalistických státech bylo již dosa-
ženo všeobecně vysoké životní úrovně a pracující jsou z hlediska materiálního dostatku zajištěni. (14) Obyvatelé kapitalistických států jsou pak stavěni před

aby kvalita života byla kdy vědeckou kategorií ve striktním významu. Např. G. J. Stöber poznamenává: „Kvalita života jistě není takovou vědeckou kategorií, jakou by mohla nebo měla být. Jak je vysoká kvalita života, to nemůže stanovit malá skupina vzdělaných a lépe informovaných expertů. Kvalita života je to, co lidé za kvalitu života považují“ [Stöber 1973 : 26]. Stöber zde ovšem neoprávněně směšuje dvě rozdílné roviny: vymezit kvalitu života jako vědecký pojem není zdaleka totéž jako vyjádřit její úroveň či „výšku“. Celkové pojetí kvality života zde navíc vy-
znívá příliš voluntaristicky.

(10) I politická sféra však stále častěji zdůrazňuje nutnost přesnějšího vymezení pojmu, hlavně s ohledem na možnost jeho dalšího praktického využití. Citovaný G. J. Stöber např. klade důraz na to, že pojem kvality života bude smysluplný jen v tom případě, že jeho operacionalizace půjde za hranice série akademických po-
jednání, která zřídka kdy mohou něčím konkrétním v politické a sociální realitě po-
hnout [Stöber 1973 : 21].

(11) To je ovšem problém, který se netýká zdaleka jen pojmu kvality života. má mnohem širší platnost obecně v kontextu s nemarxistickým pojetím vědy a s pod-
statou buržoazních společenských věd.

(12) Extrémním případem jsou ty pokusy o „negativní“ definici kvality života, které ji vymezují přímo jako „to, co není kvantitativní“, resp. to, co není vyjádřit-
elné kvantitativně [viz např. výše uvedený citát E. Epplera].

(13) J. K. Galbraith upozorňoval, že existuje reálné nebezpečí, že kvalita života utrpí jednostrannou orientací společnosti na „kvan-
titu“, tj. produkci a spotřebu množství zboží. J. F. Kennedy i L. B. Johnson stavěli požadavek, aby kvalita ame-
rického života nebyla vyvozována jen z „kvan-
tity“ spotřebního zboží a bankovních depozit.

(14) Kritika — alespoň částečná — tohoto tvrzení se objevuje i mezi nemarxistic-
kými autory. Např. G. Fradier poukazuje na to, že „existuje hranice, pod níž není možné používat slovo kvalita“ a že je „drzost stavět si otázku kvality života“ v podmínkách, kdy mnoho obyvatel světa stojí před nejelementárnější existenční otázkou, jak vůbec přežít [Fradier 1976 : 7—8].

jakési dilema: buď se jim může dostat „kvantity“ (tj. zvýšení platů, rostoucí uspokojování materiálních potřeb, větší množství i rozmanitost spotřebních předmětů atd.) nebo „kvality“ (tj. vzdělání, kultura, zdravotnictví apod.), ale nikdy ne obojího najednou. Nemarxističtí teoretikové i zde obcházejí či deformují realitu a ignorují skutečnost, že „pro široké masy pracujících kapitalistických zemí kvalita života (...) bezprostředně závisí na kvantitě dosahovaných příjmů“ [Tolstych 1979 : 60] a že „zlepšení kvality života bezprostředně závisí na růstu a rozmanitosti kvantity všeho materiálního bohatství“ [Motašov 1981 : 142].

Z obecného teoreticko-metodologického hlediska je k tomuto problému v souvislosti s pojetím životního způsobu třeba poznamenat, že fenomén životního způsobu není možné mechanicky rozdělovat na kvalitativní a kvantitativní část a chápat je jako samostatné subsystémy životního způsobu nebo je dokonce stavět proti sobě. Kvalitativní a kvantitativní se v životním způsobu prolíná, prostupuje jedno druhé, vzájemně se doplňuje — kvalitativní a kvantitativní existuje v dialektické jednotě a jenom v ní se také může vyvíjet: životní způsob jako sociologická kategorie má kvalitativně kvantitativní charakter.

Na obecné teoreticko-metodologické úrovni je možné v nemarxistických společenských vědách vymezit dva zásadní přístupy k pojetí a zkoumání kvality života.

Východiskem prvního — frekventovanějšího, ale zároveň z hlediska skutečné podstaty kvality života méně významného — přístupu je napohled logická a jednoduchá úvaha: kvalita života je vlastně označením pro souhrn „kvalit“, kvalitativních aspektů či kvalitativní úrovně jednotlivých součástí a komponentů „života“ nebo životního způsobu. Kvalita života je zde většinou vymezována výčtově, vyjmenováváním různých jevů, procesů a vztahů (nejen bezprostředně společenského charakteru), aniž by byla věnována větší pozornost jejich vzájemným vztahům a aniž by se tyto „dílečkové kvality“ zkoumaly v souvislosti celého systému a jeho dalších prvků.

Druhý přístup — méně zastoupený v nesmírném množství literatury, kterou je možno počítat k proudu nemarxistických koncepcí týkajících se kvality života (15) — reprezentují pokusy o vytvoření samotného pojetí kvality života (na základě určité komplexnosti, systémovosti). Zde se jedná o řádově vyšší

(15) Mimo jiné právě dlouholetá převaha studií založených na prvním přístupu, tj. teorii, v nichž hlavní roli nehraje kvalita života, ale kvalita bydlení, kvalita životního prostředí, kvalita mezilidských vztahů atd., vedla některé marxistické teoretiky k názoru, že v souvislosti s kvalitou života není možné hovořit o teoretické koncepci či modelu v pravém slova smyslu [viz např. Popov 1979 : 16]. Zde by patrně bylo funkční rozlišovat několik úrovní. První rovinu tvoří teorie, jejichž zařazení ke koncepcím kvality života je značně problematické: pojem kvality života se zde celkem běžně používá (bez bližší specifikace), není však obsahově skutečně klíčovým pojmem, hlavním a vlastním předmětem studia je jiný objekt. Druhá rovina obsahuje teorie „zlepšení kvality života“, které jsou orientovány více „prakticky“, navrhuji většinou i konkrétní opatření ke zlepšení současné situace — na obecné, ale častěji „odvětvové“ nebo regionální úrovni. Teprve třetí rovinu reprezentují vlastní teorie kvality života (vyšší obecnosti), které se zakládají bezprostředně na pojetí kvality života jako celku a na jeho rozvíjení, směřují k řešení spíše na úrovni teorie. Zároveň je ovšem třeba odlišovat na všech třech rovinách teorie kvality života „explicitní“, které pojednávají o kvalitě života a současně se k tomuto termínu hlásí, a teorie „implicitní“, které kvalitu života zkoumají de facto, ale pod jiným označením. Na druhé straně ne všechny koncepce nesoucí název „teorie kvality života“ se jí ve skutečnosti zabývají (to často souvisí s uváděnou módností daného termínu).

stupeň obecnosti než v předchozím přístupu; v centru pozornosti stojí přímo kvalita života jako celek.

Složitosti i významu zkoumané problematiky přirozeně mnohem více odpovídá druhý z uvedených přístupů. Kvalitu životního způsobu skutečně není možno chápat jako pouhý mechanický součet kvalitativních momentů jednotlivých komponentů a aspektů životního způsobu — tyto „dílečky kvality“ jsou sice jejím základem, ale jde o syntézu na vyšší úrovni obecnosti prostřednictvím vzniku vzájemných spojení, vytvoření vazeb a spojitostí mezi jednotlivými elementy životního způsobu i jejich „kvalitami“. Z toho mimo jiné plyne, že kvalitativní momenty prvků životního způsobu jsou vzájemně nahraditelné v podstatě jen v minimální míře — míra kvality životního způsobu je v zásadě určována nejslabším článkem, tj. zůstává na úrovni nejméně „kvalitního“ prvku životního způsobu. Znamená to také, že zde hraje významnou roli vyrovnanost a proporcionalita kvalitativních momentů všech složek životního způsobu. To všechno jsou skutečnosti, s nimiž nemarxistická pojetí „dílečky kvality“ příliš nepočítají.

Z hlediska obou dvou přístupů (zejména ale „systémového“ přístupu) je možné vymezit tři základní typy pojetí kvality života. (16)

Nejobecnější, nejširší a současně nejméně jasné a přesné pojetí, které je možno označit jako „makrostrukturní“, charakterizuje kvalitu života (většinou v přímé a výslovné opozici ke „kvantitě“) jako ukazatel a kritérium společenského pokroku. Existuje několik variant alespoň částečných konkretizací tohoto obecného vymezení.

Některé z principů první, „sociálně demokratické“ varianty, byly naznačeny v tzv. Godesbergském programu SPD, který položil základy k chápání kvality života jako takové formy lidské existence, jež by byla založena na zásadách „etického socialismu“ a byla by charakteristická vytvořením „lidských vztahů“ v buržoazní společnosti. Většina sociálních demokratů a sociálně reformistických teoretiků oficiálně přijala tuto definici kvality života: „Kvalita života je něčím více než vysokým životním standardem. Kvalita života předpokládá svobodu, svobodu od strachu. Rozumí se tím bezpečnost díky lidské solidaritě, zabezpečují se tím šance k sebeurčení a seberozvoji, právo rozhodujícího hlasu i kolektivní odpovědnost v racionálním využívání vlastních sil v práci, odpočinku, spolužití, spojení s přírodou a osvojení hodnot kultury, šance na ochranu a upevnění zdraví. Kvalitou života se rozumí obohacení našeho života za hranicemi materiální potřeby“ [Qualität 1972 : 7].

Velmi známou sociálně demokratickou variantou je pojetí vůdce západoněmecké sociální demokracie W. Brandta, který mimo jiné učinil z pojmu kvality života (s použitím příslušného propagandistického slovníku) hlavní pojem předvolební kampaně SPD v roce 1972. (17) W. Brandt vychází z pravdivé, ale velmi obecné teze, že kvantitativní růst hmotného blahobytu sám o sobě nemůže vyvolat trvalý pocit uspokojení a naplnění či smyslu života. Splnit tento úkol by, podle jeho názoru, měla právě kvalita života, která znamená „více než jen materiální blahobyt, více než jen zvětšování hrubého národního produktu. To vše je důležité, ale nebere to v úvahu snižování lidské důstojnosti a nevylučuje to“ [Brandt 1972 : 740]. Je proto nutné překonat předsudek pocházející z devatenáctého století, že pokrok je bezprostředně spja-

(16) V úvahu nebyla brána „negativní“ vymezení kvality života a ty „výčtové“ definice, z nichž nebylo možné spolehlivě usoudit, co autor chápe jako podstatu kvality života.

(17) Ústředním mottem jejich volebního programu bylo heslo „S Willy Brandtem za mír, bezpečnost a lepší kvalitu života“.

tý se „zvýšením kvantity ve všech oblastech“, a přejít od pouhého maximálního růstu k růstu optimálnímu. Zlepšení kvality života každého jednotlivce hodnotí Brandt jako nejzávažnější problém, před nímž stojí soudobý kapitalismus a který nespočívá v řešení jednotlivých dílčích problémů, ale týká se samotných principů životního uspořádání soudobé společnosti. (18)

S tímto pojetím velice úzce souvisí výklad kvality života jako nejobecnější nové hodnoty, která by měla rozhodující a určující vliv na veškeré jednání a činnosti společnosti i jednotlivce. (19) Tyto nové hodnoty jsou pak bezprostředně spojovány s „nemateriálními potřebami“ a jejich rozšiřováním.

Druhou variantu „makrostrukturního“ pojetí představuje výklad, v němž se již „kvalita“ nestaví tak výslovně proti „kvantitě“ a v němž kvalita života zaujímá poněkud skromnější, ale stále důležité postavení — chápe se jako „dodatek“ ke kvantitativním ukazatelům rozvoje společnosti a teprve tento celý komplex je označován za hlavní cíl a kritérium státní politiky hospodářského růstu i řízení dalších oblastí života společnosti. Tento typ pojetí se značně rozšířil zejména mezi americkými představiteli politické a ekonomické sféry, kteří poukazovali na to, že doposud užívané ekonomické ukazatele (zejména ukazatel hrubého národního produktu) nepostihují adekvátně celé spektrum sociální situace USA a je tedy třeba je doplnit ukazateli jiného charakteru, (20) které by vypovídaly o reálném zlepšení života a současně ne jen na rovině, kterou je možné vyjádřit „v dolarech“, tj. kvantitativně. Toto pojetí vychází především z teze, že je nutné doplnit výrobu a spotřebu zboží i služeb něčím jiným, co by nebylo tak úzce merkantilní a co by více bralo ohled na samotnou osobnost člověka v širokém smyslu. (21)

Pokus o skloubení „kvality“ a „kvantity“ v pojetí kvality života ústí do dalšího, zřetelně kompromisního chápání, vycházejícího z kategorie „blaho-bytu“. Například kanadský filozof M. Bunge spojuje kvalitu života bezprostředně s „blahobytem“ s tím, že ukazatel, který umožňuje stanovit stupeň blahobytu, je současně indikátorem kvality života. Samotný blahobyt pak vymezuje jako bohatství přírodního a sociálního prostředí, u něhož vyděluje složku fyzickou, biologickou, sociální, ekonomickou, kulturní apod. Otevřena však zůstává otázka nejdůležitější, totiž otázka konkrétní povahy a charakteru onoho bohatství přírodního a sociálního prostředí.

V podstatě tentýž nedostatek shledáváme u všech „makrostrukturních“ pojetí kvality života (kromě zmíněných pojetí je sem možné zařadit řadu vymezení operujících obecně pojímanou „lidskou důstojností“, „novým myšlením“, „novými hodnotami“ apod.). S jejich vymezením je možné na obecné úrovni v podstatě souhlasit, ale problém je v tom, že takové pouze obecné, většinou abstraktně humanistické vymezení kvality života fakticky nevypovídá nic

(18) Jako řešení navrhuje politiku tzv. reálných reforem, která by prostřednictvím změny vzájemného vztahu ekonomiky a politiky zajistila hledanou a žádoucí kvalitu života (je to tedy staronové reformistické řešení).

(19) „Jestliže se podíváme na sumu úkolů, které vyplývají bezprostředně z požadavku nové kvality života, nakonec získáme koncepci sjednocující téměř všechny rozhodující oblasti naší politické a sociální existence. Přitom není třeba hlubokého filozofického odůvodňování. Kvalitou života se rozumí nové, obnovené vědomí hodnot“ [Brandt 1974 : 424].

(20) Od tohoto momentu se začal také rozvíjet jeden proud tzv. hnutí sociálních ukazatelů.

(21) Někdy zde výrazně vystupuje do popředí ideologický aspekt, elitářské zdůrazňování oprávněnosti rozdílů a hranic sociálně třídní struktury kapitalistické společnosti — v případě autorů, kteří kvalitu života (stále blíže nedefinovanou) vztahují pouze k jedné části společnosti, totiž k té, která je schopna povznést se nad „primitivní spotřebitelskou masu“.

konkrétního, nepostihuje pravou podstatu kvality životního způsobu ani kvality existence společnosti — naopak, základní charakteristiky společnosti i současného světa jsou zde obcházeny, zastírány nebo ignorovány. A přitom kvalita životního způsobu nemůže být sledována abstraktně, obecně, odtrženě od reality, je nutné ji spojovat s konkrétní společností a jejími cíli, s konkrétními podmínkami života a konkrétním postavením člověka v této společnosti — analýza kvality životního způsobu musí být třídní, konkrétně historickou analýzou, vycházející z objektivního poznání společenské reality.

Konkrétnější, méně obecné, méně „všezahrnující“ pojetí kvality života je možné označit jako „mezostrukturní“ — zde se sice hledá kvalita života také pro makrostrukturu, ale prostřednictvím nižší úrovně obecnosti, aniž se zároveň dochází až k individu. (22) Toto pojetí se snaží kvalitu života (coby určitý smysl života) spojovat především s tzv. privatizací a intimizací životního způsobu (zejména jde o rodinný život) a orientovat člověka především na soukromou sféru. Privatizaci a intimizaci jako určitý program předkládá například americký sociolog M. C. Elmer, v jehož představách je „atmosféra domova“, kterou není možno měřit penězi a vůbec vyjadřovat kvantitativně, tou nejvyšší hodnotou člověka. Poněkud obdobně uvažuje americký futurolog A. Toffler, který ve své nejnovější teorii „třetí vlny“ [Toffler 1980] počítá s tím, že se v budoucnu vrátí dřívější význam rodiny, že znovu vzroste její prestiž, která v minulém období (zejména v amerických podmínkách) výrazně poklesla. (23)

Cílem snahy o určitou míru zindividuálnění životního způsobu v kapitalistických státech, která nachází svůj výraz právě v „mezostrukturním“ pojetí kvality života, je zdánlivě úsilí „rehabilitovat“ sociální seskupení (od rodiny přes sousedství až k úzké skupince přátel) a jejich hodnoty, obnovit „kvalitu mezilidských vztahů“. Zároveň však řada těchto koncepcí sleduje ve svých důsledcích i jiný cíl: „uzavřít“ člověka do menšího kruhu a prostřednictvím redukce jeho zájmu jen na záležitosti týkající se jeho bezprostředního okolí jej izolovat od širších společenských souvislostí, událostí a hnutí. Je více než sporné, zda do krajnosti dovedený „rodinný izolacionismus“, silně připomínající ideály malměšťáctví, může být skutečnou cestou hledání a nacházení kvality života, té „skutečně lidské kvality života“, které se nemarxističtí autoři tolik dovolávají (při absolutizaci individuálního — jeho hodnot a potřeb — se totiž ignoruje širší sociální v člověku).

Třetí základní typ pojetí kvality života, „mikrostrukturní“, je založen na čistě subjektivistickém (24) přístupu, operujícím výhradně s takovými pojmy, jako je „spokojenost“, „štěstí“, „prožívání“ apod. Důraz je zde kladen na stav vědomí subjektu a jeho vlastního hodnocení — termín kvality života tak často „nepřesahuje úroveň každodenního vědomí a spadá v jedno s představami o „dobrém životě““ [Popov 1979 : 13].

Jakousi jakoby „objektivnější“ variantu tohoto pojetí představuje výklad amerického sociologa S. McCalla, jehož základním východiskem je spojení poj-

(22) Obrácení se na mezostrukturu a její obecné preferování představuje jeden z významných trendů nemarxistických teorií životního způsobu poslední doby. Z hlediska kvality života to znamená, že právě v této oblasti existuje řada koncepcí obsahujících uvedené „mikrostrukturní“ pojetí kvality života, přestože to tak nemusí být výslovně řečeno.

(23) Předpokládá např., že v blízké budoucnosti se značná část výrobní činnosti (tj. té, která nevyžaduje soustředění pracovníků a nástrojů ve velkých výrobních prostorech) přenese přímo do domovů pracujících, čímž mimo jiné vzroste význam rodiny i pro výrobní sféru.

(24) Výše byla již zmíněna dvě extrémně subjektivistická až voluntaristická pojetí G. J. Stöbera a H. Reithofera.

mu kvality života s pojmem „uspokojení potřeb“ a „stav štěstí“. Štěstí je, podle McCalla, přirozeně úzce spjata se splněním a dosažením něčeho: každá osobnost má určité schopnosti a na stupni realizace těchto schopností závisí pocit štěstí nebo neštěstí. Při zkoumání otázek štěstí je nutné brát v úvahu tři činitele: nezbytné podmínky obecného štěstí (tj. co potřebuje velká většina lidí ke štěstí), nezbytné podmínky osobního štěstí (tj. co potřebuje konkrétní jedinec k pocitu štěstí) a konečně štěstí samo o sobě, které spojuje obě předchozí nezbytné podmínky. Kvalitu života pak není možné chápat jako stav celkového (či průměrného) štěstí lidí v určitém čase a prostoru — kvalita života závisí na realizaci podmínek, které jsou potřebné pro celkové štěstí a které otevírají možnost pro uskutečnění osobního štěstí jedince. „Objektivnost“ tohoto pojetí spočívá, podle autora, v tom, že kvalitu života nevyvozuje ze štěstí jako takového, ale z vytvoření podmínek a předpokladů pro štěstí obecnější.

Jiná varianta v rámci „mikrostrukturního“ přístupu, která je v současné době dosti rozšířena, redukuje kvalitu života na „pocitovanou“ či „uvědomovanou“ kvalitu života (perceived life quality), (25) která zahrnuje celou řadu faktorů a okolností. Vychází se zde většinou ze sociologických výzkumů veřejného mínění a názorů obyvatel (často ve formě anketního šetření) a současně se výsledky a závěry stanovené na tomto základě považují za východisko pochopení příčin a směrů společenské změny. Studie tohoto zaměření vytvářejí například F. M. Andrews, S. B. Withey, A. Campbell, P. Converse, W. Rodgers.

Subjektivní prvek v podobě pocitu dosažení štěstí a uspokojení u jednotlivce, v jeho vědomí je jistě důležitým momentem životního způsobu a zejména jeho kvality, ale redukce kvality životního způsobu na subjektivně chápaný individuální pocit prožívání je nepřipustná. Přestože smyslem života je dosažení štěstí, nelze totiž smysl života se štěstím ztotožnit. Kromě toho časté využívání anket, dotazníků, rozhovorů apod. je komplikováno faktem, že touto cestou je možné dojít k poznání určitých skutečností, ale pouze při stálém uvědomování si toho, že sám výběr otázek i reakce respondentů na ně odráží realitu zprostředkovaně a v mnoha ohledech deformovaně.

Je však třeba říci, že někteří nemarxističtí autoři sami pocítují jednostrannost a nedostatečnost pojetí kvality života vyvozovaného výlučně ze subjektivních výpovědí a snaží se proto o kompromisní spojení „subjektivních“ a „objektivních“ ukazatelů kvality života. Vznikají tak koncepce, v nichž jsou subjektivní pocity a prožitky, respondentovo hodnocení jeho vlastního života, kombinovány s hodnocením objektivních životních podmínek [viz například americký sociolog L. W. Milbraith a J. D. Stocdale, kanadský teoretik T. Atkinson]. „Objektivní“ i „subjektivní“ ukazatelé kvality života se zde považují za stejně významné a vzájemně nezastupitelné; subjektivní výpovědi jsou korigovány kvalitativně kvantitativními údaji o společenské skutečnosti, a naopak

(25) Zcela specifickou variantu „mikrostrukturního“ pojetí kvality života, vycházejícího z „pocitované kvality života“, reprezentuje teorie amerických sociologů N. Ostroofové, D. Shina a W. Snydera. Tito autoři vycházejí z výslovně konstatovaného předpokladu, že kvalita života je „cosi“, co existuje výlučně v subjektivitě jedince a je spjata především s globálním hodnocením „pocitu blaha“, které je založeno hlavně na „štěstí“ [Ostroof, Shin, Snyder 1982 : 93]. Při analýze výzkumů realizovaných ve Francii (Aix-en-Provence) dospěli autoři k názoru, že největší vliv na zformování pocitu štěstí má oceňování potřeb a jejich uspokojování na základě porovnávání současné situace individua se situací ostatních lidí a s jeho vlastními dřívějšími zážitky a zkušenostmi. Od většiny pojetí založených na vlastním hodnocení respondenta se tento výklad liší především určitým „komparačním“ a částečně i „prestížním“ pojmáním štěstí, a tedy i celkové kvality života.

při interpretaci objektivních ukazatelů jsou k dispozici i údaje o tom, jaké jsou postoje a názory subjektů.

Celkově je možné konstatovat, že fenomén kvality života umožnil nemarxistickým teoretikům vytvářet nový obraz světa a člověka, kde východisko ze současné krize je spatřováno ne v boji za zlepšení, za radikální změnu sociálních podmínek života, ale v hledání kvalitativně jiné interpretace bytí (26) (pojetí kvality života se z těchto důvodů široce využívají v propagandistické praxi kapitalistických států). Vcelku pojetí kvality života představují z teoretického i metodologického hlediska konglomerát různých idealistických principů: je pro ně charakteristický častý subjektivismus a abstraktní přístup, chápání kvality života jako neutrálního nadtržidního fenoménu, v němž hlavní úlohu hraje individuální vědomí a jeho změna i otázky morálky, mravního zdokonalování člověka.

Literatura

- Abrams, M.: *Quality of Life*. World Health, November 1974.
- Bestužev-Lada, I. V. — Batygin, G.: O „kačestve“ žizni. Obščestvennyje nauki 1978, č. 3.
- Bestužev-Lada, I. V.: *Metodologické problémy výzkumu kvality, úrovně a způsobu života*. Sociologický časopis 1980, č. 3.
- Brandt, W.: *Die „Qualität des Lebens“*. Neue Gesellschaft 1972, č. 10.
- Brandt, W.: *Über den Tag hinaus*. Hamburg 1974.
- Bunge, M.: *What is Quality of Life Indicator?* Social Indicator Research 1975, č. 1, sv. 2.
- Eppler, E.: *Die Qualität des Lebens*. In: *Qualität des Lebens*. Beiträge zur vierten internationalen Arbeitstatung der Industrie Gewerkschaft Metall, Frankfurt am Main 1972.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Socialistický způsob — skutečnost i program*. Praha, Horizont 1980.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Fradier, G.: *About the Quality of Life*. Paris, UNESCO 1976.
- Kritika antimarksistskich koncepcij obraza žizni*. Leningrad, LGU 1983.
- McCall, S.: *Quality of Life*. Social Indicator Research 1975, č. 2, sv. 2.
- Mofašov, V. P.: *Svět spotřeby, pro a proti*. Praha, Mladá fronta 1981.
- Müller, R.: *Was Heisst, wie bestimmt und verbessert man Lebensqualität?* Universitas 1975, č. 4.
- Ostroof, N. — Shin, D. — Snyder, W.: *Qualité de la vie et bonheur*. Cahier Internationaux de Sociologie 1982, Janvier-Juin.
- Popov, S. I.: *Problém „kvality života“ v současném ideologickém boji*. Praha, Svoboda 1979.
- Qualität des Lebens*. Aus dem Sozialdemokratischen Wahlprogramm. Zeit 1972, č. 47.
- Reithofer, H.: *Was heisst „Qualität des Lebens“?* Zukunft 1973, č. 20—21.
- Siciński, A. a kol.: *Styl życia — koncepcje i propozycje*. Warszawa 1976.
- Stöber, G. J.: *Quality of Life: its Scope and Elements*. In: Stöber, G. J. — Schumacher, D. (Eds.): *Technology, Assessment and Quality of Life*. Amsterdam etc. 1973.
- Suchý, J.: *Spůsob a kvalita života*. Sociológia 1983, č. 4.
- Šolcová, M.: *Socialistický způsob života*. Praha, SPN 1978.
- Toffler, A.: *The Third Wave*. New York, Pan Books 1980.
- Tolstych, V. I.: *Způsob života. Pojem, realita, problémy*. Praha, Ústav pro kulturně výchovnou činnost 1979.

(26) Náznak jistého obratu v této otázce je obsažen v některých futurologických koncepcích první poloviny osmdesátých let, v nichž je obnovován požadavek kvality života (na velmi obecné rovině), ale není již vykládán ve smyslu pojetí sedmdesátých let, tj. „žít lépe“, v jeho podtextu je spíše význam „žít jinak“.

Резюме

Я. Дуфкова: Понимание качества жизни в современной немарксистской социологии

Важным понятием немарксистских общественных наук и особенно социологии в последние годы стал термин «качество жизни»; но в его объяснении существует ряд разногласий и противоречий. Так например, не существует какое-либо определение данного понятия, имеющее сколько-нибудь универсальную силу, причем под этим понятием подразумеваются самые различные более или менее релевантные составные части жизни общества. Применение данного понятия осложняется и тем, что оно фигурирует как бы в трех плоскостях одновременно: оно выступает как «журналистское понятие», «политический лозунг» и «научный термин». Исходным пунктом многих определений является неправильное в методологическом и теоретическом отношении противопоставление «качества» и «количества». На общем уровне можно различить два основных подхода к пониманию качества жизни в немарксистских теориях. Первый подход исходит из того, что общее качество жизни является своего рода совокупностью «частных качеств», тогда как второй стремится дать комплексное, системное определение качества жизни в целом. В рамках обоих подходов существуют в принципе три основных типа понимания качества жизни. Первым типом является «макроструктурное» понимание, определяющее качество жизни в общей плоскости как показатель и критерий общественного прогресса (социально-демократический вариант, вариант, дополняющий экономические показатели индикаторами более широкого социального характера, теории «благоденствия»). Второй тип, «мезоструктурное» понимание, представлен прежде всего стремлениями к разработке концепций приватизации и интимизации, которые ищут основу качества жизни в малых социальных группах, особенно в семье. В третьем, «микроструктурном» типе понимания акцентируется состояние сознания субъекта и его собственная оценка («более объективный» вариант, теория «испытываемого качества жизни», соединение субъективных и объективных показателей). Изложение отдельных моментов немарксистских теорий органически увязано с критикой и изложением этих пунктов с точки зрения марксистско-ленинской теории.

Summary

J. Duffková: Conception of the Quality of Life in Present-day non-Marxist Sociology

The term "quality of life" has recently become an important concept in non-Marxist social sciences, particularly in sociology, yet its elucidation is accompanied by quite a number of discrepancies and contradictions. There exists, for instance, no generally valid definition of this concept: it usually includes most various more or less relevant components of the society's life. One of the difficulties impeding an easy application of this concept lies in that it figures simultaneously on three levels: it appears as a "journalistic concept", a "political motto", as well as a "scientific term". A great many definitions are based on the methodologically and theoretically erroneous contraposition of quality and "quantity". On the general level, two principal approaches to the conception of the quality of life can be distinguished in non-Marxist theories. The first approach conceives the overall quality of life as a sum of "partial qualities" the second is aimed at a complex, system definition of the quality of life as a whole. Within the framework of these two approaches there exist, in substance, three basic types of the quality-of-life conception. The first type is the "macrostructural" conception generally defining the quality of life as an indicator and criterion of social progress (social-democratic variant, variant complementing economic indicators by indicators of a broader social nature, "welfare" theory). The second type, the "mezzostructural" conception, is represented first of all by attempts at conceptions of privatization and intimization seeking the basis of the quality of life in small social groups, especially in the family. In conceptions of the third, "microstructural" type stress is laid on the state of the subject's consciousness and on his/her own evaluation ("more objective" variant, theory of the "experienced quality of life", connection of subjective and objective indicators). The interpretation of the single moments of non-Marxist theories is currently associated with criticism and with the conception of these items from the standpoint of Marxist-Leninist theory.

Postoje súčasnej učňovskej mládeže k jej budúcim povolaniam

LADISLAV LOVAŠ
VIERA JUREČKOVÁ

Spoločenskovedný ústav SAV,
Košice

Príprava máloktorej časti mládeže na vykonávanie istých profesií a z toho vyplývajúcich úloh má pre ďalší vývoj spoločnosti taký význam ako príprava učňovskej mládeže. Táto pomerne početná sociálna skupina (približne 60 % príslušných populačných ročníkov) je v súčasnosti hlavným a prakticky jediným zdrojom reprodukcie robotníckej triedy. V tom je jej základná funkcia v procese ďalšieho vývoja a reprodukcie našej socialistickej spoločnosti, aj keď pritom nie je možné prehliadať, že niektorí absolventi SOU sa zaradia do triedy družstevného roľníctva a do zamestnaneckej skupiny a menšia časť po získaní ďalšieho vzdelania rozšíri rady socialistickej inteligencie.

Takéto postavenie učňovskej mládeže kladie na jej prípravu mimoriadne nároky. Tie sa týkajú jednak samotnej profesionálnej prípravy, ale aj jej prípravy na postupné preberanie funkcie vedúcej sily v spoločnosti. Z toho vyplýva celý rad úloh a otázok, ktorých realizáciu v súčasnosti zabezpečujú predovšetkým stredné odborné učilištia. V kontexte týchto úloh je dôležitá otázka, aký má byť absolvent SOU, ktorý sa ocitá v pozícii mladého predstaviteľa robotníckej triedy. Ako a na čo všetko má byť pripravený, aby úspešne zvládol všetky úlohy a očakávania. Odpoveď na túto otázku iste nie je jednoduchá. Skôr sa dá predpokladať, že požiadavka jej jednoznačného a vyčerpávajúceho formulovania by vyvolala živú diskusiu (ani nie tak z hľadiska toho, aký by mal byť mladý robotník, ako z hľadiska úloh a možností SOU). Súvisí to predovšetkým s potrebou zabezpečenia komplexnosti prípravy žiakov SOU. Jedným z jej komponentov je nepochybne aj vzťah k profesii, t. j. vzťah žiakov SOU k profesii, na ktorej vykonávanie sa pripravujú. Táto zložka prípravy na vykonávanie robotníckych profesií má z viacerých hľadísk špecifický význam. Ten spočíva nielen v priamych súvislostiach kvality práce s hlbokým vzťahom k nej a s pocitom osobnej zaangažovanosti na dosiahnutých výsledkoch, ale má svoj odraz (a tiež pomerne bezprostredný) aj vo vzťahu k práci vôbec a robotníckym povolaniam všeobecne, ako aj vo vzťahu k robotníckej triede z hľadiska uvedomenia si spolupatričnosti k nej. Patrí k istým paradoxom, že práve v tejto oblasti je pomerne obtiažné jednoznačne vyjadriť dosiahnutú úroveň, resp. charakterizovať aktuálny stav. Súvisí to s problémom kvantifikácie a použiteľnosti vhodných ukazovateľov. Bežná prax ich okrem subjektívnych výrokov a hodnotení poskytuje pomerne málo, a tak často aj pri rôznych analýzach a hodnoteniach ostáva celá problematika formovania vzťahu k profesii v ústraní a väčšia pozornosť sa venuje vyčísliteľným údajom.

Výskumný zámer

Tento fakt bol jedným z dôvodov, prečo sa pri projektovaní riešenia ČÚ ŠPZV VIII-10-2/5 s názvom *Závažné aspekty spoločenského vedomia učňovskej mládeže ako faktory premien jej sociálnej štruktúry* venovala zvýšená pozornosť práve tejto problematike. Hlavným cieľom uvedenej úlohy bolo zistiť aktuálny stav spoločenského vedomia žiakov SOU z hľadiska ich pripravenosti na za-

radenie sa do sociálno-triednej štruktúry našej spoločnosti nástupom do robotníckych povolání. V takomto kontexte boli predmetom výskumu o. i. zložiek vedomia aj postoje žiakov SOU k ich budúcim povolaniám. Voľba tejto zložky vedomia bola podmienená predovšetkým jej bezprostrednou súvislosťou so skúmaným problémom, ale aj ďalšími argumentmi. Z nich možno uviesť v odbornej literatúre akceptovaný názor, že postoj je optimálnou úrovňou sociálnopsychologického ale aj sociologického skúmania spoločenského vedomia. Závažným je aj relatívny dostatok relevantných metód na zisťovanie postojov spĺňajúcich požadované kritériá.

Vychádzajúc z uvedeného možno o pozitívnom postoji žiaka SOU hovoriť vtedy, ak jeho nositeľ má pozitívny názor na dané povolanie (hodnotí ho pozitívne), má k nemu pozitívny emocionálny vzťah (teší sa na prácu, je na ňu hrdý, obáva sa, či ju bude môcť vykonávať) a koná, resp. je pripravený konať v jeho prospech. Pre žiaka s negatívnym postojom je charakteristické negatívne hodnotenie daného povolania (znevažovanie, podceňovanie), negatívny emocionálny vzťah k nemu (nenávisť, zlosť) a snaha vyhýbať sa mu alebo škodiť. Z týchto charakteristík sme vychádzali pri voľbe položiek do výskumnej metodiky na zisťovanie uvedených postojov.

Cieľom zisťovania aktuálneho stavu postojov žiakov SOU k budúcemu povolaniu je — v návaznosti na ciele ČÚ — preskúmať úroveň ich sformovanosti z hľadiska pripravenosti žiakov SOU na nástup do robotníckych povolání. Východiskovým je tu predpoklad, že súčasťou tejto pripravenosti je pozitívny postoj k danému povolaniu. V tomto postoji by mala byť jedna z hlavných záruk, že jeho nositeľ bude vykonávať — a rád — toto povolanie. Druhým základným predpokladom, s ktorým sme pristupovali k príprave výskumu, je očakávaný pozitívny vplyv SOU na proces formovania postojov žiakov k budúcemu povolaniu, prejavujúci sa zvýšením miery pozitívnosti týchto postojov počas pobytu žiakov na SOU. Podľa tohto predpokladu by mali mať žiaci končiacich ročníkov pozitívnejšie postoje k povolaniu, na ktoré sú pripravovaní, ako žiaci začínajúcich ročníkov.

Výskum, na ktorý sa odvolávame, sa uskutočnil na jar v r. 1983 a zúčastnilo sa ho celkom 1662 respondentov-žiakov 24 SOU v SSR. Išlo o SOU z odborov:

- hutníctvo, kovospracujúci priemysel,
- elektrotechnika, doprava, spoje,
- chémia,
- textil, odevníctvo,
- stavebníctvo,
- služby,
- potravinárstvo,
- poľnohospodárstvo.

Postoje k budúcemu povolaniu sme zisťovali prostredníctvom skonštruovanej postojovej škály likertovského typu. Zo vstupných 31 položiek bolo po administrácii vzorky 100 respondentov-učňov štandardným spôsobom vybraných 9 výrokov. Táto škála bola súčasťou rozsiahlejšieho výskumného dotazníka. Pri výbere výrokov do položiek sme vychádzali z uvedenej charakteristiky postoja k budúcemu povolaniu. Tie boli volené tak, aby umožňovali usudzovať nielen na uvedený postoj vcelku (celkové skóre), ale aj na jeho jednotlivé zložky. Každý z uvedených troch zložiek sa týka trojica položiek. Úlohou respondenta je vyjadriť svoj súhlas, resp. nesúhlas s jednotlivými výroky prostredníctvom päťbodovej škály: súhlasím, čiastočne súhlasím, neviem sa

vyjadriť, čiastočne nesúhlasím, nesúhlasím. Na poznávaciu zložku sme usudzovali z výrokov: „Myslím, že väčšina ľudí si váži povolanie, na ktoré sa pripravujem“, „Nemám veľmi dobrý názor na svoje budúce povolanie“, „S mojou profesiou sa v súčasnosti nestratím“. Podobne sme usudzovali na emocionálnu zložku: „Myslím, že iné povolanie by ma uspokojovalo viac“, „Predstava, že by som mal zmeniť profesiu, je mi nepríjemná“, „Moja budúca profesia sa mi nepáči“. Tendenciu konať identifikovali nasledujúce položky: „Nedopustím, aby niekto hanil povolanie, na ktoré sa pripravujem“, „Ak by to bolo pre mňa výhodné, zmenil by som profesiu hneď“, „Sám od seba nerobím okrem výcviku nič, čo súvisí s profesiou, na ktorú sa pripravujem.“

Postoje k budúcemu povolaniu

Hlavnú pozornosť pri analýze odpovedí sme venovali ich rozloženiu z hľadiska priaznivosti voči objektu postoja. V oblasti hodnotiacich názorov (poznávacia zložka postoja) prevládajú v odpovediach žiakov SOU mierne pozitívne alternatívy voči ich budúcim profesiám. Väčšina respondentov si myslí, že ľudia si vážia povolania, na ktoré sa pripravujú (uvádza to takmer 65 %); necelých 12 % si myslí, že si nevážia. Približne 78 % respondentov uvádza, že sa so svojou profesiou v súčasnosti „nestratí“; opačný názor vyslovilo iba necelých 10 % respondentov.

Len na sebahodnotiacu otázku (nemám veľmi dobrý názor na svoje budúce povolanie) je rozloženie odpovedí (z hľadiska polarít) približne rovnaké. Priemerné skóre za všetky tri položky, poukazujúce na poznávaciu zložku postoja, sa nachádza v oblasti, ktorú možno označiť ako mierne pozitívne stanovisko: v rozpätí 3—15 s teoretickým priemerom 9 je tento priemer 7,0 (čím nižšie skóre, tým je postoj pozitívnejší a naopak).

Odlíšna situácia je vo sfére emocionálnych väzieb na budúce povolanie. Viac ako polovica opýtaných (asi 53 %) si myslí, že by ich iné povolanie viac uspokojovalo; nie u všetkých to súvisí so zámerom odísť zo SOU, resp. zmeniť študijný odbor. Svedčí o tom, okrem iného, skutočnosť, že takmer pre polovicu opýtaných je predstava zmeny profesie nepríjemná. Približne 33 % takého pocitu nemá. Na otázku, či sa im budúca profesia páči, odpovedalo viac ako 50 % súhlasne alebo čiastočným súhlasom. Nesúhlasom a čiastočným nesúhlasom odpovedalo viac ako 35 %. Celkove na základe získaných odpovedí v tejto sfére poukazujúcej na emocionálnu zložku postoja, ktorá je považovaná za jeho jadro, možno zaregistrovať väčší počet neutrálnych a negatívnych odpovedí. To spôsobuje, že celokupinový priemer (8,9) je z hľadiska priaznivosti k budúcemu povolaniu prakticky na neutrálnom bode.

Trefou zložkou postoja je tendencia konať v prospech alebo proti objektu postoja. Zatiaľ čo brániť svoje budúce povolanie je odhodlaných takmer 70 % (nedopustím, aby niekto hanil povolanie, na ktoré sa pripravujem), približne 45 % respondentov sa venuje svojej budúcej profesii aj mimo výcvik v učilišti (takmer 40 % nie), avšak zároveň skoro 45 % uvádza, že ak by to bolo pre nich výhodné, svoju profesiu by zmenili, resp. takúto alternatívu pripúšťajú. Celkový priemer z uvedených položiek je 8,1, čo v uvedenom rozpätí znamená len veľmi mierne pozitívnu pozíciu.

Podobne ako so skóre zo zložiek je možné manipulovať aj s celkovým skóre. Toto má rozpätie 9—45 s teoretickým priemerom 27. Celokupinový priemer je 23,1. Táto hodnota sa nachádza v blízkosti neutrálneho bodu smerom k pozitívnemu pólu. Vzhľadom na charakter použitej postojovej stupnice možno hovoriť len o prevládajúcom stanovisku (veľmi mierne pozitívnom), nie však

o sformovanom postoji. Argumentom je tu rôznorodosť odpovedí a pomerne veľký výskyt odpovedí neutrálnych.

Už na úrovni týchto globálnych údajov možno formulovať závažné zistenie, ktoré sa týka vnútornej štruktúry postoja žiakov SOU k budúcemu povolaniu. Konkrétne ide o mieru priaznivosti jednotlivých zložiek k objektu postoja. Z kvantifikátorov sa dá vyčítať, že ak označíme — v zmysle priemerných skóre — celoskupinovú úroveň priaznivosti postoja k budúcemu povolaniu za mierne pozitívnu až neutrálnu, potom nositeľmi pozitívnych stanovísk sú predovšetkým hodnotiace názory v tom zmysle, tak ako boli vyjadrené. Emocionálna zložka, obsahujúca afektívno-emocionálne väzby k objektu postoja, ktoré tvoria „osobný“ charakter tohto vzťahu a vyjadrujú mieru osobnej zaangažovanosti na tomto vzťahu, je výrazne menej pozitívna. Presnejšie: je skôr neutrálna ako pozitívna; ako najmenej pozitívna zo všetkých zložiek práve ona posúva celkový priemer k neutrálnemu bodu. Toto zistenie, vzhľadom pre svoju závažnosť a dôsledky, je potrebné ďalej analyzovať a overovať.

Už v úvode sme naznačili, že celkové údaje (údaje charakterizujúce celý súbor) majú svoju informačnú hodnotu. Vyžadujú však opatrnú manipuláciu, pretože nie vždy predstavujú najdôležitejšie a hlavne reprezentatívne charakteristiky daného súboru. Obvykle sa preto vyžaduje ich ďalšia analýza: skúmanie rozloženia výsledkov, konfrontácia s inými údajmi atď. V našom prípade rozloženie celkového skóre v postojovej škále naznačuje, že uvedený priemer reprezentuje skutočnú pozíciu väčšiny žiakov SOU, avšak neposkytuje údaje o tých, ktorí sa od tejto pozície odlišujú. Inak povedané: medzi žiakmi SOU sú jedinci nielen s uvedeným mierne pozitívnym a neutrálnym názorom na svoje budúce povolanie (tých je najviac — 63,7 %; je to rozpätie ± 1 smerodajnej odchýlky od priemeru), ale aj žiaci s vysoko pozitívnym a negatívnym postojom. Ich početnosť v našom súbore je možné určiť nasledovne:

Prevaha priaznivých odpovedí vo vzťahu k svojmu budúcemu povolaniu bola u 68,2 % respondentov. U 27,2 % respondentov prevažovali odpovede vo vzťahu k objektu postoja negatívne; výsledné skóre 4,5 % respondentov je na neutrálnom bode.

Z tých, ktorí odpovedali priaznivo vo vzťahu k svojmu budúcemu povolaniu, možno u 40 % hovoriť o prevahe pozitívnych odpovedí a u 27 % zasa o výraznej dominancii týchto odpovedí. V tejto skupine sa na základe toho dá usudzovať na sformovaný pozitívny postoj k budúcemu povolaniu. Analogicky u tých, ktorí odpovedali nepriaznivo voči objektu postoja, možno rozlíšiť skupinu s prevahou negatívnych odpovedí (24,1 %) a skupinu, v ktorej je táto prevaha tak výrazná, že je možné hovoriť o negatívnom postoji (3,1 %).

V súvislosti s takýmto náčrtom rozloženia výsledkov v postojovej škále sa aktualizuje otázka, aké sú ďalšie charakteristiky skupín žiakov SOU s pozitívnym a negatívnym postojom k budúcemu povolaniu, čo ich okrem odpovedí na otázky, zisťujúce daný postoj, odlišuje a ako to súvisí s ďalšími údajmi. Tomuto bola venovaná ďalšia analýza, ktorej základom bolo porovnanie skupín respondentov s najpozitívnejším a najnegatívnejším postojom k budúcemu povolaniu (100 respondentov s najnižším a 100 respondentov s najvyšším skóre v postojovej škále). Takto vyčlenené skupiny sme označili ako $P+$ (skupina s pozitívnym postojom) a $P-$ (skupina s negatívnym postojom).

Získané výsledky potvrdili v prvom rade vcelku známy fakt, že pozitívne postoje k profesii, na ktorú sa pripravujú, majú predovšetkým žiaci, ktorí si túto profesiu a dané SOU sami a dobrovoľne vybrali. Konkrétne v našej skupine $P+$ ich bolo 82 %, v skupine $P-$ ich bolo len 5 %. V tejto skupine zároveň celých 60 % uviedlo, že neboli prijatí na inú strednú školu. Z hľadiska

záujmu o konkrétne SOU v skupine P+ sa 76 % hlásilo na to SOU, kde sa teraz učia. V skupine P—, ako na to poukazuje už predchádzajúci údaj, takých bolo len 40 %.

Dôležitým aspektom celkovej charakteristiky postojov žiakov SOU k budúcim povolaniam je postihnutie procesu ich formovania počas pobytu na SOU. Naším východiskovým predpokladom v tejto oblasti bolo stanovisko, podľa ktorého počas pobytu na SOU dochádza u učňov k postupnému formovaniu pozitívnych postojov k budúcim povolaniam. To by malo znamenať, že v porovnaní začínajúcich a končiacich ročníkov by mali byť zaregistrované priaznivejšie odpovede k budúcemu povolaniu u tých, ktorí zo SOU odchádzajú. Je pritom zrejmé, že proces formovania postoja učňa k profesii, na ktorú sa pripravuje, sa nezačína jeho prijatím na SOU. Skôr naopak, tento postoj je, alebo presnejšie mal by byť dôležitým faktorom voľby učebného či študijného odboru na SOU. Napriek tomu sme predpokladali, že žiaci končiacich ročníkov budú mať pozitívnejšie postoje na úrovni štatistickej priekaznosti.

Nami realizovaný výskum umožnil nahliadnuť do procesu formovania postojov k budúcim povolaniam prierezovou metódou, t. j. priamym porovnaním odpovedí žiakov začínajúcich a končiacich ročníkov. Táto metóda má svoje známe obmedzenia (nie je postihnutý proces formovania v pravom slova zmysle), je však považovaná za účinný a hlavne efektívny nástroj zaregistrovania hlavných vývinových trendov. Analýza získaných výsledkov pomerne jednoznačne poukázala na to, že naše predpoklady nie sú v súlade so zisteniami. Podľa nich totiž možno priaznivejšie odpovede vzhľadom na povolanie, na ktoré sa respondenti pripravujú, zaznamenať u žiakov prvých ročníkov. Poukazuje na to rozdiel v celkovom skóre — žiaci 1. ročníkov majú priemer 22,2, žiaci 3. ročníkov (3-ročné odbory) 24,3 a žiaci 4. ročníkov (4-ročné odbory) 25,2.

Analýza odpovedí na jednotlivé otázky, poukazujúce na zložky postoja upozorňuje na to, že uvedené rozdiely sa netýkajú ani tak sféry hodnotiacich názorov. Tie majú žiaci začínajúcich aj končiacich ročníkov približne rovnako mierne pozitívne. Rozdiely však sú (štatisticky významné) v odpovediach poukazujúcich na emocionálne väzby k budúcemu povolaniu a v tendencii konať. V súlade so skôr uvedenými údajmi je najmenej priaznivá situácia vo sfére emocionálnych väzieb, ktoré podľa našich výsledkov majú žiaci končiacich ročníkov významne menej pozitívne ako prváci, celkove ich u končiacich ročníkov možno v zmysle celoskupinového priemeru hodnotiť ako neutrálne (situáciu dokresľuje konštatovanie, že prváci odpovedali priaznivejšie voči svojmu budúcemu povolaniu na všetky príslušné otázky).

Pri hľadaní vysvetlenia tohto závažného zistenia je potrebné v prvom rade vziať do úvahy rozdielny objem osobnej skúsenosti z vykonávania príslušného povolania u žiakov začínajúcich a končiacich ročníkov. Kým žiaci končiacich ročníkov majú pomerne presný obraz o charaktere samotnej pracovnej činnosti v danej profesii, ktorú už prakticky vedľa vykonávať a čiastočne aj vykonávajú, prváci takéto skúsenosti len začínajú získavať. Pritom predstavy mnohých z nich, hlavne tých, ktorý chceli ísť pôvodne na iné školy, len sčasti zodpovedajú realite. Takto vo väčšine prípadov je základom postoja k budúcemu povolaniu prvákov to, čo si o ňom myslia, zatiaľ čo základom tohto postoja žiakov končiacich ročníkov je osobná skúsenosť. Ak vyjdeme z predpokladu, že postupné získavanie skúseností z vykonávania danej profesie je jedným z najdôležitejších činiteľov formovania postoja k tejto profesii, potom vysvetlenie toho, že žiaci začínajúcich ročníkov majú pozitívnejšie postoje ako žiaci končiacich ročníkov, treba zrejme hľadať v prvom rade v úrovni informovanosti tých, ktorí na SOU prichádzajú. Popri známom efekte „ružových

okuliarov“ u prvákov je potrebné vziať do úvahy aj to, že počas pôsobenia na SOU žiaci si podstatne rozširia poznanie nielen o svojej profesii, ale aj o mnohých ďalších. Dá sa preto predpokladať, že sa u mnohých z nich aktualizuje otázka voľby budúceho povolania, napr. aj v poslednom ročníku; to značí vtedy, keď zistia, čo ktoré povolanie vyžaduje a prináša. To sú informácie, ktoré mali mať na konci základnej školy.

Pri celkovom pohľade na uvedené zistenie nemožno prehliadať fakt, že miera priaznivosti voči objektu postoja je len jednou z charakteristík postoja. V našom prípade je minimálne rovnako dôležitým, že postoje žiakov končiacich ročníkov možno považovať za realistickejšie (aj keď sú menej pozitívne) a stabilnejšie ako postoje žiakov začínajúcich ročníkov. Samozrejme to ešte neznamená, že absolvovaním SOU sa proces formovania postoja k ich profesii končí. Z viacerých hľadísk možno za rozhodujúce obdobie v tomto procese označiť až nástup do zamestnania a jeho vykonávanie. Na SOU by sa však mali sformovať základy tohto postoja do takej miery, aby celková úroveň vzťahu k danej profesii a povolaniu dávala dostatočné záruky, že absolvent SOU rád nastúpi do zamestnania, kde bude toto povolanie vykonávať a uplatní sa v ňom. Z tohoto hľadiska nemožno považovať nami získané údaje za priaznivé. Skôr upozorňujú na značné rezervy v tejto oblasti.

Uvedené údaje nie sú v súlade s našim predpokladom. Proces formovania postoja k budúcej profesii u žiakov SOU teda neprebíha lineárne v smere postupného získavania spoločensky žiadúcich charakteristík. Toto konštatovanie, aj keď je do istej miery prekvapujúcim, nie je ojedinelé [Havlová 1978].

Postoje k budúcemu povolaniu v závislosti na type rodinného zázemia

Všetky doteraz uvedené údaje sa týkajú celej nami skúmanej vzorky a tvoria tak jej globálnu charakteristiku z hľadiska postojov k budúcemu povolaniu. Pri ich prezentovaní sa aktualizuje otázka, do akej miery sa týkajú jednotlivých skupín učňovskej mládeže, tvoriacich jej sociálnu štruktúru. Pri identifikácii postojových charakteristík uvedených skupín sme akceptovali jednak fakt, že sociálna štruktúra učňovskej mládeže je daná, vzhľadom na príslušnosť k ekonomicky neaktívnej zložke obyvateľstva, predovšetkým sociálno-triednym postavením rodičov, jednak skutočnosť, že rodina je jedným z prvých a základných činiteľov, ktoré nielen z vývinového aspektu ale aj z hľadiska efektívnosti pôsobenia významne determinujú proces profesionálnej socializácie človeka. Z týchto aspektov vyplynula potreba preskúmať postoje k budúcemu povolaniu jednotlivých skupín žiakov SOU v nasledovných súvislostiach:

Mieru, do akej determinuje rodinné prostredie proces utvárania postojov žiakov k budúcemu povolaniu v rámci ich prípravy na SOU, sme zisťovali prostredníctvom identifikácie a porovnania úrovne postoja k budúcemu povolaniu žiakov z rodín

- s odlišnou vzdelanostnou úrovňou (danou najvyššie dosiahnutým vzdelaním žiteľa rodiny),
- s rôznym sociálnym pôvodom (podľa zamestnania otca, resp. žiteľa rodiny),
- s rozličným stupňom príbuznosti povolania rodičov a ich detí,
- s rôznou mierou spoločenskej angažovanosti rodičov.

Postoje k budúcemu povolaniu žiakov SOU z rodín s rôznou vzdelanostnou úrovňou

Hoci sme predpokladali istý vplyv rodiny (aj v zmysle vzdelania rodičov) na proces formovania postojov učňovskej mládeže k budúcemu povolaniu v pro-

Tabuľka 1. Štruktúra postoja k budúmu povolaniu žiakov SOU z rodín s rôznou vzdelanosťou úrovní

		1	2	3	4	5	6
P_c	$\bar{x}$	23,79	23,85	23,11	23,13	23,70	22,91
	S	7,80	6,65	6,84	6,82	6,20	6,43
P_{Pz}	$\bar{x}$	6,19	6,88	6,68	6,44	6,56	6,20
	S	2,09	2,20	2,23	2,41	2,43	1,97
P_{Ez}	$\bar{x}$	7,74	8,50	8,39	8,09	8,18	8,61
	S	3,84	3,36	3,40	3,36	2,90	2,96
P_{Tk}	$\bar{x}$	7,41	7,88	7,71	7,67	7,13	8,10
	S	3,15	2,88	3,02	2,97	3,32	2,65

Legenda: 1 — neúplné základné vzdelanie rodičov (VR)
 2 — úplné základné VR
 3 — stredné odborné VR
 4 — úplné stredné odborné VR
 5 — vysokoškolské VR
 6 — neidentifikované VR

P_c — celkový postoj k budúmu povolaniu
 P_{Pz} — poznávací zložka postoja k budúmu povolaniu
 P_{Ez} — emocionálna zložka postoja k budúmu povolaniu
 P_{Tk} — tendencia konať ako zložka postoja k budúmu povolaniu
 $\bar{x}$ — aritmetický priemer
 S — štandardná odchýlka

cese jej prípravy na SOU, ukázalo sa, že celkové postoje k budúmu povolaniu žiakov SOU z rodín s neúplným, resp. úplným základným vzdelaním, stredným odborným, úplným stredným odborným vzdelaním s maturitou a vysokoškolským vzdelaním sa navzájom významne nediferencujú (viď tab. č. 1); jednotlivé skupinové priemery v skóre v postojovej škále sa pohybujú v pásme mierne pozitívnej hodnoty. Analýzou štruktúry postojov k budúmu povolaniu z aspektu zložiek sme však zistili, že žiaci, ktorých rodičia majú úplné stredné odborné vzdelanie s maturitou, priekazne pozitívnejšie hodnotia povolanie, na ktoré sa pripravujú, než učňovská mládež, pochádzajúca z rodín so základným vzdelaním rodičov ($t = 2,763$; t -test významný na 1% hladine významnosti). Táto skupina mládeže vykazuje aj najmenej ochoty konať v prospech svojho budúceho povolania, čím sa výrazne odlišuje ($t = 2,467$; 1% hladina významnosti) od skupiny žiakov SOU vysokoškolsky vzdelaných rodičov, ktorých charakterizuje ochota konať v prospech a na obranu budúceho povolania.

Zatiaľ čo na úrovni kognitívnej a konatívnej zložky postoja k budúmu povolaniu pozorujeme určitú tendenciu k pozitívnejšej hodnote u žiakov z rodín s vyšším vzdelaním rodičov, v oblasti emocionálnej a citovej väzby na budúce povolanie sme nezistili významné rozdiely medzi žiakmi SOU, pochádzajúcimi z rodín s rôznou vzdelanosťou úrovní.

Porovnaním postojov k budúmu povolaniu žiakov z rodín s rôznou vzdelanosťou úrovní, pripravujúcich sa v odboroch odlišného charakteru (4-ročných študijných s maturitou a 3-ročných učebných odboroch), sme zachytili výskyt tendencie znižovania miery priaznivosti skúmaných postojov žiakov v 3-ročných odboroch v súvislosti so zvyšujúcou sa úrovňou vzdelania ich rodičov, zatiaľ čo v 4-ročných odboroch priaznivosť vybraných postojov v závis-

losti od zvyšujúceho sa vzdelania rodičov narastá. Štatisticky priekazné sú rozdiely na úrovni postojov k budúcemu povolaniu medzi žiakmi vysokoškolsky vzdelaných rodičov a žiakmi z rodín s nižšou vzdelanostnou úrovňou v zmysle uvedených tendencií: žiaci v trojročných odboroch prejavujú najmenej pozitívny postoj k budúcemu povolaniu ($x = 26,0$; $S = 5,83$) v porovnaní s ostatnými; žiaci zo štvorročných odborov majú v rámci sledovanej populácie najpriaznivejší postoj k povolaniu, na ktoré sa pripravujú ($x = 21,0$; $S = 6,08$). Vzdelanie rodičov v závislosti od charakteru prípravy teda ovplyvňuje úroveň postojov žiakov k budúcemu povolaniu: v učebných odboroch v negatívnom a v študijných odboroch v pozitívnom smere. Smer vplyvu pravdepodobne úzko súvisí s aspiráciami rodičov v oblasti výšky dosiahnutého vzdelania svojich detí. Dokladá to aj zistenie, že vzdelanostná úroveň rodiny ovplyvňuje plány žiakov v oblasti vzdelania. Napríklad žiaci z rodín s vysokoškolskou vzdelanostnou úrovňou vo väčšej miere než z iných rodín plánujú po absolvovaní SOU ďalej študovať (väčšina dané SOU považuje za odrazový mostík v ďalšom prehlbovaní odbornosti). Z toho hľadiska možno pristúpiť k vysvetleniu významnej diferencie v postojoch k budúcemu povolaniu žiakov vysokoškolsky vzdelaných rodičov v 3- a 4-ročných odboroch: zatiaľ čo 3-ročný učebný odbor nezodpovedá natoľko plánom učňovskej mládeže z hľadiska jej ďalšieho vzdelanostného rastu, 4-ročný študijný odbor je z daného aspektu vhodnejším.

Na základe uvedených zistení možno konštatovať, že úroveň vzdelania rodičov je činiteľom, ktorý sa najmä v spolupôsobení s faktorom prípravy na povolanie podieľa na procese formovania postojov učňovskej mládeže k budúcemu povolaniu počas jej prípravy na SOU: nižšia vzdelanostná úroveň rodiny (do úplného stredného odborného vzdelania s maturitou včítane) sa v menšej miere a vysokoškolsky vzdelaní rodičia sa vo významnej miere podieľajú na procese formovania postojov učňovskej mládeže k budúcemu povolaniu; pričom smer pôsobenia je orientovaný na dosiahnutie čo najvyššieho vzdelania, resp. vzdelania aspoň rovnakého, ako je vzdelanie rodiča.

Postoje k budúcemu povolaniu žiakov SOU s rôznym sociálnym pôvodom

Pri identifikovaní skúmaných postojov žiakov SOU podľa kritéria ich sociálneho pôvodu sme vychádzali z predpokladu, že žiaci s rôznym sociálnym pôvodom sa nediferencujú na úrovni svojho postoja k budúcemu povolaniu.

Výskumné zistenia však poukázali na existenciu určitých rozdielov v úrovni skúmaných postojov medzi skupinami žiakov SOU s odlišným sociálnym pôvodom (viď tab. č. 2). Najmenej pozitívny postoj k budúcemu povolaniu charakterizuje žiakov z rodín družstevných roľníkov; ich postoje sa v negatívnom smere významne odlišujú od postojov k budúcemu povolaniu žiakov robotníckeho ($t = 3,379$; významnosť na 0,1% hladine) a ostatného pôvodu ($t = 3,754$; významnosť na 0,1% hladine), medzi ktorými nie je podstatný rozdiel. Na základe analýzy štruktúry postoja k budúcemu povolaniu môžeme konštatovať, že uvedená tendencia sa prejavuje aj na úrovni kognitívnej a emocionálnej zložky postojov učňovskej mládeže k budúcemu povolaniu: najpriaznivejšie hodnotia svoje budúce povolanie žiaci robotníckeho pôvodu, najmenej pozitívne názory na budúce povolanie prejavujú žiaci z rodín družstevných roľníkov ($t = 2,374$; 5% hladina významnosti). Títo vykazujú aj najslabšiu emocionálnu väzbu na budúce povolanie. Na úrovni tendencie konať voči budúcemu povolaniu sme nezistili podstatné rozdiely medzi žiakmi s odlišným sociálnym pôvodom.

Sociálny pôvod žiaka je teda činiteľom, ktorý do určitej miery ovplyvňuje valenciu postojov k budúcemu povolaniu. Žiaci pochádzajúci z rodín druž-

Tabuľka 2. Štruktúra postoja k budúmu povolaniu žiakov SOU s rôznym sociálnym pôvodom

		1	2	3
P_c	$\bar{x}$	23,20	25,03	22,68
	S	6,82	5,99	6,79
P_{Pz}	$\bar{x}$	6,64	7,05	6,76
	S	2,26	2,35	2,27
P_{Ez}	$\bar{x}$	8,39	9,34	7,87
	S	3,34	3,03	3,20
P_{Tk}	$\bar{x}$	7,70	7,99	7,76
	S	2,92	3,91	3,17

Legenda: 1 — robotnícky pôvod
 2 — družstevnoroľnícky pôvod
 3 — ostatný pôvod

stevných roľníkov sa vyznačujú menej priaznivými postojmi k povolaniu, na ktoré sa pripravujú, než žiaci iného (t. j. robotníckeho a ostatného) sociálneho pôvodu. Túto skutočnosť možno sčasti pripísať problémom pri voľbe, resp. realizácii voľby povolania: zistili sme totiž, že žiaci SOU so sociálnym pôvodom družstevný roľník sa v podstatne menšej miere než žiaci iného pôvodu hlásili pôvodne na daný odbor SOU, ktoré v súčasnosti navštevujú. Príprava na povolanie v terajšom SOU je tak pre približne 1/3 učňov z rodín družstevných roľníkov v podstate „náhradným riešením“, čo sa zrejme negatívne odráža aj na ich vzťahu k povolaniu, na ktoré sa pripravujú.

Postoje žiakov k budúmu povolaniu z aspektu blízkosti ich povolania s povolaním rodičov

Východiskovým bol predpoklad, že žiaci, ktorí sa pripravujú na povolanie blízke (t. j. rovnaké alebo príbuzné) s povolaním rodiča, budú mať pozitívnejšie postoje k budúmu povolaniu než žiaci, ktorých budúce povolanie je odlišné od povolania rodičov.

Získané výsledky výskumu potvrdili naše očakávania: žiaci, ktorých rodičia pracujú v odbore blízkom ich budúmu povolaniu, majú priaznivejšie postoje než žiaci, ktorých rodičia pracujú v odlišnom povolaní (viď tab. č. 3). Štatisticky priekazný rozdiel v postojoch k budúmu povolaniu pozorujeme u žiakov, ktorých rodičia vykonávajú príbuznú profesiu, a tých, ktorých rodičia pracujú v inej, odlišnej profesii ($t = 2,299$; 50% hladina významnosti). Uvedená tendencia sa neprejavuje na úrovni hodnotiacich názorov na budúce povolanie; výrazné diferencie sme zachytili v oblasti emocionálnych väzieb na budúce povolanie — v zmysle najpozitívnejšieho emocionálneho vzťahu k budúmu povolaniu u žiakov s rovnakou, menej pozitívneho u žiakov s príbuznou a najmenej pozitívneho u žiakov, ktorých rodičia pracujú v inej profesii. Z aspektu ochoty konať v prospech budúceho povolania sme zistili medzi žiakmi, ktorých rodičia pracujú v rovnakom odbore, a ostatnými učňami rozdiely, pričom je tu zrejma tendencia, že čím je žiakovi povolanie bližšie „prostredníctvom“ povolania rodičov, tým viac je ochotný konať v jeho prospech, vykonávať činnosti, ktoré s ním súvisia.

Empirické údaje poukazujú na to, že rodičia s príbuzným povolaním ako to, na ktoré sa pripravuje ich dieťa, pôsobia na utváranie kladného postoja k bu-

Tabuľka 3. Štruktúra postoja k budúcemu povolaniu žiakov SOU podľa príbuznosti ich budúceho povolania s povolaním rodičov

		1	2	3
P_c	$\bar{x}$	22,44	22,34	23,63
	S	6,18	6,86	6,74
P_{Pz}	$\bar{x}$	6,54	6,47	6,76
	S	2,27	2,50	2,25
P_{Ez}	$\bar{x}$	7,03	7,76	8,73
	S	3,34	3,37	3,22
P_{Tk}	$\bar{x}$	6,79	7,49	7,93
	S	6,79	7,49	7,93

Legenda: 1 — rovnaké povolanie rodičov a žiakov
 2 — príbuzné povolanie rodičov a žiakov
 3 — odlišné povolanie rodičov a žiakov

dúcemu povolaniu, a to najmä na formovanie pozitívnej emocionálnej väzby na budúce povolanie, v menšej resp. nevýznamnej miere zasahuje ich vplyv oblasť hodnotiacich názorov a poznatkov žiakov o svojom povolaní, t. j. nepôsobí na rozvoj kognitívneho aspektu postoja. Tomu zodpovedá aj zistenie, že konkrétnejšiu a presnejšiu predstavu o budúcej práci i najviac informácií o vykonávaní svojho povolania majú žiaci, ktorých rodičia pracujú v inej profesii, než je tá, na ktorú sa v SOU pripravujú oni.

Postoje k budúcemu povolaniu žiakov z rodín s rôznou mierou spoločenskej angažovanosti a aktivity rodičov v riadiacej sfére

Do akej miery vplýva na proces formovania pozitívneho vzťahu žiaka k povolaniu, na ktoré sa pripravuje v SOU, skutočnosť, že rodičia žiaka sú funkcionármi v spoločenských organizáciách a že zastávajú miesto riadiaceho pracovníka?

Výsledky výskumu poukázali na to, že úroveň postojov žiakov SOU k budúcemu povolaniu z aspektu miery aktivity ich rodičov v riadiacej sfére je homogénna.

Obdobne žiaci, ktorých rodičia sa v rôznej miere zapájajú do činnosti v spoločenských organizáciách sa navzájom nediferencujú z hľadiska úrovne postojov k svojmu budúcemu povolaniu. To znamená, že spoločenská angažovanosť a aktivita rodičov v riadiacej sfére sa nepremietajú ako faktory vplyvu do procesu formovania postojov učňovskej mládeže k budúcemu povolaniu v rámci jej prípravy na SOU.

Súvislosť postojov žiakov k budúcemu povolaniu s ich zámerom toto povolanie vykonávať

Pri zisťovaní tejto súvislosti sme využili údaje získané analýzou odpovedí respondentov s najpozitívnejším a najnegatívnejším postojom (z našej vzorky). Porovnaním týchto extrémnych skupín, ktoré sme už v predchádzajúcom texte označili ako ($P+$) a ($P-$), sme zistili nasledovné.

Na otázku „Ak by sa mi naskytla príležitosť, odišiel by som zo SOU, kde sa teraz učím“ odpovedali obe skupiny takto:

	($P+$)	($P-$)
nie, neodišiel by som	92	29
neodišiel by som, ale by som zmenil odbor	3	19

odišiel by som na: iné SOU	—	22
SPŠ	5	30
gymnázium	—	—

(Údaje vyjadrujú počet respondentov, ale zároveň aj % nakoľko v oboch skupinách $N = 100$)

Zo skupiny ($P+$) nechce odísť, ani keby sa naskytla vhodná príležitosť, celkove 95 %, z toho 3 % by zmenili odbor. Zo skupiny ($P-$) by neodišlo 48 %, z toho 19 % by zmenilo odbor. Tieto rozdiely sú vysoko významné.

Dôležitou otázkou je, kde chcú respondenti nastúpiť do práce (v akom odbore). Toto bolo zisťované otázkou, v ktorej mali možnosť si zvoliť jednu z nasledovných alternatív:

	($P+$)	($P-$)
— chcem v tomto odbore, na ktorý sa pripravujem po ukončení školy:		
— nastúpiť do práce	37	27
— nastúpiť do práce a študovať popri zamestnaní	41	16
— ďalej pokračovať v dennom štúdiu	7	18
— chcem zmeniť odbor alebo prestúpiť na inú školu a v tomto odbore:		
— nastúpiť do práce	—	6
— nastúpiť do práce a študovať popri zamestnaní	1	5
— ďalej pokračovať v dennom štúdiu	3	8
— ešte nie som rozhodnutý, neviem	11	20

Podľa uvedených odpovedí chce zo skupiny ($P+$) 85 % pracovať v tom odbore, na ktorý sa pripravuje, z nich 7 % chce najprv získať vyššiu kvalifikáciu. Zo skupiny ($P-$) chce pracovať v tom odbore, na ktorý sa pripravuje (plánuje to), 61 %, z toho 18 % chce najprv pokračovať v štúdiu. Z hľadiska okamžitého nástupu do zamestnania po ukončení SOU bez ohľadu na zámer študovať popri zamestnaní, ktorý je tu podružný, sú rozdiely takéto: skupina ($P+$) 78 %, skupina ($P-$) 43 %.

Zmeniť odbor a v ňom pracovať chcú 4 % zo skupiny ($P+$) oproti 19 % zo skupiny ($P-$). V prospech skupiny ($P+$) je aj rozdiel v počte zatiaľ nerozhodnutých, ktorých bolo 11 %, v skupine ($P-$) ich bolo 20 % — celá pätina.

Uvedené údaje a zistené štatisticky významné rozdiely podporujú vstupný predpoklad tesnej súvislosti postojov k budúcemu povolaniu a zámerov vykonávať, resp. nevykonávať toto povolanie. Žiaci SOU, u ktorých sme na základe ich odpovedí identifikovali pozitívny postoj k budúceму povolaniu, chcú nastúpiť do zamestnania, v ktorom budú toto povolanie vykonávať. Pravda aj tu sú výnimky, resp. niektorí nie sú zatiaľ celkom rozhodnutí. Žiaci, u ktorých sme identifikovali negatívny postoj k budúceму povolaniu, chcú zmeniť odbor, resp. v ňom najprv pokračovať denným štúdiom. 43 % z nich, napriek tomu, že má negatívny postoj k danému povolaniu, počíta s tým, že ho bude vykonávať.

Z uvedeného možno vyvodiť niekoľko dôležitých záverov, týkajúcich sa súvislosti postojov žiakov SOU k ich budúcim povolaniam a premien sociálnej štruktúry v zmysle predvídania zaradenia se žiakov SOU do sociálno-triednej štruktúry našej spoločnosti. Predovšetkým je to konštatovanie, že valenciu postoja k budúceму povolaniu, ktorá je významnou charakteristikou vzťahu jedinca k tomuto povolaniu, možno považovať za jeden z ukazovateľov ďalšieho zaradenia sa žiakov SOU. Je však pritom potrebné mať na zreteli nasledovné okolnosti. Len na základe postojových charakteristík je možné robiť predikciu len v hrubých rysoch. V porovnaní s priamymi odpoveďami, kam

chcú ísť žiaci SOU po ukončení školy, sú to údaje menej presné, neumožňujúce diferencovať niektoré alternatívy. Možno sa opierať len o to, že u žiakov s pozitívnym postojom je vysoká pravdepodobnosť, že dané povolanie budú vykonávať (nemožno to však predpokladať a priori). Na druhej strane však tieto údaje možno z istého hľadiska považovať za spoľahlivejšie. Vyplýva to z toho, že sa usudzuje nie na základe jednej odpovede, ktorá môže byť determinovaná rôznymi faktormi, o. i. aj situačne, ale na základe identifikovaného vzťahu v zmysle súčasného chápania a zisťovania postojov. Práve z tohto hľadiska sa zdá byť optimálnym využívanie oboch prístupov, pričom údaje o postojoch k budúcemu povolaniu môže mať v istom zmysle verifikačný charakter. Mali by byť ukazovateľom toho, do akej miery respondentom skutočne záleží na vykonávaní daného povolania a v konečnom dôsledku do akej miery je ich údaj o tom, že chcú alebo nechcú nastúpiť do príslušného zamestnania, spoľahlivý.

V zmysle týchto úvah je možné uviesť konkrétne údaje z nášho výskumu. Vysoká pravdepodobnosť vykonávania príslušného povolania je u tých žiakov SOU, u ktorých boli identifikované pozitívne a veľmi pozitívne postoje k daným povolaniam. Tých je v našej vzorke 27,3 %. V odpovediach ďalších 40,9 % prevažovalo pozitívne stanovisko k budúcemu povolaniu, aj keď nebolo jednoznačné. U tejto skupiny možno tiež očakávať, že väčšina z nich nebude vyhľadávať iné možnosti a bude vykonávať povolanie, na ktoré sa v súčasnosti pripravuje.

U ostatných — 4,5 % s neutrálnym stanoviskom, 24,1 % s prevahou negatívnych odpovedí a 3,1 % s negatívnym postojom — je potrebné vo viac ako 50 % prípadov počítať s tendenciou zmeniť odbor alebo pokračovať v štúdiu. Zvyšná časť z nich napriek svojmu nie pozitívnemu vzťahu k budúcemu povolaniu zatiaľ počíta s tým, že ho bude vykonávať.

Záver

Analýza výskumného materiálu ukázala na to, že len asi štvrtina žiakov SOU má pomerne vyhranený pozitívny postoj k budúcemu povolaniu; v stanovisku ďalších (40 %) prevládajú pozitívne prvky. Ďalšia tretina má neutrálnu a negatívne stanovisko; vyhranený negatívny postoj k budúcemu povolaniu (na ktoré sa momentálne pripravujú) majú približne 3 % žiakov SOU. Z hľadiska pripravenosti pre nástup na vykonávanie daného povolania možno považovať za priaznivú situáciu v prvých dvoch vyššie uvedených skupinách, ktoré tvoria približne 68 % populácie.

Za závažné možno považovať zistenie, že vo vnútornej štruktúre postojov je najmenej pozitívnou emocionálna zložka. Emocionálne väzby k budúcemu povolaniu sú posunuté smerom k neutrálnemu stanovisku, a to aj u tých, kde celkové skóre ukazuje na sformovaný pozitívny postoj.

Analýza výsledkov výskumu ďalej poukázala na to, že aj v období adolescence, kedy sa všeobecne pozoruje isté oslabenie intenzity vzťahov adolescenta k rodine, majú určité charakteristiky a vplyvy rodiny, internalizované žiakom, dosah na utváranie jeho vzťahu k budúcemu povolaniu. Spomedzi sledovaných sociálno-demografických charakteristík rodín žiakov SOU sme ako činitele, ktoré je potrebné zohľadniť pri analýze procesu utvárania postojov učnvskej mládeže ku svojmu budúcemu povolaniu v priebehu prípravy naň, identifikovali predovšetkým vzdelanie a povolanie rodičov: Vzdelanie rodičov ovplyvňuje v závislosti od charakteru prípravy žiakov úroveň ich postojov k budúcemu povolaniu. V učebných odboroch sme zaznamenali tendenciu znižovania

miery priaznivosti postojov žiakov k budúcemu povolaniu v závislosti od zvyšujúcej sa úrovne vzdelania rodičov, zatiaľ čo v študijných odboroch s maturitou so zvyšujúcim sa vzdelaním rodičov priaznivosť skúmaných postojov narastá. Výsledky, ktoré sme získali svojím spôsobom nadväzujú na zistenia VÚOŠ v Prahe [Učeň 1978], podľa ktorého úroveň vzdelania rodičov podstatne ovplyvňuje voľbu povolania i formy prípravy naň v zmysle trendu rodičov so stredným a vyšším vzdelaním dať žiakov študovať. Táto tendencia (vzdelaní rodičia chcú mať vzdelané deti) teda pretrváva a presadzuje sa aj v období, kedy žiak si už povolanie aj formu prípravy naň zvolil a realizuje ju.

Ukazuje sa, že žiaci, pochádzajúci z rodín družstevných roľníkov, prejavujú najmenej pozitívne postoje k budúcemu povolaniu, signifikantne odlišné od postojov k budúcemu povolaniu žiakov robotníckeho alebo iného pôvodu. Vplyv sociálneho pôvodu učňovskej mládeže na jej vzťah k učebnému odboru uvádza i Štefanovič [1968], ktorý sociálny pôvod učňa vyčleňuje za jednu z nepriamych príčin fluktuácie učňovskej mládeže. Zistil, že žiaci z rodín dôchodcov a úradníkov prejavujú najmenej pozitívny vzťah k budúcej profesii v porovnaní s ostatnými žiakmi učňovských škôl.

Príčina nami zistenej diferencie spočíva zrejme (okrem určitých sociálnych charakteristík rodiny družstevného roľníka ako takej) aj v tej skutočnosti, že žiaci daného sociálneho pôvodu sa stretávali pri voľbe profesie a prijímaní na SOU s väčšími problémami než ostatní. V podstatne menšej miere v porovnaní so žiakmi s iným sociálnym pôvodom sa pôvodne hlásili na terajšie SOU, ich pôvodná voľba profesie sa viazala na iné SOU.

Empirické zistenia poukazujú na to, že rodičia s rovnakým, resp. príbuzným povolaním ako to, na ktoré sa pripravuje ich dieťa, ovplyvňujú utváranie jeho kladného postoja k budúcej profesii, najmä prostredníctvom formovania pozitívnej afektívnej väzby na budúce povolanie. Ukázalo sa však, že blízkosť povolania rodičov a detí nezaručuje zároveň aj dostatočnú úroveň informovanosti žiakov o budúcej profesii, teda faktor príbuznosti povolania rodičov a detí nepôsobí na rozvoj kognitívnej zložky postojov žiakov k budúcemu povolaniu. Tomu zodpovedá i zistenie, že konkrétnejšiu predstavu o budúcej práci a viac poznatkov súvisiacich s profesiou, na ktorú sa pripravujú, majú žiaci, ktorých rodičia pracujú v odlišnej profesii, než na akú sa v SOU pripravujú oni.

Hoci existujú údaje, podľa ktorých učni spoločensky a politicky angažovaných rodičov majú pozitívnejší vzťah k svojej práci [napr. Fazík 1979], nami získané výsledky nediferencujú na úrovni vybraných postojov učňovskú mládež z aspektu uvedených kritérií.

Literatúra

- Fazík, A.: *Politická a pracovná orientácia učňovskej mládeže na Slovensku*. Impuls 1979, č. 5, s. 82—88.
- Havlová, J.: *Některé problémy profesionální socializace učňovské mládeže*. Psychologie v ekonomické praxi 1978, č. 3—4, s. 257—261.
- Lovaš, L. — Výrost, J.: *Aktuálne metodologické problémy výskumu postojov*. In: Výrost, J. (Ed.): *Aktuálne metodologické problémy sociálnopsychologického výskumu*. Košice, SvÚ SAV 1982, s. 113—125.
- Štefanovič, J.: *Motivácia fluktuácie učňov*. In: *Súčasný problémy psychológie učenia a výchovy*. Bratislava, SPN 1968, s. 357—360.
- Učeň 1978: *Zpráva z výzkumu*. Praha, VÚOŠ 1979.
- Výrost, J. — Lovaš, L. — Zeľová, A.: *Regulatívna funkcia postoja vo vzťahu k správaniu*. Čsl. psychologie 1983, č. 5, s. 439—453.
- Výrost, J. — Lovaš, L. — Zeľová, A. — Jurečková, V.: *K problematike štruktúry postoja*. Čsl. psychologie 1984, č. 3, s. 253—255.

M. Soukup: Strategie rozvoje zemské civilizace

Praha, Svoboda 1984, 404 s.

Práce Miroslava Soukupa *Strategie rozvoje zemské civilizace*, nesoucí podtitul Reprodukce globálního antropoekologického komplexu v procesu sebeorganizace lidstva, zaujímá zcela zvláštní postavení v marxisticko-leninské literatuře. Sám název, především však publikace sama zcela jednoznačně přesvědčují, že úkol, který si autor stanovil, je krajně závažný, ale současně i obtížný, protože předpokládá zpracování rozsáhlé masy materiálu. Sběr informací a poznatků z různých přírodovědných a společenských disciplín, jejich interpretace, analýza a zhodnocení představovaly mimo jakoukoli pochybnost mimořádně věcně a časově namáhavý úkol. Aktivní uchopení a tvořivé zpracování náročného a diverzifikovaného vědeckého materiálu činí z recenzované publikace jedinečné dílo, které je ve srovnání s dosavadními, spíše fragmentárními, dílčími studiemi k dané problematice úspěšným pokusem o její komplexní, mnohorozměrné postižení.

Soukup velmi zodpovědně a tvořivě nastiňuje obsahovou strukturu a základní formy poznávací práce v oboru, který sám definuje jako globologii, resp. marxistickou globologii, jejímž cílem je provést výklad ve všech časově prostorových měřítcích, z nichž je nutné problematiku reprodukce antropoekologického komplexu analyzovat a hodnotit. Proto sem vstupují poznatky z oblasti astrofyziky, biologie, genetiky, archeologie, medicíny, psychologie atd. Neobvykle komprimovaný výklad přírodovědní látky pokračuje výkladem zákonitostí vývoje společnosti. I tato část je výběrovou syntézou ekonomických, sociologických, politologických a dalších aspektů společenského vývoje.

Analytickým a programovým vyústěním celé práce je především rozbor dvou stěžejních a neaktuálnějších globálních problémů, před nimiž dnešní lidstvo na prahu svého — v Soukupově dikci — jaderně kosmického věku stojí a které obě představují hrozbivé memento mori: problematiku nebezpečí neodvratně záhubné jaderné katastrofy a stejně závažné ekologické hrozby.

Šíře autorova úsilí je patrná již ze samotné struktury posuzovaného díla. Jeho první oddíl, *Země v Metagalaxii a stupně sebeorganizace biosféry*, je informačně značně komprimovaným výkladem představ a hypotéz o vzniku a místu zemské civilizace ve Vesmíru, o místu Země ve struktuře Metagalaxie a o vývoji Země ve struktuře Sluneční soustavy a současně explikací evoluce procesu sebeorganizace biosféry, až po určení jejích stadií.

Již napsání této části bylo nelehkým úkolem, vyžadujícím zvládnout poznatky astrofyziky a biologie a na poměrně malé ploše zhruba devadesáti tištěných stran nashromáždit opravdu úctyhodný souhrn značně „žánrově“ diverzifikovaných informací, které dosud v naprosté převaze existovaly subjektivně i objektivně v separované podobě. V recenzi není možné probrat byt jen zlomek vysoce aktuálních informací, které Soukup přebírá ze zdánlivě dříve neslučitelných pramenů, avšak nikoli pasívně. Formuluje druh výpovědi, která je pozoruhodná už přinejmenším z toho prostého důvodu, že výkladové sousedství dříve — vzhledem k dělbě poznávací práce — „samostatné žijící“ faktů má v sobě inspirativní náboj. Není možné vyloučit, a dokonce je vysoce pravděpodobné, že mohou vzniknout určité výhrady ze strany příslušných specialistů k těm či oněm pasážím oddílu. Nutno však mít na paměti, že Soukup netvořil práci z oblasti astrofyziky či genetiky nebo jiné přírodovědní či technické disciplíny. Jeho cílem bylo především zdůraznit význam — či možno říci i výzvu — poznatků jednotlivých vědních disciplín pro pochopení zákonitostí globálního vývoje lidstva.

Oddíl druhý, nesoucí název *Proces reprodukce a sebeorganizace zemské civilizace*, je možno chápat jako svéráznou a originální autorovu analýzu a rekonstrukci dosavadního historického vývoje, ovšem z „globologického aspektu“. Pozoruhodná je zde zejména úvodní část, vymezující kategoriální nástroje, totiž pojmy civilizace, člověka a intelektu. Ve výkladu této části Soukup zprostředkovaně zhodnocuje věcné a metodologické poznatky, které si osvojil zpracováním prvního oddílu, přistupuje k problematice z hlediska přírodovědně fundovaného, „globologického“ historika a sociologa.

Proces geneze globálního antropoeokokomplexu je předmětem výkladu oddílu třetího a zakončuje Soukupovu rozsáhlou analýzu historie vývoje hmoty a společnosti na základě skutečně nejnovějších poznatků celé řady vědeckých disciplín, které v mnohém zákonitě modifikují obsah a význam tradičních kategorií. Důsledně dodržovaná „globologická optika“ přivádí autora zákonitě k nutnosti tvořit nejenom nové kategorie, ale s jejich pomocí i svébytně nové „globologické úhly pohledu“ na dosavadní historickou práci, které do ní vnášejí nové, svým způsobem rozhodující dimenze.

Soukupova koncepce jaderné kosmického věku lidstva není kategoriálním pleonasmem, ale dnes již prakticky ověřenou a akceptovanou vědeckou hypotézou, opírající se o analýzu a syntézu řady vědeckých poznatků.

Závěrečný oddíl práce nese název *Nutný program rozvoje civilizace*. Zde se autor představuje jako zkušený odborník závažné problematiky zbrojení, mezinárodní politiky, ale i ekologické problematiky, jako specialista v oblasti výzkumu míru, tedy oborů, bez nichž se „globolog“ nemůže obejít. Provádí zde angažovaný výklad socialistického humanismu, výklad, který není pouhou propagandou, ale fundovanou výpovědí.

Soukupovo vědecké zánícení je příkladné zejména v programatických pasážích, týkajících se strategie stabilizace globálního míru a bezpečnosti strategie stabilizace fungování biosféry a uchování rozmanitosti genofondu.

Je otázkou, zda tak rozsáhlou multidiscipinární a multidimenzionální informaci bude schopen vstřebat jediný, byť sebezasvěcenější a sebeneúnavnější čtenář. Najdou se jistě i ti, kteří nebudou s to knihu jako celek zvládnout. To je svým způsobem zákonitě. Avšak právě v celku této výpovědi je její novátorství a originalita, která může být dalšími globologickými pracemi i korigována. Výklad různých časově prostorových měřítek, různých poznatků vědních disciplín, přináší zcela zákonitě řádově neskonalé více úskalí než shodných cest. Je Soukupovou zásluhou, že tohoto nebezpečí nedbal a stvořil nelehké, velmi přínosné dílo.

Je nutné připomenout, že pro vznik a dokončení této práce měl rozhodující význam autorův dlouhodobý studijní pobyt v Akademii věd SSSR. Při projednávání v IMEMO AV SSSR byla také označena jako vynikající dílo mimořádného vědeckého, ale i praktického významu.

Rovněž tak je nutné v závěru recenze sdělit, že vědecké kolegium filozofie a sociologie ČSAV na základě obšírného kritického vědeckého posouzení navrholo, aby Miroslavu Soukupovi byla udělena státní cena Klementa Gottwalda.

František Charvát, Jaroslav Pecan

K. Rychtařík: Sociologie poznání a přeměny světa

Praha, Svoboda 1985, 280 s.

Nová kniha Karla Rychtaříka *Sociologie poznání a přeměny světa* úzce navazuje na jeho předchozí knižní publikaci *Sociologie na cestách poznání* z roku 1978. Zatímco v předposlední práci se však autor soustředil převážně na určitý systematizující výklad nejnížší roviny sociologického poznání, již je empirický sociologický výzkum, ve své nové knize svůj zájem rozšířil i o další úrovně sociologické práce. Pozitivní je, že se v ní vrátil i k některým otázkám, které v předchozí publikaci pouze vytyčil jako naléhavé, ale jimiž se tehdy hlouběji nezabýval. Mám na mysli zejména například problematiku matematizace společenského poznání.

Karel Rychtařík dokáže velmi dobře diagnostikovat slabiny, jež československá sociologie má, a to jak ve svém vnitřním vývoji, tak při vstupu do praxe. Tyto slabé stránky doslova bolestně prožívá a snaží se v rámci svých sil a možností odhalit jejich příčiny a přispět k jejich odstranění. Ne náhodou proto jeho nová práce začíná řešením metodologických otázek marxisticko-leninské sociologie, přičemž si všímá zejména „pravé“ a „nepravé“ ortodoxnosti našeho učení, stále živých otázek vztahu empirie a teorie, sociologie a filozofie, smyslnosti a přínosu matematických metod pro sociologické poznání i nesmírně závažné otázky dialektiky rozporů socialistické společnosti.

Když takto nastínil svoje pojetí nejobecnějších problémů sociologického poznání, přechází v dalších dvou kapitolách ke konkrétnějším otázkám metodologických mezistupňů sociologického postížení reality a osobnostních aspektů sociologického poznání. Vyslovuje zde řadu nových a originálních myšlenek týkajících se možnosti kritického využití strukturálního a funkcionálního přístupu v marxisticko-leninské

sociologii a upozorňuje na mnoho otázek role osobnosti ve společnosti i v sociologickém poznání, které zatím byly spíše v pozadí zájmu marxistických sociologů.

Významné jsou názory, jež autor nastiňuje ve čtvrté kapitole, věnované stále diskutované otázce vztahu historického materialismu a marxisticko-leninské sociologie. Logicky i obsahově velmi přesvědčivě zde zdůvodňuje stanovisko, jímž se ostatně nikdy ve svých vystoupeních netajil, že zmíněné dvě disciplíny nelze ztotožňovat, a to ze zcela zásadních důvodů. Zároveň správně uvádí, že si uvědomuje diskusnost svého pojetí i otevírnost této otázky, nicméně je přesvědčen, že v zájmu další výměny názorů je třeba se k ní otevřeně vyslovit.

Pátá část knihy je zaměřena zejména na kritickou analýzu první kapitoly Mertonova nejznámějšího díla *Social Theory and Social Structure*. K. Rychtařík v ní tvůrčím způsobem uplatňuje hlavní principy leninské kritiky našich ideových odpůrců. Jakkoli s většinou Mertonových závěrů nemůžeme pochopitelně souhlasit, nelze popřít, že samy otázky, které tento americký buržoazní sociolog vytýčil, stojí za pozornost, jsou smysluplné, a chceme-li Mertonovo stanovisko překonat, musíme na ně odpovědět na kvalitativně vyšší teoretické a metodologické úrovni. O to se také K. Rychtařík v této části práce pokusil, přičemž se zaměřil hlavně na známou Mertonovu teorii středního dosahu. Přesvědčivě zde ukázal, v čem je omezenost Mertonova pojetí této problematiky a zároveň naznačil možnost jejího marxistického překonání a využití.

V závěrečné kapitole autor shrnuje své názory na možnosti i meze sociologického poznání a na místo marxisticko-leninského sociologa v současném složitém a rozporuplném světě.

Ve struktuře obsahu všech šesti kapitol Rychtaříkovy knihy lze podle mého názoru rozlišit čtyři základní roviny poznatků a úvah. První rovinou jsou *klíčové teoretické a metodologické otázky sociologického poznání* a s tím spjatá problematika vnitřní struktury marxisticko-leninské sociologie. Druhou rovinou jsou *obecné otázky vztahu sociologie a práce*. Třetí rovinou úvahy o některých *konkrétních otázkách výstavby rozvinuté socialistické společnosti* a příspěvky k jejich řešení. Konečně čtvrtou rovinou problematika *role subjektu v sociologickém poznání* a s tím související otázka etiky sociologovy práce. Pro všechny tyto roviny je charakteristické, že autor „hledá přístupy přiměřené novým potřebám a novým okruhům problémů“ (s. 9), píše o tom, „co se ho hluboce dotýká, v co věří, co ho znepokojuje, co by chtěl změnit, k čemu se hlásí a za co také nese svůj díl politickomorální odpovědnosti“ (s. 9–10), přičemž svá vlastní řešení se v zásadě skromností považuje pouze za hlas v diskusi, za dílčí příspěvek k rozvoji naší sociologie, o němž předpokládá, že se k němu budou další autoři vracet, který budou prohlubovat a upřesňovat tak to, co se nepodařilo jemu. Rád se přiznává, že takovýto postoj považují za velmi sympatický, v zájmu zdárného rozvoje sociologické práce za jedině možný, i když zatím bohužel ne všeobecně rozšířený.

Pokud jde o první námi vyčleněnou rovinu úvah, chtěl bych z jejího bohatého obsahu upozornit na autorovy poznámky týkající se tendence k integraci přírodních, technických a společenských věd (s. 22), kde navazuje na problematiku, již se dílčím způsobem věnoval již ve své předchozí knize. Poukazuje na to, že v současných společnostech přibývá praktických otázek, jež jsou úspěšně řešitelné pouze v široké mezipředmětové spolupráci reprezentantů nejrozličnějších věd, a to zdaleka ne pouze věd společenských. Na tuto spolupráci jsme však stále ještě jen málo zvyklí a ne vždy se daří vytvořit pro ni vhodné organizační rámce.

Aby sociologie mohla plnit své významné poslání, mimo jiné i v rámci této postupující integrace věd, musí se sama stát předmětem vědecké reflexe. To ostatně není nic nového, různé formy tzv. sociologie sociologie či metasociologie jsou zejména v buržoazním sociologickém myšlení rozvíjeny už řadu let. Důležité je, že K. Rychtařík tuto potřebu nejen obecně konstatuje, ale zároveň navrhuje, aby se sociologické „metapoznání“ orientovalo 1. do oblasti teorie sociologického poznání a 2. do oblasti teorie empirického sociologického výzkumu, přičemž zcela konkrétně uvádí, že v prvním případě by mělo jít hlavně o upřesnění používaného pojmového aparátu, o zkvalitnění formalizace sociologické teorie a o přesnější vymezení její struktury, zatímco ve druhém případě o nacházení hranic a možností empirického poznání, o studium jeho struktury, o analýzu důsledků interakce mezi jeho elementy a o překonání dnes asi největší slabiny výzkumné problematiky, tj. operacionalizace.

Hodně pozornosti autor oprávněně věnuje (nikoli ve své tvorbě poprvé) problematice vztahu empirie a teorie, přičemž se úspěšně pokouší tuto problematiku logicky rozčlenit a zároveň systematizovat. Rozlišuje tři základní okruhy vzájemné podmíněnosti těchto dvou komponent komplexního poznání, a to 1. okruh spojený s ontologickým chápáním jejich podstaty, 2. okruh spojený s rozdílným chápáním

jejich prostředků a cílů a 3. okruh spojený s jejich koordinací a konkrétním vyjádřením. Vyzvednout je třeba rovněž relativně vyčerpávající výčet nezastupitelných úloh, které sociologické empirické poznání má vůči společenskovědní teorii a praxi, provedený na s. 33–38.

Za hlavní přínos nové Rychtaříkovy knihy v první námi vymezené rovině úvah považuji poznámky týkající se vztahu filozofie a sociologie (kritika pokusů aplikovat filozofii v praxi rozšiřováním filozofické metody o speciální, například sociologický metodologický aparát — s. 47, upozornění na to, že řešit otázky „zprostředkování“ mezi obecně filozofickými přístupy a méně obecnými společenskovědními disciplínami a samotnou společenskou skutečností nelze bez sociologického poznání — s. 48, konstatování, že znalost a pochopení filozofických kategorií neposkytují ještě návod k bezprostřednímu poznání určitého jevu — s. 48 a kritika představy, že filozofii jako nejobecnější teoretickou disciplínu a všechny její zákony, pojmy a kategorie můžeme bezprostředně aplikovat i bez pomoci jiných, méně obecných společenskovědních disciplín — s. 52, celou podkapitolu o procesu matematizace společenského poznání, která je shrnujícím pohledem na velmi aktuální problém, úvahy o vztahu historického materialismu a marxisticko-leninské sociologie, o nichž jsem se už výše zmínil a které jsou cenné zejména pro svá jednoznačná a argumenty podložená stanoviska ústící v závěr, že „vedle sebe existují marxistická sociologie a historický materialismus jako nesoumnná a velmi blízké, v teoretických a metodologických principech shodné, ale zejména v rovině obecnosti netotožné společenskovědní disciplíny“ (s. 195), a konečně pregnantně promyšlené závěry týkající se oborových sociologických disciplín, jejich charakteristik a významu (s. 245–252).

Z myšlenek, jež jsem zařadil do druhé problémové roviny knihy a jež se týkají otázek vztahu sociologie a praxe, stojí za pozornost autorovo varování před přehlížením konkrétní historických podmínek, které ve spojení s „životní taktikou“ vědomého přizpůsobování se některým jevům naší každodennosti může vést k zamlžení a ke zpochybnění socialistických perspektiv, před tendencemi fetišizovat hledisko dané situace, nebo naopak subjektivisticky upravovat daný stav ve směru požadavků „jak by to mělo být“, před podléháním živelnosti v rozvoji socialistické společnosti a před pokusy považovat „dané“ za jediné možné a správné (s. 17–18). Autor neváhá zdůraznit, že „přehlížení sociologických poznatků může mít stejné negativní důsledky jako přehlížení některých „drobných detailů“, „lokálních problémů“. Neřešit nebo nedůsledně řešit tyto „lokální“, zdánlivě „parciální“, ale pro každodenní život člověka velmi důležité otázky znamená vytvářet živnou půdu potenciální situace sociálních krizí“ (s. 33). Konkrétní a věcné poznatky založené na reprezentativních údajích jsou sice někdy nepříjemné, ale z hlediska potřeb řídicích struktur naší společnosti důležité, významné a přímo nezbytné. Za jeden z motivů podezírání těchto poznatků považuje autor obavu, aby nebyly v rozporu s autoritativností tezí, které byly jako méně obecné získány dedukcí z nejobecnějšího.

Celá kniha Karla Rychtaříka, ostatně podobně jako veškerá jeho vědecká i publicistická tvorba, je poznamenána pozitivní snahou z teoretických pozic maximálně přispět k řešení aktuálních problémů společenského života u nás. Toto úsilí je zvláště zřejmé v třetí námi vymezené tematické rovině, kde se autor přímo vyjadřuje ke konkrétním otázkám výstavby rozvinuté socialistické společnosti. Celkově pozitivně hodnotí nesporné úspěchy, jichž bylo při budování socialismu u nás dosaženo a nemá sebemenší pochybnosti o tom, že socialismus je jediná reálná cesta k plnému rozvoji člověka jako individua a lidstva jako celku. To však neznamená, že není třeba se nad daným stavem znovu a znovu zamýšlet a navrhnout řešení, která by byla zárukou, že vytyčených cílů bude dosaženo rychleji, s menšími náklady a za aktivní účasti ještě širších skupin obyvatelstva. K. Rychtařík je oprávněně přesvědčen, že naše sociologie v tomto procesu zatím zdaleka nehraje z řady objektivních i subjektivních důvodů tu úlohu, kterou by hrát mohla, a naznačuje, na které otázky je třeba se v současné době především zaměřit.

V této souvislosti upozorňuji například na jeho myšlenku, že „výstavba společnosti reálného socialismu objektivně umožňuje utvářet a posilovat jednotu základních zájmů pracujících. Tato historicky vytvořená situace je však zatím stále jen možností, kterou realizujeme ve složitém zápase, jenž probíhá ve sféře ekonomiky, politiky a ideologie“ (s. 34).

Autor oprávněně věnoval jednu z podkapitol své práce dialektice rozporů socialismu (s. 56–65), tj. problematice, která je stále málo zpracována a o níž jsem přesvědčen, že bude v našich teoretických úvahách zaujímat v blízké budoucnosti čím dál závažnější a podstatnější místo. Je jen škoda, že v této části šíře a hlouběji nevyužil významné studie sovětských autorů na toto téma z posledních let. I tak je zde několik myšlenek, které stojí za to uvést. K. Rychtařík vůbec nepochybuje

o tom, že i socialismus je rozpornou sociální realitou a že rozpory socialistické společnosti nelze chápat jen jako nedostatky, subjektivně způsobené chyby, slabiny dané zejména „dědictvím minulosti“, prostě jako něco hanlivého a pejorativního (s. 59). Za zvlášť závažnou považují tuto tezi: „Zavírat oči před rozpory, které vyplývají ze zvláštností historických podmínek socialismu, jenž je historicky velmi mladým organismem, zatajovat je a kamuflovat, může být za určité situace stejně nebezpečné, jako nevidět vliv a působení imperialismu“ (s. 60). „Rozpory socialismu se stávají konfliktním místem zejména tam, kde jsou umocněny neřešením problémů, slabín a nedostatků našeho života“ (s. 62).

Z ostatních autorových úvah týkajících se aktuální problematiky naší společnosti upozorňují už pouze stručně (i když každá z nich by stála za obšírnější citací) na postřeh, že „třídní příslušnost je hlavní základna, na níž se utvářejí sociální typy osobnosti v třídní společnosti, avšak není to žádné automatikum, které by „se vším všudy“ určovalo chování a jednání, potřeby, zájmy a životní orientaci individua“ a že „bezprostřední metodologické východisko ekonomického vymezení dělnické třídy musí být pro potřeby empirického zkoumání doplněno o další sociálně politická, ideová, duchovně morální i jiná hlediska“, že „kategorie „dělnická třída socialismu“ musí být dnes charakterizována v mnoha všestranných souvislostech, a nikoli v pouhém statistickém smyslu“ (s. 121). Pozoruhodné, byť velmi stručné, jsou autorovy poznámky týkající se nebezpečnosti tzv. konzumního života v naší společnosti (s. 123—124), stejně tak jako upozornění, že „naše sociologické analýzy se zatím příliš neorientují na odhalení objektivních a subjektivních příčin, živelného a cílevědomého působení životních podmínek a zejména bezprostředně působícího sociálního prostředí, jež byly a jsou určující pro formování sociálních typů své doby“ (s. 131). Za zvlášť cenná a závažná považují autora upozornění na to, že „dominace konfliktních vztahů (v naší společnosti — J. S.) se soustřeďují zvláště do oblasti řízení a služeb“ (s. 133) a že „některé signály ukazují na růst disharmonie mezi potřebami rozvoje a růstem takových pozitivních morálních kvalit osobnosti, jakými jsou například smysl pro odpovědnost, lidská důstojnost, aktivnost v boji za pravdu a věc socialismu na straně jedné a reálným stavem vědomí a postoji některých socioprofesionálních, věkových, vzdělanostních skupin na straně druhé“ (s. 143—144). Přitom autor nezůstává jen u těchto konstatování a velmi naléhavě vyzývá k tomu, aby se tyto disharmonie staly předmětem soustavného sociologického poznání, aby byly odhaleny jejich příčiny, neboť „podmínky a síla bezprostředních vlivů (na jednání a myšlení člověka — J. S.) zůstávají v našich analýzách stále velkou neznámou“ (s. 153). Autor si uvědomuje, o jak nesmírně složité otázky jde, neboť ví, že „lidská bytost je neredukovatelná ve své složitosti, autentičnosti a individuální nezastupitelnosti“ (s. 163).

Na tyto myšlenky plynule navazuje čtvrtá námi vymezená problémová rovina Rychtaříkova díla, jíž jsou otázky role subjektu v sociologickém poznání a s tím související otázka etiky sociologovy práce. Z celé knihy K. Rychtaříka (ostatně stejně jako z celé jeho dosavadní vědecké i publicistické činnosti) je zřejmé, že jsou to témata, na něž reaguje zvlášť citlivě a která považuje v současné situaci naší společnosti i naší sociologie za mimořádně závažná. Nelze nepoznamenat, že oprávněně.

K. Rychtařík si správně uvědomuje, že žádné velké sociologické dílo minulosti nevzniklo bez osobního zaujetí svého autora, bez jeho angažovanosti a hlubokého zájmu. Ve společenských vědách vůbec a v sociologii zvláště není poznání reality jen otázkou gnozeologickou, ale také společenskou. Získávání pravdivých poznatků nezávisí pouze na — v nejširším slova smyslu — gnozeologické výbavě badatele (i když její kvalitu nelze podceňovat), ale také — a někdy dokonce hlavně — na třídních pozicích, z nichž badatel k realitě přistupuje. Z dějin buržoazní sociologie známe mnoho všestranně vzdělaných, velice nadaných a nezměrně pracovitých badatelů, kteří měli zdánlivě všechny předpoklady dosáhnout v poznání společnosti vynikajících výsledků, jejich třídní pozice jim v tom však zabránila. Proto tak důležitou roli v pravdivém sociologickém poznání hraje třídní východisko badatele, jeho ideologické zaměření, a proto se v této souvislosti K. Rychtařík zabývá problematikou marxistické ortodoxnosti. Naše ortodoxnost podle jeho slov neznamena lpění na každé tezi, na každém dílčím výsledku bádání klasiků, ale vztahuje se výhradně na metodu dialektického materialismu. „K tomu „být principiální“, nestačí předvádět svou schopnost naučit se v různých situacích opakovat známé pravdy. Takováto „principiálnost“ může být úplnou pohromou tam, kde je podepřena autoritou instituce a zejména funkcí lidí“, kterým chybí potřebné morální předpoklady. „Požadavek být principiální nelze tedy oddělit od etických momentů, od určitých zásad a norem chování a jednání (...)“ (s. 19). „U komunistického intelektuála může být proto principiálnost ztotožněna zejména s osobní odpovědností a statečností, s odvahou hájit svou pravdu v každé situaci“ (s. 20).

Autor správně uvádí, že „krize každého poznání začíná tam, kde si toto poznání začíná přisuzovat charakter neomylnosti, nedoceňuje určující souvislosti a spojení s praxí a ve ztrátě sebereflexe ignoruje to, čemu slouží, jaké jsou jeho možnosti a meze“ (s. 71). Proto je třeba, abychom vždy vycházeli z toho, co skutečné je, nikoli z toho, co být má (s. 143). Krajní optimismus, který nevidí, nebo nechce vidět meze sociologie jako nástroje poznání a zvědečtění společenské projekce, není adekvátní možností této disciplíny. Je lépe méně očekávat a více získat, než naopak, už také proto, že život ve svých rozpornostech vždy byl a zůstane i určitou imaginární absurditou (s. 166).

Právě proto, že poznání společnosti i života individua v ní je tak nesmírně složitě, je třeba vést plodnou výměnu názorů. K. Rychtařík neváhá napsat, že „v oblasti společenských věd je seriózní vedený dialog ještě významnější než v dramatickém umění“ (s. 171). V těchto diskusích nesmí ovšem podle něho rozhodovat „síla hlasu a funkce“, ale váha argumentů a potřeb socialistické společnosti (s. 188–189). „Nejde-li nám totiž o to, kdo má pravdu, ale o pravdu samu, musíme více diskutovat než odsuzovat“ (s. 203).

Plně souhlasím s Rychtaříkovým názorem, že rozvoj sociologické práce brzdí dnes u nás vedle objektivních příčin i některé příčiny subjektivní, s nimiž se musí vypořádat samo sociologické společenství, i když to nebude záležitost krátkodobá. Jde o skupinkaření a přepjatý egoistický individualismus měřící vše pouze zájmem svého já. Výstižná je rovněž myšlenka, že „v kádrových strukturách vědeckovýzkumných pracovišť máme dost ješitných megalomanů, jejichž společenský, „služební“ a osobní, „soukromý“ svět hodnot jsou výrazně odděleny“ (s. 269). Skoncovat s těmito nedostatky nebude vůbec snadné, protože jejich příčiny sahají značně hluboko. Postupně to však bude nutné, neboť si nelze dlouhodobě představit, že by tak vpravdě humanistickou vědu, jakou je marxisticko-leninská sociologie, sloužící v dějinách zatím nejušlechtilejším cílům vybudování beztrždní společnosti, mohli úspěšně rozvíjet lidé nemající ve svých postojích a činech s komunistickou morálkou mnoho společného. Je správné, že K. Rychtařík neváhal na tyto nešvary (které ovšem neexistují jen v prostředí sociologů) poukázat. Už jejich pojmenování a odsouzení se může stát prvním krokem k nápravě.

Z naší recenze je zřejmé, že Rychtaříkova kniha je tematicky neobyčejně bohatá. Při takto širokém záběru je pochopitelné, že nemůže být ve všech svých částech propracována do stejné hloubky. Ostatně největším přínosem pro vědeckou disciplínu nejsou vždy jen přesné a vyčerpávající odpovědi, ale často samy vytyčené otázky. Rychtaříkova studie v sobě organicky spojuje obě tyto stránky. Nemusíme s ní vždycky a ve všem souhlasit, celkově je však v kontextu československé sociologie významným činem. Pokud v ní vidím určitou slabinu, pak snad jediné v tom, že na některých místech mohla být slovně úspornější a někdy méně deklarativní. Je přece jen určitý rozdíl mezi publicistikou určenou širokému okruhu čtenářů a speciálněji zaměřenou sociologickou studií. To jsou ovšem opravdu spíše formální nedostatky, které nemohou nijak podstatněji narušit předností obsahu.

Nová práce Karla Rychtaříka má všechny pozitivní rysy jeho předchozích knih. Je prochnuta snahou přispět k řešení velmi aktuálních otázek soudobé marxisticko-leninské sociologie, pomáhat jejímu úspěšnému rozvoji u nás a tím se výrazně angažovat v úsilí za prosazení všeho kladného a pokrokového v naší společnosti i v boji proti tomu, co ze subjektivních či objektivních příčin úspěšný socialistický vývoj v naší zemi brzdí.

Jan Sedláček

Cesty dialógu. K spolupráci komunistov a sociálnych demokratov v boji za mier a odzbrojenie

Bratislava, Pravda 1984, 184 s.

Zasluhou bratislavského nakladatelství Pravda se dostává čtenářům do rukou publikace zaměřená na velice aktuální téma. Vzhledem k napjaté mezinárodní situaci, jež poznamenala osmdesátá léta, je zřejmá nutnost sjednocení všech mírumilovných sil v boji proti imperialismu. Není proto náhodné, že výzkumu sociální demokracie, která zůstává významnou společenskou silou, je u nás věnována trvalá pozornost. Autory recenzované knihy jsou pracovníci předních stranických institucí: Ladislav Hrzal, člen korespondent ČSAV (ÚML ÚV KSČ, Praha), PhDr. Jaroslav Čmejrek, CSc. (ÚV KSČ, Praha), PhDr. Pavol Mešťan, CSc. (VŠP ÚV KSČ, Bratislava) a Vasil Tomeček, CSc. (ÚML ÚV KSS, Bratislava).

Kniha je rozdělena do pěti kapitol. První z nich (Čmejrek) charakterizuje *sociální demokracii na začátku osmdesátých let*. Ve druhé (Hrzal, Mešťan) je obsažena *kritika sociálně demokratické ideologie*. Následující části analyzují *postoje Socialistické internacionály k odzbrojení* (Čmejrek) a *diferenciační procesy v sociální demokracii v otázkách boje za mír a uvolňování napětí* (Tomeček). Závěrečná kapitola (Čmejrek) shrnuje *možnosti dialogu mezi komunisty a sociálními demokraty*.

Zaměříme se především na ústřední téma, které prolíná všemi částmi knihy: spolupráci komunistů a sociálních demokratů v boji za mír a odzbrojení. Nejdříve je však třeba se zabývat změnami, k nimž v současné sociální demokracii došlo, neboť tyto změny se staly předpokladem dialogu obou hnutí a vymezují současně hranice tohoto dialogu.

Od poloviny šedesátých let je patrná aktivizace ideově teoretické činnosti, snaha o modernizaci pojetí demokratického socialismu. Sociální demokracie přitom odmítá jakoukoli příbuznost s marxismem a vystupuje jako obhájce a „vylepšovatel“ kapitalismu. To je koneckonců také důvod, proč „právě oblast ideologie a programatiky představuje nejslabší místo v úsilí sociálních demokratů o přestavbu a aktivizaci sociálně reformistického hnutí, o zvýšení jeho adaptability“ (s. 22).

Autoři věnují trvalou pozornost změnám v sociální orientaci sociálreformistických stran a jejím důsledkům pro voličskou a členskou základnu. Lze říci, že základní zařazení sociálně demokratického hnutí je platné trvale. „Sociální demokracie je na jedné straně spojená se státně monopolním kapitalismem, spolupracuje s buržoazií, podílí se na obraně jejich třídních zájmů. Na druhé straně je však odkázána na podporu částí dělnické třídy a pracujících mas, je tudíž do určité míry nucená respektovat i jejich zájmy“ (s. 15–16).

Třídně rozporný charakter sociální demokracie je posilován faktem, že se prohlubuje orientace hnutí na střední vrstvy kapitalistické společnosti. Samy sociálně demokratické strany se většinou otevřeně prohlašují za strany nikoli již dělnické, ale „lidové“. Růst podílu nedělnického členstva, posilování sociální různorodosti hnutí a střetávání zájmů jednotlivých sociálních skupin je předpokladem další diferenciace. Střední vrstvy s sebou přinášejí nebezpečí ochromování sociálně demokratických stran maloburžoazními a buržoazními předsudky. Posilování různorodosti napomáhá i šíření sociálreformismu v rozvojových zemích.

Diferenciační procesy nejsou jen záležitostí vedení jednotlivých stran, ale zachvacují celé hnutí, včetně odborových a mládežnických organizací. (Zde odkazujeme alespoň na rozbor západoněmeckých Mladých socialistů (JUSO) — s. 117–122.) Sociální demokracie musí reagovat na aktivizaci mas. Výsledkem je podle publikace „zřetelná evoluce, a to ve směru posilnění tendence obrany zájmů její členské a voličské základny“ (s. 113). Je ovšem zřejmé, že zvýšená pozornost členstvu není spojena s důsledným bojem proti kapitalistickému zřízení.

Autoři knihy se spolu s postižením změn v sociální demokracii, v její politice a ideologii, pokoušejí vysvětlit i jejich příčiny. Hledají je v objektivních procesech, které přináší společenský vývoj. Posuny v představách a koncepcích stran Socialistické internacionály vyplývají především z prohlubování ekonomických a sociálních rozporů kapitalismu, které znamenají zostření třídního boje a rozmach dělnického hnutí. Vedení Socialistické internacionály a jejich stran musí současně reagovat na vnitřní problémy svého hnutí.

Důležitou příčinou změn v sociální demokracii je vzrůstající váha socialistického společenství, vyplývající z jeho silného ekonomického, politického i vojenského potenciálu. Zkušenosti socialismu, jeho vnitřní i zahraniční politické úspěchy mají značný dopad na společenské vědomí v kapitalistických zemích a nemohou být opomenuty ani představiteli sociálreformistického hnutí. Významným impulsem pro sociálně demokratické hnutí byla vždy politika komunistů, jejich vliv, síla jejich příkladu, jejich konkrétní iniciativy. Na rozdíl od většiny novějších sovětských prací se recenzovaná kniha do podrobnější analýzy vlivu strategie a taktiky komunistických stran na sociální demokracii nepouští.

Publikace upozorňuje na nástup konzervativních sil v mezinárodním měřítku, který poznamenal situaci v sociálně demokratickém hnutí. „Členské masy i mnozí předáci sociální demokracie pochopili nebezpečí, které představuje aktivizace konzervativních a reakčních sil nejen všeobecně — pro světový mír, ale i pro mnohé politické proudy, včetně sociální demokracie“ (s. 70). Konfrontační strategie krajní pravice ohrožuje všechny levicové, realistické síly a míří v konečném důsledku i proti samostatnější úloze západní Evropy ve světovém měřítku. V souvislosti s nástupem konzervativních sil formulují autoři závěr, že „sociálně demokratické politice vyhovují období hospodářské prosperity a politické stability. Taková období jí poskytují nejširší manévrovací prostor. Ten se naopak omezuje v podmínkách prohlubování

krizových jevů v kapitalistické společnosti“ (s. 16). Tento závěr je možno uplatnit na vnitřní i mezinárodní sféru.

Autoři dále upozorňují na specifické podmínky, jež mohou v daném dějinném okamžiku ovlivnit postoje sociálně demokratických stran. Je to hloubka krizových jevů v zemi, demokratické tradice, vliv komunistické strany, členství země v NATO, stupeň její závislosti na Spojených státech a její geostrategická poloha. Je třeba současně brát v úvahu, zda daná sociálně demokratická strana je ve vládě, nebo v opozici (s. 112–113).

Vymezení příčin změn v politice a ideologii sociální demokracie na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let je vedeno převážně v obecné rovině. To logicky vyplývá z faktu, že základní srovnání je podáno především mezi dvacátými lety a současností. Více by zde nesporně prospělo porovnání se stavem v období bezprostředně předcházejícím.

Jádrem knihy je téma spolupráce sociálních demokratů s komunisty, vymezení možnosti rozvíjení dialogu i překážek, jež mu stojí v cestě. V důsledku změn v objektivní situaci i posunů v sociálně demokratických koncepcích, jež jsou jejich odrazem, se objevila řada styčných ploch, blízkých či dokonce shodných názorů. To se v prvé řadě týká oblasti odzbrojení (srv. s. 78–81). Mezi sociálními demokraty začaly silit hlasy odmítající zastrašování a horečné zbrojení a hlásící se ke konečnému cíli, jímž je všeobecné a úplné odzbrojení. Někteří sociální demokraté ukazovali na prvořadý význam jaderného odzbrojení a vyjadřovali se kladně k principu stejné bezpečnosti. V jejich koncepcích se objevily kritické výhrady vůči USA a NATO i kladná odezva na návrhy SSSR. I v řadě konkrétních požadavků bylo možno zaznamenat posun k realismu. Sociálně demokratické strany většinou uznaly svůj podíl odpovědnosti za zachování míru a vyjádřily ochotu ke spolupráci s komunisty. Ta se skutečně v některých zemích začala rozvíjet a došlo i k jistému prohloubení styků sociálně demokratického hnutí s komunistickými stranami socialistických zemí (s. 7–8).

V konkrétní politické praxi ovšem vznikají překážky pro společný postup. Objevuje se častá protikladnost stanovisek sociálních demokratů, jejich obojakost. Logicky plyne ze sociálně rozporného charakteru hnutí, který se v přístupu k odzbrojení projevuje ve formě koncepce „společné viny“, přisuzující odpovědnost za napětí v mezinárodních vztazích jak Spojeným státům, tak Sovětskému svazu. Tím je zastírán útočný charakter imperialismu a je, objektivně vzato, oslabováno mírové hnutí v kapitalistických zemích (s. 104).

Publikace ukazuje tedy nejen na podobné názory komunistů a sociálních demokratů, ale upozorňuje i na zcela protikladná ideologická východiska. Zřetelně se jeví například při analýze svobody, spravedlnosti, solidarity a humanismu v pojetí sociálních demokratů. Funkce těchto představ je v konečném důsledku sociálně regresivní. „K. Marx a B. Engels přeměnili socialismus z utopie ve vědu. Ale jak se zdá, sociální demokracie potřebuje utopii“, poznamenávají trefně autoři (s. 27). Analyzují důležitý ideový zdroj sociálreformistického „etického socialismu“ — novokantovství.

Závěrem nutno ocenit pružnost, s níž nakladatelství vydalo knihu s potřebným zaměřením. Publikace tvoří dílo přísně tematicky sevržené a stylově sjednocené, ale přesto přesvědčivě dokumentuje nutnost sjednocení mírových sil proti nebezpečí války. Jsme přesvědčeni, že přinese řadu podnětů k zamyšlení pro odborníky. Hlavním posláním knihy (mimořádně opatřené velmi vkusnou obálkou O. Rosy) je ovšem podnítit především u širší čtenářské obce zájem o danou problematiku, podat základní informaci. V tomto směru může být s úspěchem využita v politické praxi lektory a propagandisty.

Jiří Křestan

N. A. Lobanov a kol.: Proizvodstvennyje brigady v promyšlennych predpriyatiyach (Výrobní brigády v průmyslových podnicích)

Leningrad, Mašinostrojenie 1984, 140 s.

Pod redakcí N. A. Lobanova vydalo nakladatelství Mašinostrojenie v Leningradě v roce 1984 stejně nazvanou práci, kterou připravil kolektiv leningradských teoretiků a věnoval problematice stále aktuálnější — brigádním formám organizace a odměňování práce.

I když je faktem, že se i u nás začínají pohotově objevovat práce, které přinášejí

informace i metodické návody jak si počínat při zavádění těchto pokrokových forem řízení pracovních kolektivů, (1) přesto — anebo právě proto — vyvolává zájem naší teoretické fronty i praktiků každá seriální práce o těchto otázkách, odrážející zkušenosti našich bratrských socialistických zemí — na prvním místě zkušenosti společnosti nejrozvinutější, zkušenosti sovětské.

Autoři rozdělili práci do šesti kapitol. V první se zabývají *sociálně ekonomickými podmínkami a faktory rozvoje primárního kolektivu*. Ukazují na inspirující usnesení XXVI. sjezdu KSSS v tomto směru. Brigádní formy jsou podmíněny zvyšující se složitostí techniky, změnami v charakteru práce, zvýšením obecné i profesionální vzdělanosti pracovníků, orientací na intenzifikaci řízení a v neposlední řadě i nahromaděním již dostatečných praktických zkušeností s řízením lidí v pracovních kolektivech. V tisku se nejednou uvádí, že brigádní forma organizace práce není ničím novým, že je známa již velmi dávno. Autoři s takovým hodnocením nesouhlasí a ukazují, že nyní jde o brigády nového typu a vyšší kvality. To proto, že přejímají například smluvní záruku za splnění úkolů, a to i co do kvality, že podíl každé práce jednotlivce se vyjadřuje pomocí tzv. koeficientu pracovní účasti (KTU), že dochází k výměně míst pracovníků a přechodu na více profesí, že se vytváří výbor brigády (sovět) a volí její vedoucí, že se uzavírají smlouvy s inženýrsko-technickými pracovníky o spolupráci na úkolech atd.

Demokratičnost této formy dokazuje i to, že na zajištění spravedlivého stanovení koeficientu pracovní účasti dohlíží sovět brigády nebo i celá brigáda.

Brigádu charakterizují autoři jako zvláštní formu pracovního kolektivu (s. 12) s činností nejen výrobními, ale i sociálními. Charakterizuje ji dobrovolnost členství, volba vedoucího brigády, existence základních organizací (stranických, odborových, mládežnických), existence řídicího orgánu (sovět). Její práva jsou vymezena v 18. článku zákona o pracovních kolektivech. Nová sovětská ústava (článek 100) dává pracovním kolektivům dokonce právo navrhnout kandidáty na poslance. Není pochyby, že brigády představují nový významný stupeň v rozvoji kolektivismu. Autoři otevřeně upozorňují, že přesto jsou zde ještě některé otázky legislativně nedořešeny, že pokulhává ještě i teorie a praxe sociálního plánování (s. 15).

V druhé kapitole, nazvané *Organizace a řízení výrobních brigád*, se autoři zabývají typy brigád. Rozlišují specializované a komplexní brigády, ve specializovaných vykonává 97,2 % pracovníků jen jednu profesi, v komplexních je to pouze 50 % pracovníků. V druhém typu brigád plní pracující mnohem různorodější úkoly, je to dvojnásobně vysoký ukazatel účasti v racionalizačním hnutí, vyšší růst kvalifikace, platí zásada, že každá směna připravuje práci následující směně atd.

Autoři dále ukazují, že v průmyslu převládají brigády s počtem 10 lidí (80 %). Přirozeně zde má velký vliv specifika výroby, technologie atd. „Faktorem přeměňujícím pracovní skupinu v pracovní kolektiv“ — čteme na s. 35 — „je sociálně významná, společenský i osobní potřebám odpovídající společná činnost kolektivu.“

Velkou pozornost věnují autoři práci vedoucímu brigády, na němž téměř z 50 % závisí úspěchy či neúspěchy brigády. Proto je významné, aby to byl člověk s velkými zkušenostmi, s dostatečnou kvalifikací, schopný organizátor — to je podle autorů významnější činitel než kvalifikace. Jedním z jeho předních úkolů je vytváření pozitivního sociálního klimatu v brigádě. Je nezbytným předpokladem, aby chápal nejen zájmy „svých lidí“, ale celého podniku, oboru — společnosti. Jeho politické uvědomění je tedy předpokladem dobré práce. Členové brigády mají právo žádat jeho změnu, jestliže se neosvědčuje, vedení změnu potvrzuje (s. 37).

Výběr brigádýra se v praxi děje různým způsobem. Sociologové bude jistě zajímat, že na některých podnicích (např. Kalužský turbinový závod) se uplatňuje i metoda sociální ankety. Jeho práce pak by měla být spravedlivě ohodnocena — dosud je placen v průměru o 10–15 % výše než ostatní členové. Již dnes se však ukazuje, že ve větších brigádách (20–25 členů) není takové hodnocení dostatečnou motivací a neodpovídá úkolům. Ty jsou totiž velmi četné (např. zastoupit za nemocného), často nesnadné (konflikty v brigádě). Složitý je i vztah k mistrovi. Brigádýr má být jeho pomocníkem. Někdy se objevují názory, že funkce mistra je vlastně již překonaná. Autoři je označují za minimálně předčasné. Vždyť mistr musí zajišťovat dokumentaci v dílně, kde může být i několik brigád, zodpovídá za přísun náradí, surovin, za dobrý stav techniky, bezpečnosti práce, konečnou i za vytváření podmínek soutěže mezi brigádami. Je ovšem faktem, že sociální role mistra se zřejmě bude postupně měnit. Mnohé také musí ověřit zkušenost. Ukazuje se například již

(1) Viz např. práci: M. Filka — J. Daněk: *Brigádní forma organizace práce v průmyslovém podniku*. Praha, Práce-Svoboda-Horizont 1984.

nyní, že není vhodné, aby mistr byl členem sovětu brigády, kde je potom podržen brigádýrovi a vznikají složité vztahy.

Je logické, že v dalších kapitolách věnují autoři širokou pozornost problematice *brigádních forem odměňování, chozrasčotu* a jeho aplikaci na každého jednotlivého člena brigády. Velmi správně ovšem upozorňují, že zavedení těchto forem musí předcházet nezbytná důkladná příprava. Vždyť docílit správného uplatnění chozrasčotu je nemyslitelné bez příslušných úprav plánování, účetnictví, normování, celého systému stimulování.

V této souvislosti má mimořádný význam problematika koeficientu pracovní účasti. Autoři uvádějí, že „dosud neexistuje jednotný přístup k jeho stanovení“ (s. 63). Je nutné vytvořit objektivní ukazatele, které by dostatečně spolehlivě vyjadřovali přínos každého jednotlivce ke splnění úkolu, a to nejen kvantitativně, ale i pokud jde o kvalitu. „V řadě případů vede špatná aplikace koeficientu pracovní účasti až k rozpadu nově se tvořících brigád“ (s. 84). Platí zásada, že minimální výdělek nesmí klesnout pod tarif. Kvalita je odměňována i prostřednictvím prémie: při nízké kvalitě klesají o 25–50 %, při třech opakovaných případech zmetků se nevyplácejí. Vazbu brigádních forem organizace práce na technický rozvoj ukazují autoři na těchto zajímavých údajích z Leningradu z roku 1983: v podnicích s komplexní mechanizací bylo 56,3 % pracujících zapojeno v brigádních formách, v ostatních podnicích jen 37 %.

Zajímavá je i informace, že ke sledování výsledků brigád byla zavedena celostátní statistická forma 2-T. Dosud dosažené výsledky umožňují již určité hodnocení efektivnosti brigádní formy organizace práce. (2) V Kirovském traktorovém závodě bylo podrobeno výzkumu 187 pracovníků pracujících individuálně a 231 pracovníků pracujících ve stejných podmínkách v brigádní formě. Výzkum ukázal, že v některých ukazatelích jsou zřetelně pozitivní výsledky, jiné však ukazují, že brigádní forma nemůže sama o sobě zajistit lepší výsledky vždy a v každých podmínkách. Tak například: Uspokojení z práce bylo v brigádách dvojnásobně vyšší, podíl pracovníků vykonávajících všechny operace byl v brigádách vyšší o 20 %. Naproti tomu jedinců, kteří výrazně překračovali normu, bylo mezi individuálními pracovníky o 22 % více a podíl racionalizátorů byl u obou forem týž. Autoři také zaznamenávají tendenci k růstu počtu členů brigád (20–25) a výrazné posilování kolektivity a vzájemné pomoci v brigádách. Uvádějí ovšem zcela otevřeně, že „zakládají-li brigády v masovém měřítku, avšak bez účasti technologie, plánování, normování, hodnocení práce, pak se sctva mohou projevit přednosti této nové formy organizace“ (s. 123). Za jednu z významných podmínek potom označují prohloubení ekonomických znalostí pracujících a výchovnou práci, což je předpokladem pro vytváření klimatu uvědomělé účasti a chuti pracovat v nových podmínkách.

Práce leningradských autorů vyvolá nepochybně zájem našich sociologů, ekonomů i jiných společenskovědných teoretiků, jakož i řídících pracovníků v praxi. Lze říci, že právem.

Jaroslav Kohout

P. F. Velleman — D. C. Hoaglin: Applications, Basics, Computations of Exploratory Data Analysis (Aplikace, základy a výpočty explorační analýzy dat)

Boston, Duxbury Press 1981, 354 + XXI s.

Kniha je věnována J. W. Tukeymu, který explorační analýzu dat (ve statistické literatuře známou pod zkratkou EDA) vyvinul, prosadil do praxe a její základy také poprvé publikoval: (EDA, Addison Wesley, 1977, a spolu s F. Mostellerem: Data Analysis and Regression, Addison Wesley, 1977 — obě tyto knihy byly recenzovány v Sociologickém časopise a obě také byly dostupné v ruském překladu našim čtenářům). Vellemanova a Hoaglinova knížka znamená pokračování cesty nastoupené J. W. Tukeym. Po prvních letech užívání metody se řada postupů zjednodušila, zpřesnila, doplnila, EDA doznala přírozený vývoj. ABC of EDA (jak je titul zkracován) znamená především výběr nejužitečnějších a nejčastějších postupů, pedagogické zjednodušení výkladu a poskytnutí programů pro běžnou výpočetní praxi.

Explorační analýza, tak jak je chápána Tukeym, Vellemanem, Hoaglinem i dalšími, je soubor specifických metod založených na uspořádání statistické řadě číselných proměnných (spojité proměnné, četnosti, agregované údaje, odvozené statistiky).

(2) Tyto otázky v recenzované knize autorsky zpracoval i u nás dobře známý prof. G. N. Čerkasov, doktor věd.

Tomu se také zde podřídíme terminologicky, přesto, že explorační analýzu dat musíme chápat v sociologické metodologii daleko šířeji; je to název pro přístup k datům, v němž nevycházíme z předem přesně vyjádřených hypotéz, jež mají být ověřeny nebo zamítnuty, ale vyhledáváme vlastnosti dat, jejich skrytou strukturu a interpretovatelné vztahy v nich. Kromě Tukeyho metodiky sem patří též faktorová analýza, škálování, seskupování, korespondenční analýza ap.

Jedna ze zásad protagonistů EDA spočívá v tom, že postupy lze bez obtíží provádět ručně. Pro většinu metod knihy to také platí. Zásada ručního zpracování však bude platit jen do té doby, dokud nebudou k dispozici dokonalé programy se snadnou manipulací a grafickými výstupy. Explorační metody aplikované počítačem mohou sloužit, stejně jako metody klasické, pro základní souhrnný přehled při dávkovém zpracování. Přitom však se ztrácí jejich největší praktický smysl, jímž je dialog s daty, pátrání po jejich vlastnostech. Teprve při dialogickém režimu práce se u terminálu ukáží přednosti plynoucí z operativnosti a plynulosti analýzy, z možnosti transformací, vynechávání údajů, okamžitého prověřování ap. Trend k takovému to využívání počítačů je naprosto zřejmý (viz např. rozšiřování osobních počítačů). Přesto nelze podcenit vysokou užitečnost různých vlastních ručních zásahů do dat (ruční výpočty a analýzy, dopočítávání výsledků počítače, přeskupování dat a vytváření odvozených tabulek). To vše umí počítač také a může udělat za nás. Aktivní práce s datovým materiálem, rozložená do časového intervalu naplněného výpočty, manipulačními a interpretačními kroky však vede k hlubšímu porozumění datům, k přesnějším a zasvěcenějším formulacím a ke zhodnocení kvality dat i závěrů. Je nezastupitelná, při ní přicházejí nejsilnější impulsy pro další etapy, a to jak zpracování a interpretace, tak i pro plánování sběru dalších dat. S počítačem jde vše rychleji, ale výzkumník nemá k dispozici onu vynucenou prodlevu způsobenou mechanickými úkony, v níž jej napadají — bezprostředně nad určitým výsekem informace a nad určitým mezivýsledkem — velmi nečekaná spojení a kombinace, nové hypotézy, které jinak zůstávají zcela skryty — tak se dostává hluboko pod povrch dat. Počítač, se všemi nespornými přednostmi, svádí k povrchnosti a k extenzivnímu pohledu. I z tohoto hlediska je důraz na možnosti ručních postupů moudrý a vychází z dlouholeté zkušenosti autorů metodiky. Překonání tohoto aspektu v práci s počítačem bude zřejmě předpokládat zcela nový způsob ovládání dat z terminálu, zcela nový přístup k programování postupů, který umožní skutečně plynulé a jednoduché ovládání výstupů a snadnou další manipulaci s nimi.

Čtyři hlavní rysy metodiky EDA lze shrnout takto:

- vlastnosti dat jsou ze zásady představovány *vizuálně* pomocí grafů, a to v jednoduché a názorné formě;
- postup analýzy je založen na *reziduích*, tj. na hodnotách, které zbyly nevysvětleny předchozími kroky analýzy;
- jednodušší a jasnější představa o vlastnostech dat se dosahuje pomocí *transformací* (např. odmocninou, mocninou, logaritmem);
- metody jsou voleny *rezistentně* k odlehklým (vychýleným, netypickým, extraordinárním) údajům.

Popularita exploračním postupům nechybí. Důvody jsou v její výpočetní jednoduchosti, průzračné logice a názornosti všech charakteristik i grafů. Hlavním faktorem rychlého rozšíření je však zřejmě princip, který odpovídá na naléhavou potřebu výzkumu: dialog s daty a hledání skryté informace, aniž by se o datech apriori cokoli předpokládalo. Zájem o metodu se projevuje nejen vydáváním a studiem učebnic a monografií, ale zcela zjevně i tím, že prostředky a výsledky EDA se nyní zcela běžně vyskytují v pracích publikovaných v meritorních oborech (sociologie, lékařské vědy, biologie, ekonomie atd.) a tím, že jsou vyvíjeny a rozšiřovány programy, které postupy EDA ještě dále ulehčují, zrychlují a umožňují aplikaci na velké soubory. (Např. na mezinárodní konferenci COMPSTAT 84 v Praze byly k dispozici informace o několika takových programech — uveďme program EDA E. Herbera a šířeji založený program EXDAB J. Militkého a kol.)

Metodika EDA je už od doby svého vzniku poznamenána nezvyklou terminologií, která je sice většinou názorná, někdy však se zdá samoučelná se snahou odlišit se od běžné terminologie. Po různých změnách je zřejmě v anglicky psané literatuře většinou akceptována, avšak její doslovný překlad do češtiny se nejeví jako vhodný. Působí nezvykle a kolokviálně, někdy není vůbec možný a opis termínů dává v našem jazyce zdlouhavé a nepružné názvy. Bude proto nutno u nás navrhnout vhodnou českou terminologii, která by vyjadřovala podstatu pojmů EDA. Překládání textů a výuka proto dnes není lehkou záležitostí. Vzhledem k uvedenému aspektu jsou dále spolu s českými názvy uváděny i původní anglické termíny (je zde však zmí-

něna jen malá část ve srovnání se slovníkem knihy a nepatrná část z celkového seznamu pojmů EDA). Při terminologickém převodu se však setkáváme s dalším problémem. Řada pojmů se jen nepatrně liší od pojmů tradičních metod, které jsou široce známé a dlouhou dobu používané. Zavádění nových termínů vždy komplikuje situaci výzkumníka z aplikačního oboru, neboť pro něj je statistická metodika jen prostředkem v meritorní práci s daty, cesta k závěrem nestatistického charakteru. Osvojení nových pojmů statistiky v aplikačních oborech je vždy záležitost zdlouhavá a postupná. Proto i zde je nutno vážit, zda nový pojem je natolik odlišný od pojmů používaných, že je vhodné přistoupit k jeho odlišení novým termínem. Je tedy nutno vždy zvážit a rozhodnout, zda označení novým termínem je účelné či samoúčelné. Zde nejde o matematickou čistotu, ale především o účelnost pro aplikace (poznamenejme však, že i v matematice je mnohdy situace synonym i homonym velmi složitá a nepřehledná). EDA znamená nový proud ve statistickém myšlení, a proto se asi nemůže ubránit jisté samoúčelnosti a snaze odlišit se a tak zdůraznit své (nesporné) novátorství. Tomu ovšem při převodu do naší sociologické metodologie není nutno podlehnout.

Obsah Vellemanovy a Hoaglinovy knížky vystihuje nejzákladnější úlohy a postupy explorační analýzy: popis rozložený statistické řady, znázornění vztahu dvou proměnných pomocí přímků, vyrovnávání časové řady, práce s dvourozměrnou tabulkou a graf četností. Látka je rozvržena v devíti kapitolách.

Kapitola 1. *Graf rozvětvení hodnot* (Stem-and-leaf display) obsahuje základní tabulační postup pro jednorozměrná číselná data. Je to obdoba histogramu, u něhož však jsou sloupce četností nahrazeny soupisem (uspořádaných) cifer upřesňujících číselné hodnoty jednotlivých pozorování intervalu o další řád. Graf přináší (délkou sloupce) informaci o zastoupení kategorie, informaci o rozložení hodnot uvnitř kategorie, a také je to rychlý a snadno aplikovatelný způsob uspořádání statistické řady.

Kapitola 2. *Tabulka opěrných bodů* (Letter-Value display) obsahuje návod, jak stručně, pomocí několika statistik (opěrných bodů), charakterizovat rozložení, jeho polohu, rozptýlení a šikmost. Opěrné body zahrnují medián, body, které dělí obě poloviny uspořádané řady na stejně velké části (hinges, fourths, quarters) a dále obdobné dělicí body obou krajních částí takto vzniklých (eights) atd. Tyto body jsou definovány tak, aby bylo snadno je (pomocí hloubky pozorování) zjistit. Jsou velmi blízké kvartilům, horním a dolním oktilům, sedecilům atp., i když s nimi nejsou totožné. Přesto se nabízí stejný název: kvartily, oktily, sedecily a odvozené i kvartilový, oktilový, sedecilový střed a kvartilové, oktilové a sedecilové rozpětí. Numerický rozdíl bývá nepodstatný (malý vliv rozdílu na závěry je navíc ještě vyhlazen tím, že pro rychlou analýzu používá EDA značně zaokrouhlených dat a přibližných transformací). Lze též navrhnout, aby pro rychlé výpočty a ruční zpracování byly využívány definice uvedené v knize a pro zpracování počítačem bylo využíváno běžné definovaných kvantilových statistik (pro ty jsou totiž známy další postupy inferenčního výběrového charakteru). K opěrným bodům patří též maximální a minimální hodnota řady; jejich střed i rozpětí se také v analýze využívají. V kapitole jsou též uvedeny možnosti transformace (re-expressions) a jejich aplikace k symetrizaci řady. Z textu však není jasné, proč by se měla řada symetrizovat a čeho se tím dosáhne. Není tu, bohužel, hodnocen význam a (velmi důležitá) interpretabilita asymetrie a měření jejího stupně. Rozpětí opěrných bodů jsou též použita pro porovnání řady s Gaussovou křivkou.

Kapitola 3. *Grafy rozptýlení* (Boxplots) uvádí názornou a jednoduchou reprezentaci vlastností rozložení, která vychází z opěrných bodů. Můžeme tu použít i termínu „kvantilogram“, který vyjadřuje obsah i východisko grafu. Je i svým způsobem vhodnější, protože název „graf rozptýlení“ naznačuje spíše širší třídu obrázků: obdobný graf může být konstruován též pomocí průměru a směrodatné odchylky (neukazuje však na asymetričnost řady). V kapitole je popsána velmi užitečná metodika identifikace netypických, odlehklých pozorování. Kvantilogram je uváděn v několika variantách (prostý graf — skeletal boxplot, graf tištěný počítačem, graf pro komparaci mediánů — notched boxplot).

Kapitola 4. *Souřadnicový graf* (x-y plotting) ukazuje konstrukci grafu pro zobrazení dvourozměrné statistické řady. Jsou tu uváděny dva uživatelsky rozlišné typy: obecný případ řady a časová řada, u níž se každé x (= čas) vyskytuje pouze jednou.

Kapitola 5. *Rezistentní přímká* obsahuje metodu proložení přímkou daty tak, aby ji neovlivňovala odchýlená pozorování. Postup je založen na tercilech a na možnostech iteračního zlepšení shody dat a modelu. Je též diskutována možnost transformací k linearitě, jejichž význam však je jen velice stručně zmíněn v příkladech.

V kapitole 6. *Vyrovnávání časové řady* se seznámí čtenář s různými postupy vy-

rovnávání časové řady (založenými na uspořádaných postupných k -ticích pozorovaných hodnot, jejich mediánech a vážených průměrech ap.).

Kapitola 7. *Kódované tabulky* obsahuje návod jak přehledně symbolicky vyjádřit stav číselných hodnot v obdélníkové tabulce. Jde o zjednodušenou podobu znaménkového schématu, ukazující na odchylné hodnoty od celkového mediánu v tabulce nebo od mediánů řádkových, resp. sloupcových.

Podrobnější analýzu obdélníkové tabulky, která je obdobou analýzy rozptylu se dvěma vstupy a s jejím aditivním modelem, lze provést pomocí metody kapitoly 8. *Mediánové vyhlazení*.

Poslední, devátá kapitola *Odmocninový graf* (Rootogram), vysvětluje princip histogramu a přechod odmocninovou transformací k novému typu analýzy, která má v některých případech jisté výhody. Je zde také popsán výpočet opěrných bodů interpolací a hodnocení shody empirického rozložení s normálním.

U každé kapitoly jsou připojeny výpočetní programy v jazycích BASIC a FORTRAN. Autoři zahrnuli do knížky jen ty metody, které mohli podpořit i programem. Čtyři dodatky též slouží využití publikovaných programů. Poslední z nich popisuje syntaxi zadávání fortranských programů knihy, které byly implementovány jako součást systému MINITAB. (Ten je znám svou jednoduchostí a je využíván hodně i pro výuku.)

Obsah knihy zdaleka nepokrývá původní expozici metodiky provedenou J. W. Tukeym (jeho výše uvedená kniha měla nejméně dvojnásobný rozsah), na druhé straně ji v některých pasážích překračuje (zřejmě jde o později vyvinuté metody). Autoři předkládají názornou a jednoduchou učebnici, bohatě využívají příkladů, na nichž podávají výklad i ilustraci. Text nezatežují ani matematikou, ani nepodstatnými detaily. Spoléhají především na vizuální vjem grafických prostředků. Soustřeďují se na výpočetní postupy a technickou stránku procesu analýzy. Zvolený styl výkladu má ovšem i svá úskalí. Výuka počítáním a praxí je za jistých okolností optimální, nesmí však, podle mého názoru, převažovat důraz na metodu, ale je nutno se orientovat na obsah dat, interpretaci výsledků a vztah metod a úloh a na jejich vazbu k meritorním závěrům. Výuka metody v kontextu sociologické metodologie vede nejen k osvojení postupů, ale také k jejich porozumění a ke schopnosti přiřadit metodu podle cíle analýzy k sociologické úloze a úlohy také samostatně formulovat. V knize chybí alespoň stručné metodologické milieu, vysvětlení pojmů a jejich podstaty (vnoření metodiky EDA do sociologické metodologie nebylo ovšem cílem daleko širěji zaměřené publikace: to musí být prováděno kvalifikované při konkrétní výuce nebo ve speciálních učebnicích). Koncentrace na technickou stránku věci vede k nebezpečí, že čtenář či student bude chápat metody samoúčelně a nepochopí roli statistické analýzy dat v poznávacím procesu.

Autoři proto také hned v úvodu dávají návod jak s úspěchem zařadit metody explorační analýzy do standardního statistického kursu. Doporučují (a s tím lze bez výhrad souhlasit), aby byly zařazeny vždy před klasické metody řešící obdobnou úlohu.

Metodiku explorační analýzy dat bychom u nás měli do statistické výuky zařadit jako naprostou samozřejmost. Měla by se stát vybavením každého výzkumníka (a samozřejmě i každého statistika), je to záležitost velmi jednoduchá a lze si ji snadno osvojit. Navíc metody EDA mohou sloužit jako vhodný úvod i pro pochopení složitějších metod tradičních. Metodiku EDA budou sociologové potřebovat jak pro vlastní analytickou práci, tak pro kvalifikované sledování odborné literatury, kam již explorační metodika jednoznačně pronikla.

Úsilí autorů metod explorační analýzy i autorů recenzované knihy musíme proto vítat jako přínosné. Znamená ve svém důsledku obohacení možností analýzy dat, a tím i oboru. Nyní tedy půjde o to zavést metodiku do naší běžné praxe a do výuky, vyvarovat se přitom všech výstřelků i samoúčelností a podříditi ji potřebám sociologie.

Jan Řehák

J. R. Kississou-Boma: Classes sociales et idéologies en Afrique Centrale (Společenské třídy a ideologie ve střední Africe)

Paris, Gamma Athena 1982, 157 s.

Obrovské změny, jimiž prochází africký kontinent, přirozeně přitahují pozornost badatelů z oblasti sociálních věd z celého světa, a to nejen zahraničních, ale stále častěji i domácích. Není mezi nimi mnoho Afričanů, kteří se zabývají třídní problematikou tohoto kontinentu. Velmi málo pak je takových, kteří přistupují k této

problematicke z pozic vědeckého socialismu. Mezi významnější takto orientovaná pokračovací díla patří kniha člena ÚV Konžské strany práce J. R. Kississou-Boma.

Je rozvržena do čtyř kapitol, poměrně široce koncipovaných. V první se stručně charakterizuje vznik a vývoj kapitalistické společnosti vůbec, úloha tříd a třídního boje v ní a osvobozující poslání proletářských revolucí. Druhá kapitola se týká problematiky společenských tříd a třídního boje v Africe. V třetí se analyzuje byrokratická buržoazie. Čtvrtá kapitola shrnuje různá, převážně prakticko-politická poučení z předchozích analýz.

Kladem knihy je, že vychází z teoretických postulátů klasiků marxismu-leninismu a z koncepčního projevu někdejšího předsedy ÚV Konžské strany práce a konžského prezidenta Mariena Ngouabiho, který před celoafričským fórem 15. ledna 1975 na konferenci v Dakaru přednesl závažný projev na téma *Vědecký socialismus v Africe a konžská zkušenost*. V tomto projevu Marien Ngouabi prohlásil, že „socialismus je budoucnost světa obecně a Afriky zvláště“. (1) V článku pro teoretický a informační časopis komunistických a dělnických stran tuto myšlenku ještě upřesnil: „Existuje pouze jediný socialismus — vědecký socialismus, věda, jejíž základy vypracovali Marx a Engels. Posláním této vědy je zkoumat otázky, jejichž okruh je prakticky neomezený. Podobně jako každá jiná věda se přitom obohacuje o nové poznatky, které Marxovu vědu nevyvracejí, ale obohacují“. (2) A tak v boji proti těm africkým ideologům, kteří pojem a také výklad socialismu přizpůsobovali svým buržoazním či maloburžoazním nacionalistickým představám, Marien Ngouabi argumentoval: „Bylo by možné... hovořit o afrických cestách k socialismu, ale vůbec ne o africkém socialismu“. (3)

Základní marxisticko-leninské kritérium tříd a třídního boje je zakotveno i v programu Konžské strany práce, přijatém na počátku sedmdesátých let. K tomu Marien Ngouabi na zmíněném celoafričském fóru podotkl: „Analýza tříd konžské společnosti je ještě povšechná a nedokonalá. Ale je dostatečná k tomu, aby bylo možno odhalit existenci antagonistických společenských tříd v historii i dnes. Jsme odhodláni prohloubit studium konžské společnosti. Je zřejmé, že takovéto studium bude takové povahy, aby zlepšilo naše znalosti společnosti, urychlilo revoluci a obohatilo naše diskuse“. (4)

Autor recenzované knihy se zřejmě inspiroval těmito náměty a učinil první, nebo jeden z prvních kroků na cestě k hlubšímu poznání konžské třídní společnosti. Bylo by nereálné žádat, aby se v takovém prvním kroku provedla všestranná analýza všech společenských tříd a vrstev konžské společnosti. Autorovi patří zásluha především za to, že se jednoznačně postavil na stanovisko rozdělení společnosti ve střední Africe a zejména v Kongu na společenské třídy. Ukazuje také na příčiny a projevy antagonismů nepřátelských tříd na příkladu vztahu proletariátu a buržoazie a poměrně podrobně se zabývá charakteristikou a činností byrokratické buržoazie, jejíž kontrarevoluční úloha byla v obecné rovině akcentována v dokumentu z porady představitelů komunistických a dělnických stran střední a jižní Afriky v roce 1978. (5) „V lůně každé africké společnosti,“ říká autor ve své práci, „se nutně vyvíjejí společenské třídy s protichůdnými zájmy. ... V centru tohoto třídního konfliktu je byrokratická buržoazie“ (s. 37).

Tím se autor zásadně postavil proti těm africkým buržoazním či reformistickým ideologům a politikům, kteří existenci tříd v Africe odmítají a nanejvýš připouštějí, že Marxova analýza kapitalistické společnosti byla platná pro průmyslově vyspělou Evropu, ale nikoliv pro hospodářsky málo vyvinutou Afriku dvacátého století s jejími specifiky nejen ekonomického, ale i kulturního a duchovního vývoje. Ti hovoří o Africe a jejích zemích buď jako o kontinentu, jehož se diferencovanost společnosti netýká nebo alespoň podsouvají různé varianty dělení společnosti podle socioprofesionálních skupin apod. Kississou-Borna však ve své práci polemizuje nejen s pravíčovým zaměřením tohoto druhu, ale také s některými ultralevičáckými názory, s nimiž vystupoval například Yhombi-Opango, který na krátkou dobu po zavraždění Mariena

(1) Ngouabi, M.: *Vers la construction d'une société socialiste en Afrique*. Paris, Présence africaine 1975, s. 35.

(2) Ngouabi, M.: *Vědecký socialismus v Africe*. Otázky míru a socialismu 1975, č. 5, s. 72.

(3) Ngouabi, M.: *Vers la construction d'une société socialiste en Afrique*. Paris, Présence africaine 1975, s. 34.

(4) Tamtéž, s. 48.

(5) Blíže viz *Za svobodu a nezávislost, národní obrodu a sociální pokrok národů tropické a jižní Afriky*. In: Dokumenty komunistických stran a národně revolučních hnutí zemí Asie a Afriky. Praha, SPN 1981, díl II., s. 201 ad.

Ngouabiho zaujal vedoucí místo ve straně a ve státě a tvrdil, že „všechn konžský lid je proletářský“ (s. 38).

Mezi nesporné klady monografie patří věčná polemika s těmi Afričany, kteří zdůrazňují rozdělení africké společnosti podle kmenového kritéria. Autor ukazuje, že kmenová společnost v Africe byla sociálně diferencována už v předkoloniální éře a samozřejmě i za kolonialismu a tím spíše v současnosti. „V tribalistickém systému neexistuje obohacování kmene. Je to pouze zlepšování životních podmínek několika rodin, jejich členové jsou u moci, zatímco zbytek zůstává v bídě jako všude jinde“ (s. 46).

V dalších pasážích vysvětluje, že ulpívání na kmenových vztazích zastírá třídní vztahy ve společnosti. Ostrá kritika kmenových zvyků v této souvislosti znamená v afrických podmínkách revoluční počín. Ocituje dvě ukázky z recenzovaného díla: „Některé resorty (ministrské nebo politické), některé služby nebo některé podniky jsou obsazovány většinou lidmi pocházejícími z téhož koutu země. Stav je někdy tak pozoruhodný, že člověk má dojem, že je na regionální ambasádě nebo v kmenovém sboru nebo na kmenově regionálním konzulátu“ (s. 89). „Je prakticky, administrativně, politicky a ideologicky nemožné mít většinou za své (hlavní) spolupracovníky příbuzné, sestry, bratry, neteře, synovce, bratrance, švagry, švagrové, tety, strýce, přátele, bratry nebo sestry přátel, tchány, tchýně atd. Chápeme, že je to delikátní, ale je nutné se od toho oprostit. Sovětská moc ve svých počátcích tyto praktiky zakazovala“ (s. 91–92).

Velkou pozornost věnuje Kississou-Boma sociální diferenciaci města, zejména pak byrokratické buržoazii a do jisté míry i jejímu protipólu, africkému proletariátu. Byrokratickou buržoazii charakterizuje jako „skupinu lidí, kteří jsou animátory zejména struktur státní administrativy, kteří svým způsobem života a svou vírou odrážejí chování imperialistické buržoazie, jejímiž jsou ostatně nejvěrnějšími představiteli nebo nejlepšími agenty“.... Byrokratičtí buržoové jsou tedy ti politikové, tj. vysocí státní úředníci (z veřejných služeb nebo důstojníci armády), kteří si rozdělují národní důchod k vlastnímu prospěchu a k užtku mezinárodních monopolů“ (s. 37). Nebo na jiném místě: „Naši buržoazii, která dnes drancuje stát... produkuje kolonialismus jakožto agenty nebo nástroje neokolonialismu. Tito velcí státní příruční, kteří často byli vychováni v cizině cizinci pro cizinu, dávají přednost tomu, aby obětovali národní zájmy, zájmy lidu. Všeobecně pocházejí z lidu. Byrokratická buržoazie je vrstva státních kádru, kteří používají úřadů a státních a smíšených podniků, osobující si přitom přemrštěné a nezasloužené výhody“ (s. 82–83).

„Byrokratická buržoazie představuje úhelný kámen boje tříd u nás a všude v Africe. A proto si dovoluujeme tvrdit, že vyhodit byrokratickou buržoazii ze sedla znamená uvolnit celou situaci, upřednostnit otázky rozvoje, urychlit celý revoluční proces v naší zemi. Musíme tedy všechny své rány zaměřovat proti ní, proti této proradné buržoazii“ (s. 42).

Velmi podrobně se autor zabývá chováním této byrokratické buržoazie. Uvádí, že v oblasti politicko-ideologické budí tato vrstva dojem, jako by se nezajímala o politické dění. Tato „hospetnost“ je však pokrytectvím, které ve skutečnosti působí proti oficiálním revolučním institucím.

Velký, ale marný povyk spustila konžská byrokratická buržoazie poté, když strana přijala marxismus-leninismus za svou oficiální politickou a ideologickou platformu, a to zejména při vypracování vzdělávacích programů, které se týkaly především společenských věd. Zaujala otevřeně nepřátelský postoj vůči straně a její politice. Méně zřetelné, ale velice působivé jsou její metody blokuující nebo systematicky zpomalující výkon státní administrativy a bezpečnosti, pomalé vyřizování dokladů a spisů, kumulování funkcí a využívání státního aparátu k osobním cílům. Mezi tyto projevy byrokratické buržoazie patří také očerňování země světového socialistického společenství a nepřátelský vztah ke komunistickým a dělnickým stranám.

V oblasti kultury a společenského vystupování zaujímá tato společenská vrstva vyhraněné buržoazní postoje, což se projevuje například v popírání socialistického realismu a v neúměrném vydvihování západní buržoazní kultury a životního stylu. Vysoké společenské postavení umožňuje především těm, kteří vystudovali na Západě, zejména ve Francii (oproti těm, kteří ukončili svá vysokoškolská studia ve své vlasti nebo v zemích socialistického společenství). S tím pak úzce souvisí přijímání nebo napodobování západního způsobu života, což opět má nesčetné množství projevů, například v odívání, tanci, stravování, ale také v přijímání křesťanství apod.

Zvláštní pozornost věnuje autor chování byrokratické buržoazie v oblasti sociálně ekonomické, a to proto, že tato oblast představuje velmi citlivé místo v současné etapě vývoje konžské revoluce. Kriticky poukazuje na to, že příslušníci byrokratické buržoazie nedbale plní úkoly plynoucí z jejich řídicích funkcí ve státních a smíšených

podnicích, že jich využívají k vlastnímu obohacování a také k vytváření problémů při formování a rozvíjení vztahů mezi vedením podniku, stranickou a odborovou organizací. Byrokratická buržoazie provádí různé podvody vůči státním podnikům, zpronevěřuje veřejné fondy a rozkrádá státní majetek, předkládá falešné výkazy a bilance, svévolně nakládá se státními prostředky, dopouští se korupce, snižuje úlohu účinné kontroly apod. Jednou z forem poškozování veřejného zájmu je její nedosta- tečná iniciativa při zvyšování odborné a politické kvalifikace řídících a řadových pracovníků státního a hospodářského aparátu.

Vzhledem k rozsáhlému neehospodárnému nakládání se státními finančními zdroji doporučuje autor zavést systém lidové kontroly. Kritizuje také skutečnost, že ti, kteří spravují státní podniky, se obohacují rychleji než tyto podniky a někdy je přivádějí až k úpadku, aniž by se úměrný ekonomický postih týkal také těchto „kapitánů“ státní ekonomiky.

Mnoho moudrých a zásadních tezí obsahuje část věnovaná konžskému proletariátu. Je zde specifikováno poslání proletariátu a zdůrazněna nutnost zvýšení jeho odpovědnosti v boji za úplné osvobození země při nastolování socialistických výrobních vztahů (s. 83), jsou zde náměty k výchově proletariátu (s. 98), k jeho orientaci na převzetí moci a nastolení diktatury proletariátu (s. 133). Škoda, že konžská dělnická třída, které se poprvé v dějinách Afriky v roce 1963 podařilo odstranit neokoloniální proimperialistický režim zavedený v zemi po dosažení nezávislosti, není analyzována s takovou konkrétností jako byrokratická buržoazie. Bylo by to jistě velice záslužné jak pro zvýraznění její avantgardní úlohy v samotném Kongu, tak pro vhodnost následování jejího příkladu v druhých afrických zemích.

Práce je zajímavá a prospěšná nejen tím, že provádí analýzu současné konžské skutečnosti, ale že přináší i řadu iniciativ ke zlepšení hospodářského a sociálního vývoje země, k překonání starých zvyklostních struktur a k urychlení revolučního procesu.

Přínosem je i autorův pokus vysvětlit současné stadium konžské revoluce. V sou- ladu se základními dokumenty Konžské strany práce je charakterizuje jako etapu ná- rodní, demokratickou a lidovou a dává výstrahu jak těm zpátečnickým elementům, které by chtěly další vývoj revoluce zastavit nebo alespoň zabrzdit, tak těm, kteří by byli náchylni přeskakovat etapy vývoje konžské revoluce.

Kladem recenzované knihy je i to, že sleduje revoluční vývoj v zemi nikoliv izo- lované, ale v kontextu se světovým revolučním procesem a oceňuje úlohu světové socialistické soustavy. „Nezapomínejme, že socialistické země jsou legitimní spojenci bojujících zemí, jako jsou naše. Žádná země na světě nedospěla k socialismu bez pomoci světové socialistické soustavy. Tato pomoc je mnohostranná a zasahuje v té či oné formě, ať si to uvědomujeme nebo ne. Štěstí, že tento aspekt někdy vnímáme“ (s. 108).

I když práce má některé mezery a nedostatky a trpí jistou nevyvážeností v nad- hazování a řešení problémů, má velký význam v tom, že dává konžskému či africké- mu čtenáři třídní výklad četných hospodářských, sociálních a politických událostí v zemi a na kontinentu. Právě tím, že autor analyzuje konžskou sociální strukturu a dospívá k některým obecným závěrům, jimiž dokazuje obecnou platnost marxismu- leninismu, integruje svůj výzkum do činnosti proudu pokrokových badatelů v Africe i mimo ni. A právě proto jeho studie svým významem přesahuje rámec dané země i kontinentu a stává se předmětem zájmu marxisticko-leninských vědeckovýzkum- ných pracovníků v řadě zemí světa.

Principy proletářského internacionalismu, jimiž se řídí naše filozofická a sociolo- gická fronta, předpokládají aktualizaci poznání vývoje tříd a sociálních struktur ve světě, zejména pak v rozvojových zemích, v nichž tento proces probíhá ve speci- fických podmínkách. Zvláštní význam pak mají ty země, jejichž vlády zvolily cestu socialistické orientace, nebo již nastoupily cestu socialistického vývoje a jejichž vlád- noucí politické strany přijaly marxismus-leninismus za ideologickou, teoretickou a po- litickou platformu své činnosti. A odvozeně od toho pak nečetné práce pokrokových autorů těchto zemí.

Zamyšlení nad knihou Kississou-Bomy má být skromným příspěvkem k popula- rizaci tohoto vývoje a zajímavé práce jednoho z pokrokových autorů-badatelů, který je svými pracemi znám daleko za hranicemi své země a svého kontinentu.

Mezinárodní konference „Socialismus a globální problémy současnosti“

Globální problémy současnosti patří k těm palčivým otázkám, jimž světová veřejnost věnuje stále větší pozornost. Je to zcela přirozené, neboť jejich řešení má velice podstatný, ne-li rozhodující vliv na další osudy lidstva. Patří k nim především otázka míru, mírového soužití zemí s rozdílným společenským zřízením, která se stala středním celosvětovým problémem a zároveň základním předpokladem řešení ostatních závažných problémů sužujících lidstvo, udržení zdravého životního prostředí, boje proti hladu a za překonání důsledků koloniálního dědictví, boje proti civilizačním chorobám ap. Vědě náleží v tomto úsilí přední místo. Zejména dnes má za povinnost ukázat na nebezpečí, které pro lidstvo představuje termojaderná světová válka, zamořování životního prostředí (což má pro život člověka i vše živé tak škodlivé důsledky, že ke smrtelnému ohrožení existence lidské civilizace by mohlo dojít již v příštím století, nebude-li zastaven dosavadní trend znečišťování a prováděna racionální ekologická politika v národním i celosvětovém měřítku), jakož i ostatní globální problémy, a předkládat reálné návrhy na jejich řešení.

Světový vývoj dosáhl nyní takového stadia, kdy jednotlivé globální problémy jsou hluboce a složitě propojeny. Jejich reálné zvládnutí vyžaduje účinná komplexní opatření a společné úsilí všech států. To je však velice složitý a náročný úkol. Má-li se v jeho řešení pokročit kupředu, je nezbytné překonat řadu potíží, změnit způsoby myšlení i postoje lidí, které neodpovídají soudobým požadavkům, nalézt a uvolnit značné finanční a materiální prostředky. Například jen na ochranu životního prostředí bude podle odhadů ekonomů nutno vynakládat v posledním období dvacátého století 3–5 % hrubého národního produktu.

Tužbám a přáním mírumilovného lidstva i sjednocení pokrokových sil k řešení globálních problémů stojí v cestě politika imperialismu, především USA, který uskutečňuje horečné zbrojení, provádí expanzionistickou politiku proti řadě nezávislých zemí a snaží se militarizovat kosmický prostor. Dobrodružnost a krajní nebezpečnost této politiky spočívá v tom, že nejen odčerpává prostředky, jichž je pak nedostatek pro řešení takových globálních problémů, jako je ekologický, potravinový, boj proti civilizačním chorobám ap. (např. vojenské výdaje mají dosáhnout v roce 2000 jednoho biliónu dolarů ročně), ale také v tom, že donucuje ostatní země přijímat adekvátní opatření pro svou obranu a tím zvyšuje reálnou hrozbu světové jaderné katastrofy.

V tomto světle ustupuje do pozadí řešení ostatních globálních problémů, neboť prvořadým požadavkem se stává boj za odstranění nebezpečí světového raketojaderného požáru. Pokrok v této otázce by uvolnil obrovské zdroje a odkryl by nové možnosti pro účinné řešení mnoha problémů. Lze ho dosáhnout za předpokladu, že se zvýší bdělost národů a dojde k aktivizaci jejich boje za mír a odzbrojení. Socialistické země, především Sovětský svaz, které provádějí aktivní a iniciativní mírovou politiku, patří k předním a nejdůslednějším bojovníkům proti termojaderné válce. Významnou složku tohoto boje tvoří vědci, jejichž pozitivní přínos a autorita přispívají k úspěchům mírové politiky.

Zvýšená aktivita vědecké fronty v poslední době je podmíněna dialektikou současné epochy, výrazně ovlivňované neustále se vyhrocujícími globálními problémy, které se stávají dominantními rysy světového vývoje ve druhé polovině našeho století. Aktuálnost a závažnost těchto problémů byla předmětem jednání konference *Socialismus a globální problémy současnosti*, (1) kterou v Praze v polovině roku 1985 uspořádala Československá akademie věd (Ústav pro filozofii a sociologii). Zúčastnili se jí přední vědci ze socialistických zemí (BLR, ČSSR, MLR, NDR, PLR, SSSR a VSR) i zástupci vědeckých středisek z Finska, Francie, Itálie, Kanady a některých

(1) Nejedná se o první akci tohoto druhu uspořádanou v Praze. Konalo se zde například vědecké sympozium *Globální problémy soudobé civilizace*, které zorganizoval vídeňský Mezinárodní institut pro výzkum míru ve spolupráci s ČSAV a československým Ústavem mezinárodních vztahů při FMZV ve dnech 13. až 15. prosince 1973, *XIV. světový kongres AIERI/IAMCR* (International Association for Mass Communication Research) na téma *Sociální komunikace a globální problémy lidstva*, ve dnech 27. srpna — 1. září 1984, světové shromáždění *Za mír a život, proti jaderné válce* a další.

mezinárodních organizací. Konference navázala na výsledky vědeckovýzkumné práce v socialistických zemích i na úspěchy světové vědy z oblasti komplexního studia globálních problémů současnosti a ukázala na perspektivy i úkoly budoucího výzkumu. Byly předneseny dva hlavní referáty — prof. J. Pecna, ředitele Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV na téma *Věda a globální problémy současnosti* a společný referát prof. V. V. Zagladina a I. T. Frolova (AV SSSR) *Socialismus a globální problémy současnosti* — a čtyřicet příspěvků. Jednání bylo rozděleno do devíti tematických okruhů: Úloha socialismu při řešení globálních problémů současnosti; filozoficko-metodologické a sociální otázky výzkumu globálních problémů; specifika globálních problémů v různých sociálně ekonomických a sociokulturních podmínkách; systémový přístup ve výzkumu globálních problémů; význam sociokulturních faktorů v dynamice globálního rozvoje; úloha vědy a vědeckotechnického pokroku při řešení globálních problémů současnosti; problémy biosféry: volba globální ekologické strategie; mezinárodní spolupráce při řešení globálních problémů, upevnění míru a odzbrojení; budoucnost člověka a lidstva jako globální problém.

Jednání konference, zejména vystoupení vědců ze socialistických zemí (hlavní referáty a příspěvky akad. O. T. Bogomolova, akad. N. N. Moisejeva, V. A. Lose (AV SSSR), čl. kor. H. Cholaže (PAV), prof. H. Horstmana a G. Banse (AV NDR), prof. N. Bechara (BAV), B. Ivanova (UNEP) a dalších), prokázalo, že v rámci marxismu-leninismu byla vytvořena vědecká koncepce globálních problémů, nastíněny reálné cesty jejich vědeckého zkoumání a položeny základy strategie jejich efektivního řešení. Tato koncepce má pro zvládnutí globálních problémů zásadní význam. K její přednosti náleží, že se opírá o vědeckou správnost a pravdivost a současně disponuje schopností hluboce analyzovat nové jevy i potřeby vývoje a předkládat souhrnný teoretický a politicko-ideologický zdůvodněný postup jejich komplexního řešení. Síla marxismu-leninismu, zdůraznil prof. Pecna, pramení z jeho schopnosti řešit rozpory mezi současností a budoucností a předjímat, anticipovat budoucí vývoj. Právě vědecky opodstatněná koncepce budoucnosti umožňuje sjednocovat kolem dělnické třídy a její revoluční strany široké, mírumilovné vrstvy lidu a nacházet nové podněty pro rozvoj mohutného protiválečného hnutí i pro růst jejich aktivity, orientované na řešení ostatních globálních problémů.

Vědecké analýzy ukazují, že za soudobé vědeckotechnické revoluce osvojování přírody člověkem překročilo rámec dílčích zásahů do dění v přírodě a přerostlo ve složitý, celostní globální proces neustálých, na sebe navazujících a vzájemně se podmiňujících přeměn v reprodukci lidského života. Vytvořila se kvalitativně zcela nová situace: jde nejen o to jak člověk ovládne jednotlivé přírodní procesy, ale zejména o to jak společnost zabezpečí v zájmu všeobecného lidského rozvoje cílevědomé regulování a řízení procesu osvojování přírody v celku, včetně řízení vývoje biosféry a vlastní evoluce člověka. Společenská reprodukce je v nových podmínkách, kdy každý hlubší zásah do životního prostředí má globální povahu, dlouhodobě možná pouze v jednotě s reprodukcí ekologickou a obě musí být řízeny v souladu se společenskými potřebami.

O skutečné důsledné řešení globálních problémů usilují země socialistického společenství, které, jak přesvědčivě dokázali prof. V. V. Zagladin, čl. kor. I. T. Frolov, akad. O. T. Bogomolov, P. Auersperg (ČSSR), prof. P. Trojan (PAV), Z. Szamuely (MAV) a další, označují tyto problémy za dominantní rys současné epochy a jejich reálné zvládnutí považují za organickou součást procesu spojování revoluce sociální a vědeckotechnické.

Efektivní řešení globálních problémů nelze uskutečnit bez aktivní účasti vědy. Její úlohou se zabýval P. Bisogno (Itálie), akad. J. Prochaszka (MAV), K. Müller (ČSAV) a další. Progresivní poslání nemůže ovšem uskutečnit věda deformovaná ziskovými zájmy monopolů, ale věda nového typu, jejíž konstituování je spjato se vznikem a rozvojem socialismu a která je ve službách celé společnosti, zabezpečuje všestranný rozvoj člověka a obecné blaho. Z tohoto hlediska otázky vytváření nového typu vědy, prohlásil prof. Pecna, patří k samému jádru globální problematiky; bez jejich pochopení nelze globální problematice plně porozumět a bez úsilí o cílevědomou přestavbu systému vědy nelze globální problematiku ani řešit.

Kladem konference bylo, že její účastníci se shodli na tom, že řešení globálních problémů lze zvládnout jedině tehdy, když k tomuto cíli bude zaměřeno jednotné úsilí vědců, státních a politických činitelů i širokých vrstev lidu a když v zájmu míru a mírového využití vědy a techniky bude rozvinuta aktivní spolupráce všech národů i států, a projevíli odhodlání k této spolupráci účinně přispívat (akad. Bogomolov, prof. P. Medow, Kanada; B. Ivanov, UNEP, (2) Ženeva; prof. M. Bačva-

(2) *United Nations Environment Programme* (Program Spojených národů pro životní prostředí).

rov, BAV; prof. Van-Tao, VSR). Platí to o celém komplexu globálních problémů, mezi nimiž mají zásadní význam problémy mezinárodní bezpečnosti (J. Mrázek, ČSAV), zabránění termojaderné katastrofě a uchování míru (L. Waniek a S. Patejdl, ČSAV).

Jednání rovněž poukázalo na nezbytnost odstranit existující sociální nerovnost a vytvořit podmínky pro důstojný život všech obyvatel naší planety (A. Holub, ČSAV). Veliká pozornost byla věnována ekologickému problému. Svědčí o tom celá řada příspěvků zabývajících se otázkami ochrany přírody, racionálním využíváním přírodních zdrojů, uchováním, eventuálně vytvářením zdravého životního prostředí (akad. N. N. Moisejev; akad. V. Baruš, akad. B. Ryšavý, čl. kor. M. Kopecký, J. Pospišil, V. Vitek, Z. Masopust, ČSAV; akad. L. Mazúr SAV). V úzké návaznosti na tyto problémy byl analyzován způsob energetického a surovinového zabezpečení lidstva, potravinový a demografický problém (čl. kor. J. Mašek, ČSAV; prof. E. A. Arab-Ogly, AV SSSR), otázka budoucnosti člověka a lidstva (G. Quaranta, Itálie), urbanizace (A. Slepíčka, ČSAV), jakož i možnosti ovládnutí procesu vědeckotechnické revoluce a vědeckotechnického rozvoje a efektivního využití jejich přínosů k řešení globálních problémů (G. Kovacs, MAV, J. Jirásek, ČSAV).

Na jednání konferenci i na besedě se zástupci tisku se hovořilo o morální odpovědnosti vědců (čl. kor. I. Frolov, akad. Bogomolov, M. Marois, Francie, prof. Pecen a další) i o potřebě spojit úsilí o řešení globálních problémů na racionálním a humánním základě tak, aby byl zabezpečen pozitivní rozvoj současné civilizace a sociální a kulturní pokrok lidstva. K tomuto účelu je nutno rozvíjet systematickou spolupráci společenských, přírodních a technických věd a dbát, aby globální problémy nebyly zkoumány jen z úzce odborných a technických pozic. Právě odhalení jejich širších společenských souvislostí odkrývá možnosti jejich reálného řešení.

V závěrech konference se doporučuje prohloubit výzkumy globálních problémů, zveřejnit materiály konference v několika jazycích, usilovat o vytvoření mezinárodní řady *Globální problémy a perspektivy civilizace*. Dále bylo dohodnuto organizovat v socialistických zemích pravidelně jednou za 2—3 roky konference ke globální problematice. Příští konference se bude konat v Berlíně v r. 1987. Rovněž bylo navrženo vyvinout iniciativu, aby v rámci některé organizace OSN byl uskutečněn program komplexního výzkumu globálních problémů a aby v rámci spolupráce Akademií věd socialistických zemí byla prozkoumána možnost vytvoření *Mezinárodního střediska pro výzkum globálních problémů současné civilizace*.

Účastníci konference přijali toto *provolání k vědeckým pracovníkům a veřejnosti*: Globální problémy mají stále větší vliv na život a činnost současného lidstva, neboť vyhroccují reálné procesy světového vývoje. Zvláště palčivá je v této souvislosti otázka perspektiv civilizace.

Životní zájem o budoucnost v kontextu globálních problémů je pochopitelný. V řadě základních směrů vědeckotechnického pokroku (mikroelektroniky, biotechnologie, jaderné energetiky, ovládnutí kosmického prostoru aj.) lze pozorovat revoluční změny, které v mnohém ohledu stírají hranice mezi přítomností a budoucností. A co je nejdůležitější — stupňuje se reálné nebezpečí světové jaderné katastrofy, která vrhá stín pochyb na možnost pozitivního vývoje civilizace jako celku. Mimořádné nebezpečné jsou plány a činy agresivních kruhů imperialismu USA v souvislosti s přenášením horečného zbrojení do kosmického prostoru.

Marxisté odhalují objektivní zákony společenského vývoje a hybné síly dějinného procesu a ukazují tak reálné sociální perspektivy budoucího lidstva. Marxistická, socialistická strategie řešení globálních problémů přihlíží k tomu, že je nutné spojit síly celého lidstva při řešení těch problémů, které už dnes ohrožují jeho existenci.

Vědci celého světa sjednocují své úsilí v boji proti hrozbě světové jaderné katastrofy a za zachování míru, proti sociální nerovnosti lidí, proti nekolonialistické expanzi a za překonání zaostalosti rozvojových zemí, za vytvoření podmínek pro důstojný život celého lidstva, za ochranu životního prostředí a racionální využívání přírodních zdrojů, za vyřešení energetických, surovinových a potravinových problémů, za zachování lidské individuality a kulturních hodnot současného světa, za ovládnutí sametného procesu vědeckotechnické revoluce a nastiňují obrysy nadcházející civilizace, v nichž rozvoj člověka bude vlastním cílem dějin.

Základy budoucnosti se kladou už dnes a budoucnost sama ovlivňuje stále výrazněji současné problémy lidstva. Ať dnes lidstvo vyvíjí jakoukoli činnost, musí vzhledem k charakteru současné civilizace myslet na její následky.

Jaký tedy bude svět budoucnosti a bude svět vůbec existovat? Zamýšlíme se nad touto otázkou a vyzýváme lidi, aby si uvědomili její reálnost a spojili své síly v boji za pozitivní vývoj soudobé civilizace, za sociální a kulturní pokrok lidstva, za řešení globálních problémů na rozumném a humánním základě.

Před třiceti lety byl uveřejněn slavný Russelův a Einsteinův manifest, který obsahoval výzvu, abychom se v jaderném věku naučili myslet nově. Při příležitosti tohoto výročí se obracíme na vědecké pracovníky i veřejnost s novou výzvou, aby zesílili boj za mír a odzbrojení, aby se naučili myslet a jednat nově tvářící v tvář hrozbě jaderné katastrofy a nebezpečí, že se vyhroť všechny základní globální problémy.

Náš křehký svět potřebuje ochranu. Čas nečeká!

M. Pittner, P. Pavlík

Sociální rozvoj pracovních kolektivů v 8. pětiletce

Pod tímto názvem uspořádala v Ostravě pobočka Československé vědeckotechnické společnosti při Výzkumném ústavu hutnictví železa Dobrá, pobočka Ostrava, ve spolupráci s GR Hutnictví železa a Československou sociologickou společností při ČSAV v Praze, pobočka Ostrava, seminář ve dnech 17.—18. září 1985. Úspěšně tak navázala na dobré zkušenosti minulého semináře, který byl věnován problematice technických inovací a jejich dopadů na sociální systém podniku (duben 1983).

Seminář k sociálnímu rozvoji pracovních kolektivů v 8. pětiletce byl zaměřen především na problematiku plánování a řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů v tomto období a na postižení vztahů a vazeb územní a odvětvové sféry při plánování a řízení sociálně ekonomického rozvoje území. Diskusní příspěvky předneslo nebo v písemné formě odevzdalo celkem 18 účastníků s tím, že do konce roku 1985 bude vydán sborník.

Všechny referáty měly dobrou úroveň a představovaly tematické okruhy, které vycházejí jednak z vlastní práce VÚHŽ, pobočky v Ostravě (zejména pracoviště odboru výzkumu sociálního rozvoje), jednak z jeho spolupráce s institucemi, které se obdobnou problematikou zabývaly nebo zabývají.

Vzhledem k tomu, že seminář byl určen pro sociální plánovače podniků, pracovníky odborných útvarů KPÚ (kádrový úsek, personalistika a sociální úsek), podnikové sociology a psychology a pracovníky z plánovacích odborů národních výborů, byla většina diskusních příspěvků založena na příkladech z praxe, včetně dokumentování konkrétních výstupů z řešených výzkumných úkolů. Úvodní projev přednesl J. Adámek, ředitel VÚHŽ, pobočky v Ostravě.

J. Berka (Federální ministerstvo hutnictví a těžkého strojírenství, Praha) vystoupil s obsáhlým referátem *k hlavním směrům kádrového, personálního a sociálního rozvoje v resortu FMHTS* s důrazem na nové prvky a pojetí sociálního rozvoje pracovních kolektivů v důsledku intenzifikace národního hospodářství, jež zvýraznily roli lidského činitele. Poukázal na to, že řídicí pracovníci na všech úrovních řízení si dosud plně neuvědomili, že o kvalitě řídicích a řízených struktur se rozhoduje právě v kádrové a personální oblasti. Je znakem „přežívání“ extenzivních přístupů, jestliže se tyto činnosti redukuje na získávání a rozmísťování lidí do nomenklaturních nebo ostatních řídicích pracovních míst. Tam, kde tyto představy o kádrové a personální práci přežívají, je kádrový, personální a sociální rozvoj pro řídicí pracovníky „břemenem“, jímž je odborné útvary kádrové a personální práce čas od času „obtěžují“. Referující vytypoval pět směrů, jež negativně ovlivnily sociální rozvoj v minulém období:

1. Předně došlo k podcenění významu úlohy sociálního rozvoje pro rozvoj hospodářských organizací. V podmínkách extenzivního rozvoje byly sociální náklady chápány jako břemeno „prodrazující pracovní sílu“. V nových podmínkách intenzifikačních snah se člověk a jeho rozvoj stávají jedním z hlavních růstových zdrojů.
 2. Byla programována a plánována často i neefektivní sociální opatření.
 3. Docházelo k plýtvání v oblasti podnikové společenské spotřeby. V této souvislosti je aktuální otázka řešení problematiky vztahů hutních podniků k sociálně ekonomickému rozvoji území.
 4. „Mlhavé“ představy byly i při vlastní tvorbě zdrojů podnikové společenské spotřeby. Nebyl respektován rozdíl mezi neopomenutelnými sociálními potřebami pracovníků (referující zde zařadil bezpečnost, hygienu, zdraví, stravování a ubytování) a mezi sociálně kulturní nadstavbu; obě sféry byly střídavě financovány jak z nákladů, tak z podílu na zisku.
 5. Koncepce sociálního rozvoje nebyla dostatečně rozpracována na vyšších stupních řízení. Programy a plány sociálního rozvoje vznikaly jako součet (sumarizace) programů a plánů nižších (podřízených) stupňů řízení.
- Souhrnně lze posun v přístupu k sociálnímu rozvoji označit jako přechod od sociální péče k sociálnímu rozvoji.

V resortu hutnictví a těžkého strojírenství byla formulována ucelená koncepce kádrové přípravy personálního a sociálního rozvoje resortu pro 8. a 9. pětiletku.

Posláním této resortní koncepce kádrového, personálního a sociálního rozvoje hutnictví a těžkého strojírenství je systémově řešit hlavní sociální souvislosti rozvojových strategií a programů v resortu a vytvořit kádrové, personální a sociální předpoklady, podmínky a postupy k rozvoji sociálních procesů v nových podmínkách intenzifikace rozvoje národního hospodářství. Hlavním cílem sociálního resortu je vytvářet výkonné a saturované pracovní kolektivy, adaptabilní na strukturní změny výroby, jejího odbytového užití a na výrobné a technologické inovace. Jako hlavní, základní okruhy problémů, které se mají přednostně řešit, byly vtipovány tyto:

1. Zvyšování úrovně a účinnosti řídicí práce v rozvíjejícím se systému řízení.
2. Zlepšování podmínek a prostředí práce a života pracovníků.
3. Rozvoj pracovních kolektivů a jejich členů k vyšší výkonnosti, vysoké odborné zdatnosti a adaptabilitě ke strukturním změnám.

Výstižný nástin koncepce představuje, podle slov referujícího, první pokus o komplexní posouzení technických a lidských předpokladů rozvoje, je objektivním východiskem pro formulování úkolů v rozvoji resortu.

Na hlavní referát vhodně navázal P. Horník (Generální ředitelství hutnictví železa), který účastníky semináře seznámil se *základními cíli v oblasti sociálního rozvoje VHH HŽ v období 8. pětiletky* a s programem kádrové personálního a sociálního rozvoje do roku 2000. Referující podrobně konkretizoval programové cíle jednotlivých oblastí rozvoje, jejichž realizace dává předpoklad pozitivního vývojového trendu ve VHH HŽ i v 8. pětiletce.

Za podnětné a přínosné lze označit vystoupení prof. K. Rychtaříka (ředitele Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSU, Praha) a M. Tomšíka (Vysoká škola ekonomická, Praha), kteří své referáty orientovali do oblasti teoreticko-metodologického poznávání sociální reality. Sociolog, podle slov prof. Rychtaříka, nemůže být odtržen od určitého historicky daného společenského procesu a nutně se na tomto procesu podílí s cílem přispět k aktivnímu tvořivému myšlení a konání, k úsilí o lidské štěstí. Každá sociologická práce v sobě nese sociální a teoreticko-metodologické aspekty, jejichž úroveň má vliv na efektivnost odvedené práce.

M. Tomšík ve svém vystoupení kladl důraz především na problematiku plánovitého řízení sociálních procesů jako základního nástroje zajišťujícího sociální rozvoj pracovních kolektivů. Uvedl, že sociální rozvoj představuje důležitou součást celkového společenského rozvoje zaměřenou na sociální oblast, která je představována sociálními vlastnostmi, schopnostmi, funkcemi, potřebami, zájmy, hodnotami a aktivitou lidí a vztahy, které se mezi nimi utvářejí.

Do další části semináře byly zařazeny referáty pracovníků z kooperujících výzkumných a hospodářských organizací.

Průnik územních a odvětvových zdrojů v sociálně ekonomickém rozvoji bylo téma referátu J. Premusové (Výzkumný ústav palivoenergetického komplexu, pobočka Ostrava), v němž referovala o výsledcích výzkumného úkolu řešeného na jejich pracovišti. Výzkum byl zaměřen na podnikové sociální služby. Řešitelé mapovali rozsah podnikových sociálních služeb, určovali jejich druhovou strukturu, vymezili problém efektivnosti podnikových služeb jako vztah kapacit a nákladů a založili prostor normování podnikových sociálních služeb. Řízení naší společnosti se projevuje v polaritě dvou základních principů, jedním z nich je plánování, druhým je „komplexování“. Průnik územních a odvětvových zdrojů je v každém sídle, v každém podniku unikátní.

J. Šandera (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, pobočka Praha) podal informaci o problematice *vztahů mezi územní a podnikovou sférou při řízení sociálního rozvoje*. Z hlediska sociálně ekonomického rozvoje území je zvláště důležitá úprava vztahů národních výborů k ústředně řízeným hospodářským, družstevním a společenským organizacím. Jejím cílem je racionální rozvoj spravovaného území, efektivní hospodaření s ekonomickými, přírodními i sociálními zdroji v souladu s uspokojováním celospolečenských potřeb a rozvíjením potřeb a zájmů příslušného územního celku. Z analýzy současného stavu (která byla předmětem výzkumného úkolu jejich pracovišť) lze vyvodit následující závěry:

1. Zásada prioritního postavení národních výborů v odpovědnosti za komplexní sociální rozvoj územních celků není plně realizována.
2. Národní výbory nevyužívají všech metod plynoucích z novely zákona 69/79 v plném rozsahu, což vede k nekoncepčnímu charakteru spolupráce resortních a územních organizací.
3. Hlavní překážka v uplatňování zodpovědnosti národních výborů za komplexní sociální rozvoj území tkví v nedostatečném personálním a organizačním zajištění získaných kompetencí.

4. Některá ustanovení novelizovaného zákona nebyla promítnuta do navazujících předpisů, zejména finančních.

5. Dalšímu rozvoji kooperace v oblasti sociálního rozvoje brání dosavadní řídicí struktura a z ní plynoucí úroveň plánování a řízení sociálního rozvoje jak v resortech, tak v územních celcích.

M. Matějů (Federální ministerstvo práce a sociálních věcí) seznámil účastníky semináře s návrhy na *plánování přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje na období 8. pětiletky*. Plánování přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje zavedené pro 7. pětiletku na základě usnesení vlády ČSSR č. 59/1980 ukázalo řadu předností v porovnání se systémem uplatněným v předcházejících obdobích. Uspěšně se přechod od operativního řešení sociálních úkolů formou komplexních programů péče o pracovníky k pětiletým a ročním hospodářským plánům přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje, jejichž prostřednictvím se realizovala značná část společenské spotřeby a zároveň zabezpečovala realizace cílů podnikové sociální politiky. Pro období 8. pětiletky zůstanou základním nástrojem řízení přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje pětileté a roční plány jako součást soustavy hospodářských plánů s cílem prohloubení vzájemných vazeb. Tyto plány budou obsahovat účelně diferencovanou soustavu plánovaných úkolů (v slovním, popřípadě ukazatelově vyjádření) a opatření podle jednotlivých stupňů řízení i charakteru jednotlivých ústředních orgánů. K posílení významu relativně samostatných částí plánu přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje a současně k prohloubení jejich účinnosti v jejich specifických oblastech se navrhuje zpracovávat odděleně plány přípravy kádrů, a to jako samostatný a oddělený dokument. Tyto plány nebudou k hospodářskému plánu nebo rozpočtu připojovány. Plány personálního a sociálního rozvoje budou nedílnou součástí souborného zpracování hospodářského plánu nebo rozpočtu.

V zájmu odstranění nežádoucích duplicít mezi ročními plány personálního a sociálního rozvoje a ročními kolektivními smlouvami se navrhuje, aby roční plány sociálního rozvoje obsahovaly jen slovně nebo ukazatelově vyjádřené úkoly a komentář. Roční kolektivní smlouvy budou obsahovat opatření k zabezpečení těchto úkolů.

Z důvodů zkvalitnění a zjednodušení informační základny se proto od roku 1986 ruší resortní výkaz FMPSV SI 1-01 tím, že rozhodující ukazatele z tohoto výkazu se stanou součástí státního statistického výkaznictví. Metodická konkretizace uvedených návrhů, jak uvedl M. Matějů, je však podmíněna schválením *Zásad zdokonalování plánovitého řízení přípravy kádrů, personálního a sociálního rozvoje po roce 1985* ve vládě ČSSR a v předsednictvu ÚV KSČ.

Podrobnou informaci o *postupech a podmínkách pro tvorbu normativů sociální vybavenosti organizací FMHTS a jejich využití* hovořil I. Tomeš (Technicko-ekonomický výzkumný ústav hutního průmyslu, Praha). Přednesl kolektivní příspěvek pracovníků ústavu — I. Tomeše, K. Hekše, V. Plenertové. Kromě metodiky tvorby normativů sociální vybavenosti byly řešiteli rovněž zpracovány normativy sociální vybavenosti závodního stravování, závodní rekreace, závodních předškolních zařízení a závodních ubytoven, které by platily pro resort hutnictví a těžkého strojírenství v 8. pětiletce.

Posledním referujícím z mimoústavních pracovníků VÚHŽ byl G. Doležálek z podniku Nová huť Klementa Gottwalda, který hovořil o *některých zkušenostech s tvorbou dlouhodobých koncepcí personálních a sociálních činností* v NHKG. V NHKG je od roku 1981 zřízeno oddělení sociálního rozvoje podniku a za dobu jeho existence byly zpracovány následující koncepce a studie: koncepce rozvoje závodního stravování, koncepce realizace úklidových prací, koncepce rozvoje předškolních zařízení, koncepce rozvoje sociálně právní služby, koncepce rozvoje závodního zdravotnictví, koncepce rozvoje hromadných ubytoven, koncepce zlepšování pracovního prostředí a snižování rizikovosti práce, koncepce bytové politiky, koncepce rozvoje podnikové rekreace, koncepce rozvoje bezpečnosti práce, včetně snižování nemocí z povolání. Studie *Vývoj zaměstnanosti do roku 1995, Program sociálních investic do roku 2000, Rozvojové záměry SOU*. Všechny koncepce byly zpracovávány podle jednotného obsahového zaměření — od analýzy minulého a současného stavu až po stanovení základních záměrů a cílů dalšího rozvoje do roku 2000, včetně návrhů na opatření a zhodnocení očekávaného přínosu.

Z pořádající organizace VÚHŽ vystoupilo celkem osm pracovníků, kteří informovali o ukončených výzkumných úkolech v letech 1983–85. V rámci těchto vystoupení tvořily samostatnou část referáty J. Adámka, *Metodické přístupy k analýze a k zpracování programu sociálně ekonomického rozvoje města Třinec s dominantním hutním podnikem*, J. Maráčka, *Vazby hutních podniků na území a jeho sociálně ekonomický*

rozvoj, A. Mikolajka, *Metodické poznámky k analyticko-plánovacím činnostem KPSR podnikových kolektivů v 8. pětiletce* a Z. Kaňákové, *Vztah hutního podniku k sociálně ekonomickému rozvoji území na příkladu Oravského feroslitinářského závodu v Istebné*.

Všichni tito referující se zabývali problematikou plánování a řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů v hutních podnicích v návaznosti na sociálně ekonomický rozvoj území, která byla řešena v rámci výzkumného úkolu *Metodické aspekty kádrového, personálního a sociálního rozvoje pracovních kolektivů* (hlavním řeшитelem byl J. Maráček). Postupně posluchače seznámili s hlavními a nejdůležitějšími výstupy a závěry řešeného výzkumného úkolu, z nichž k nejzajímavějším patřily tyto:

1. *Oborová metodika* — pracoviště výzkumu sociálního rozvoje se dlouhodobě zabývá zpracováním metodiky pro provádění sociálně ekonomické analýzy v hutních podnicích. Byla zpracována oborová metodika, která sloužila jako podklad pro zpracování plánů na 7. pětiletku. Inovací tohoto materiálu — především rozšířením o údaje z širší komunity podniku, o společnou povinnou část výstupů pro GRHŽ aj. — byla vyvinuta oborová metodika pro potřeby podniků VHJ HŽ k sestavení plánů kádrové personálního a sociálního rozvoje na 8. pětiletku. Oborovou metodiku vhodně doplňuje další práce *Metodické poznámky k plánování KPSR na 8. pětiletku*, která se týká metodických poznámek ke stávajícím ukazatelům jednotlivých plánů, možnosti jejich matematického vyjádření s uvedením některých kritických poznámek k těmto ukazatelům, popřípadě k obsahu některých plánů.
2. *Třinecký experiment* — cílem bylo zpracovat program komplexního sociálně ekonomického rozvoje města Třince do roku 2000. Byla uzavřena trojdohoda mezi úsekem výzkumu sociálního a kádrového rozvoje VÚHŽ, odborem sociálního rozvoje Třineckých železáren VŘSR a MěNV Třinec. Na základě dohody se ujal řešitelský kolektiv metodického řízení komplexní sociální analýzy města a sestavení plánu jeho rozvoje. V rámci analýzy 16 plánovacích oblastí byl realizován sociologický výzkum obyvatel Třince. Výstupem této spolupráce by *Komplexní program sociálně ekonomického rozvoje města Třince do roku 2000* (Třinec, květen 1985, 267 s.).
3. *Metodická pomoc podniku Oravské feroslitinářské závody v Istebné* — v rámci výrobní výzkumného spojení byla zpracována sociálně ekonomická analýza podniku OFZ Istebné, včetně podkladového materiálu pro sestavení plánu KPSR na 8. pětiletku a opakovaného sociologického výzkumu pracovníků podniku.
4. *Podnik a komunita* — byla řešena problematika vztahů mezi hutním podnikem a územím. Řešitelé si položili otázku, do jaké míry by měl být podnik zainteresován na komplexním sociálně ekonomickém rozvoji území a jakou formou by toto propojení mělo být realizováno. Při hledání odpovědi na výše stanovené otázky byly využity zkušenosti třineckého experimentu a poznatky z vyhodnocení rozsahu a podílu podniku VHJ HŽ na sociálně ekonomickém rozvoji území a formou spolupráce s územními orgány správy a řízení. Na základě získaných výsledků výzkumu byl doporučen rozsah a zaměření sociální funkce podniků VHJ HŽ do území.

Další vystoupení pracovníků VÚHŽ byla zaměřena na informace výzkumných úkolů řešených v letech 1983—85. P. Novák podrobně informoval o stavu automatizovaného informačního systému ve VHJ HŽ, který je v těchto podnicích zaváděn od roku 1981. Je budován pro potřeby středního článku řízení — Generálního ředitelství hutnictví železa. V současné době se skládá ze čtyř subsystémů: personální práce, kádrová práce, sociální práce, výchova a vzdělávání pracujících a příprava mládeže na dělnická povolání.

J. Bláha hovořil o využití informační soustavy o postojích pracovníků v řízení sociálního rozvoje pracovních kolektivů. Účastníky semináře seznámil s výsledky řešeného výzkumného úkolu *Tvorba informační soustavy o chování a postojích pracovníků v hutích*, jenž byl řešen v letech 1982—83. Tato měkkodatová informační soustava (řešitelé používají pracovní název MIS) se vytváří v hutích již od roku 1974 a od té doby proběhly celkem tři etapy opakovaných sociologických výzkumů v letech 1974—76, 1978—79 a 1984—85. Navržená informační soustava o chování a postojích, očekáváních a potřebách pracujících klade důraz na účelnost sociologických informací a na to, aby plnily především signální funkci pro zjištění a odhalení negativních jevů a procesů, avšak na druhé straně umožňuje postihnout pozitivní trendy v sociálním rozvoji podnikového kolektivu pracovníků. Informační soustava je obsahově rozvržena do dvou okruhů otázek, a to závazných otázek, jež jsou pro podnik povinné; vedle toho je oblast fakultativních otázek, z nichž si podnik mohl dobrovolně stanovit, které okruhy pojme do svého zkoumání. V roce 1984—85 proběhly podle uživatelské příručky, kde byl metodický pokyn pro realizaci sociologických výzkumů, výzkumy

v 11 hutních podnikcích, jichž se zúčastnilo více než 7000 pracovníků těchto podniků.

Rozvoj vybraných skupin kádrů ve VHJ HŽ byl námětem referátu M. Smutka. Zabýval se jedním z aspektů kádrového rozvoje VHJ HŽ, jímž je *práce se specifickými skupinami kádrů*. Cílem rozvoje práce s vybranými skupinami kádrů je, aby u těchto skupin bylo dosahováno jejich optimálního využití a pracovního uplatnění. Referující uvedl, že vedle vytvoření uceleného systému diferencované práce s vybranými skupinami kádrů je nutné se souběžně zaměřit na jejich stimulaci, odhalování vnitřních a vnějších bariér jejich rozvoje, na jejich účast na řízení a při tvorbě společenských hodnot vždy ve vazbě na intenzifikační procesy vztažené především k technickému rozvoji. S tím ovšem souvisejí i takové aspekty regulování řídicích procesů, jako je zkvalitnění plánování a realizace dalšího politicko-odborného růstu sledovaných pracovníků, zlepšení jejich výběru, adaptace, hodnocení odměňování, stanovení a umožňování perspektivy pracovního postupu, motivování k co nejvyššímu výkonu. Výstupem práce byl metodický materiál *Práce s kádrovými rezervami v podnicích VHJ HŽ*, jímž byl vytvořen předpoklad jednotného pojetí práce s kádrovými rezervami jako podmínka jejího lepšího řízení. Další specifickou skupinou, které v kádrovém výzkumu byla věnována pozornost, byla skupina absolventů vysokých škol. Opět i zde byl hlavním výstupem metodický pokyn pro práci s absolventy vysokých škol ve VHJ HŽ.

Posledním referujícím semináře byla J. Kumanová, která zevrubně informovala o vývoji, poslání a metodách sociálně právní služby v podnicích VHJ HŽ a její vazbě na kádrové personální a sociální rozvoj. V roce 1979 byl ustanoven Poradní sbor personálního ředitele GRHŽ pro sociální práci, složený ze zástupců GR, všech podniků a dalších specialistů. Jeho úkolem je zpracovávat metodiky pro provádění vlastní sociální práce s jednotlivými skupinami, kontrolní a poradenská činnost v jednotlivých podnicích a příprava podkladů personálnímu řediteli GRHŽ pro další řídicí práci v této oblasti.

Ve velkých hutních podnicích nad 15 000 pracovníků jsou referenti první linie na závodech a na 1 referenta připadá cca 1500–2000 pracovníků. V druhé linii na podnikové úrovni je referent specializován na určité skupiny nebo typy problémů a připadá na něj cca 5000 pracovníků. Ve středních a menších podnicích vykonávají referenti sociálně právní služby v obou liniích současně a na 1 referenta má připadat rovněž 1500–2000 pracovníků. Referující podrobně hovořila o zkušenostech vyplývajících z práce s těmito skupinami pracovníků.

Průběh a atmosféru semináře výstižně charakterizoval M. Tomšík, který ve stručném závěru vyzdvihl zejména aktuálnost a angažovanost tématu semináře. V nových podmínkách intenzifikace národního hospodářství se stává tento námět nosným a rovněž i atraktivním, o čemž svědčí velký zájem a účast z různých pracovišť podniků a institucí (semináře se celkem zúčastnilo 198 osob). V závěru svého vystoupení ocenil iniciativu pořadající organizace s přáním, aby i v budoucnu byla zorganizována podobně úspěšná akce.

Zdeňka Kaňáková

Informace o mezinárodním sympoziu „Životní způsob, volný čas a kulturní rozvoj“

Na začátku roku 1985 se pod záštitou Československé komise pro spolupráci s UNESCO uskutečnilo v Domě vědeckých pracovníků v Liblicích mezinárodní sympozium 13. výzkumného komitétu sociologie volného času Mezinárodní sociologické asociace. Tohoto sympozia, jehož organizátorem byl Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, se zúčastnilo více než šedesát zahraničních a československých vědců. V průběhu pěti pracovních zasedání bylo předneseno přes čtyřicet referátů. V nich i v dalších diskusních vystoupeních se referující zaměřovali především na nejdůležitější a nejcitlivější problémy spojené s vývojem volného času, kulturou a způsobem života v kapitalistických a socialistických společnostech, a to jak v teoretické, tak v empirické reflexi.

Pro většinu referátů i na ně navazující diskusi bylo charakteristické úsilí o začlenění poznatků a výsledků výzkumu v oblasti volného času, kultury a způsobu života do sociálně ekonomického kontextu rozdílných společenských systémů a do širšího rámce úvah o jejich dalších perspektivách. Diskuse orientovaná na konkrétní společenské jevy a jejich sociologickou reflexi přispěla i k řešení některých konceptuálních a metodologických otázek vzájemných vztahů mezi volným časem, způsobem života a kulturou. V práci sympozia se rozvinul inspirativní dialog, předznamenavý již vstupními referáty (B. Filipcová, R. Sue, T. Hahn, L. Gawlik, G. Pronovost).

Týkal se především interpretace současných tendencí v životních a společenských procesech ve světle dalších perspektiv společenského rozvoje. Jádrem dialogu byla do značné míry základní otázka, nakolik lze perspektivy volného času a kulturního rozvoje spatřovat spíše v oslabování vazeb těchto vrstev života ke sféře ekonomické reprodukce, či naopak, v jejich hlubším propojení a vzájemném ovlivňování.

První přístup byl charakteristický větším důrazem na relativní autonomii volného času a kultury. Původ i význam této „autonomizace“ volného času byl, zejména pokud jde o podmínky života v kapitalistické společnosti, nahlížen nezdědka ze značně odlišných a někdy i protichůdných stanovisek: Buď jako sféra zhodnocování výsledků vědeckotechnického rozvoje, vzdělanosti a poklesu významu práce v životě v souvislosti se zkracováním pracovní doby (R. Sue), nebo naopak jako sféra, kde jednotlivci jsou nuceni řešit důsledky ekonomických problémů, především nezaměstnanosti, v podobě alternativních životních stylů (K. Roberts). Volný čas je popřípadě přímo shledáván jako klíčová sféra životní seberealizace a kulturního rozvoje člověka v historických perspektivách (T. Kamphorst).

Druhý přístup kladl naopak důraz na souvislost volného času a kulturního rozvoje se společenskými sociálně ekonomickými procesy. Volný čas a kulturní rozvoj nabývají v tomto kontextu na významu jako specifické zdroje dynamizace rozvoje společnosti i člověka a v tomto smyslu i zdroje ekonomického rozvoje (B. Filipcová). V tomto pojetí pak volný čas, kulturní rozvoj a reálný způsob života představují jak oblasti, kde se zhodnocují výsledky vědeckotechnického pokroku, růstu produktivity a společenského bohatství, tak oblasti, kde se tvoří podmínky a předpoklady pro jejich příznivou reprodukci a rozvoj.

Výklad vývoje volného času a kulturního rozvoje v pevných sociálně ekonomických vazbách způsobu života byl charakteristický spíše pro vědce socialistických zemí, a to bez ohledu na to, zda se jejich vystoupení pohybovala spíše v teoretické poloze, nebo se zabývala výsledky konkrétních výzkumů celku způsobu života či jeho dílčích oblastí. Jednou z takovýchto oblastí diskutovaných v daném kontextu symposia byla také problematika rodiny, nahlížená ve zpětné vazbě — jednak z hlediska vlivu vnitrorodinných vztahů, dělby práce v domácnosti a procesu socializace na utváření volného času a kulturních aktivit, jednak z hlediska opačného vlivu volného času na samotnou instituci rodiny, výchovu dětí i ekonomické chování a vzorce spotřeby.

Silné explicitní i implicitní sociálně ekonomické podtexty většiny referátů i diskusních vystoupení, analýza klíčových vazeb mezi prací, volným časem, kulturním rozvojem, spotřebou apod., byly specifickým způsobem v základních otázkách „vystřeny“ vyslovené ekonomizujícími přístupy a referáty (Strečková, Broekman), v nichž byl volný čas nahlížen jako oblast investic a *zhodnocování* ekonomických společenských zdrojů v rovině sociálních zdrojů a rozvoji jejich společensko-ekonomické (produktivní) „kapacity“. Ukázalo se, že v této optice, která zkoumá souvislosti mezi ekonomickým a lidským potenciálem, je možno nejen překlenout některé — v rámci volného času — obtížně řešitelné otázky individuálního kulturního rozvoje, ale otevírají se nové problémy dotýkající se například kategorie času, ale i kultury jako akumulovaného „kapitálu“. Volný čas a kultura jako předmět ekonomického uvažování evokují v nových souvislostech nezbytnost prozkoumání vztahů mezi „sociálním“ a „ekonomickým“.

V podstatě univerzální tendence k postižení reálného životního a společenského významu dílčích vrstev způsobu života, včetně volného času a kulturních vrstev i aspektů života, se na sympoziu projevila rostoucím důrazem na problematiku hodnot, která dosud není, jak bylo shodně konstatováno, dostatečně zpracována teoreticky ani empiricky. V této souvislosti pak rovněž důrazem na zvýšení výzkumné aktivity a zvětšení prostoru pro analýzu empirických výsledků. Ve výzkumu hodnot volného času i jeho hodnotových aspektů a souvislostí v konfrontaci se strukturami činnosti volného času na jedné straně a způsobem života na straně druhé, je spatřována klíčová tematika činnosti *Výzkumného komitétu volného času* v nejbližší budoucnosti a prostor pro mezinárodní komparativní studium dynamiky volného času v jednotlivých zemích a společenských systémech.

Celkově lze říci, že symposium bylo vítanou příležitostí pro srovnání výzkumu dané oblasti a jeho výsledků v jednotlivých zastoupených zemích a institucích. I přes tematickou, konceptuální a názorovou různorodost bylo kvalitním stimulem pro další vývoj poznání. K tomuto vývoji pak, jak to potvrdila pracovní zasedání symposia, může československá sociologie přispět podstatným dílem, neboť mezinárodní srovnání v rámci liblického fóra ukázalo více než solidní standard teorie a výzkumu volného času, způsobu života a kultury, který je na československých pracovištích dosahován.

Z konference je publikován analytický sborník referátů. Bude předložen v letošním

roce na Světovém sociologickém kongresu v New Delhi jako pracovní materiál komitétu volného času.

Ivan Gabal, Petr Matějů

X. sympozium ICSS — Tělesná kultura a sport ve způsobu života mladé generace

Ve dnech 28. až 30. 8. 1985 se v pražském hotelu Internacional uskutečnilo mezinárodní sympozium na téma *Tělesná kultura a sport ve způsobu života mladé generace*, jehož pořadatelem byl International Committee for the Sociology of Sport (ICSS) a organizátorem Vědecká rada ÚV ČSTV. Jednání jubilejního X. sympozia ve dvacetileté historii existence ICSS se zúčastnilo celkem 52 odborníků ze 17 zemí světa v čele s prezidentem ICSS A. Inghamem.

Sympozium zahájil předseda Vědecké rady ÚV ČSTV prof. F. Sýkora, který poukázal na význam tělesné kultury a sportu v současných podmínkách života mladých lidí a zdůraznil základní poslání tělesné kultury — výchovu zdravé mladé generace, tělesně zdatné, všestranně rozvinuté a aktivně se zapojující do všech činností souvisejících se společenským pokrokem.

Hlavní referát autorů V. I. Stoljarova (SSSR), J. Merhautové a F. Joachimsthalera (ČSSR) *Teoreticko-metodologické problémy zkoumání postavení tělesné kultury a sportu ve způsobu života mladé generace* byl zaměřen jednak k problematice objasnění a sjednocení základních, v rámci sociologických výzkumů ve sportu mnohdy rozdílně interpretovaných pojmů, jako „způsob života“, „sport“, „tělesná kultura“, „mládež“ apod., jednak k otázkám role a významu tělovýchovné a sportovní činnosti v socialistickém způsobu života. Autoři konstatovali, že socialistická společnost má eminentní zájem na tom, aby se již u dětí a dospívající mládeže kultivovaly takové činnosti, potřeby, hodnoty a sociální vztahy, jež jsou přínosem pro jednotlivce i společnost. Proto při regulování způsobu života mladých lidí je nutno věnovat pozornost uskutečňování dvou základních principů: a) zaměřenosti na všestranný a harmonický rozvoj osobnosti, b) realizaci postupného přechodu od uspokojování primárních, biologických potřeb k vyšším, tj. sociálním potřebám. Právě tělesná kultura jako komponent socialistického způsobu života musí být v souladu s uvedenými principy včleněna do životního způsobu mladých lidí tak, aby plnila svoji specifickou roli v zabezpečování harmonické jednoty sociálního a biologického rozvoje jedince. Formy tělovýchovné a sportovní činnosti musí účinně přispívat k formování společenského vědomí, ke kulturnímu chování a aktivnímu zapojení mladého člověka do společenského života. Dále autoři zdůraznili, že v socialistických zemích byly likvidovány zdroje třídní polarizace ve způsobu života a vytvořeny dobré podmínky pro vzdělání, kulturu, tělesnou kulturu a sport. Avšak kromě celkových podmínek vytvářených společností pro rozvoj tělesné kultury a sportu je třeba věnovat pozornost také faktorům působícím na způsob života dětí a dospívající mládeže v rodině. Tělovýchovná a sportovní činnost znamená bezesporu pozitivní přínos pro zdraví, tělesný rozvoj a výchovu mladé generace. Je proto nutné, aby se nejen škola a tělovýchovná organizace, ale i rodina staly aktivními iniciátory rozvoje systematické tělovýchovy dětí a mládeže. V závěru autoři zdůraznili, že širší uplatnění tělovýchovné a sportovní činnosti ve způsobu života dětí a mládeže předpokládá další rozšíření sociologického výzkumu a jeho doplnění o údaje týkající se úrovně tělesného vývoje a tělesné zdatnosti z hlediska věku, pohlaví, lokality a sportovní specializace.

A. Ingham (USA) se v koreferátu *Sport a procesy diferenciacie u mládeže* zaměřil na analýzu vybraných „stratifikačních prvků“, jež významně ovlivňují postoje ke sportovním činnostem, jako je například sociálně ekonomický status, pohlaví a věk. Vycházel z konkrétního sociologického výzkumu, který zahrnoval 1 159 respondentů ve věku 18 až 75 let (v předneseném referátu prezentoval výsledky souboru 18 až 34letých). Postojová data byla hodnocena z těchto aspektů: a) emocionální zaujetí týkající se vítězství nebo porážky oblíbeného týmu či sportovce, b) jak sport figuruje v životním způsobu, c) jak může být sportu využito při řešení sociálních problémů. Výsledky přinesly řadu signifikantních rozdílů především z hlediska věku a pohlaví.

F. Takacz (Maďarsko) ve svém příspěvku osvětlil v širších souvislostech *hodnotu tělesné kultury v socialistickém způsobu života*.

Inspirativní a v mnoha ohledech cenný byl referát P. Donnellyho (Kanada) *Zkoumání dominantních, reziduálních a nově vznikajících kulturních jevů ve sportu*. Autor, který chápe sport jako kulturní produkt, vychází z Williamsovy teorie kultury, jež se opírá o kategorie dominance, rezidua a emergence ve vývoji signifikantních kul-

turních forem. Vztahy mezi těmito kategoriemi transformuje na sportovní činnosti, například zvyšující se zájem o tradiční, domácí a lokální hry; zvyšující se zaujetí pro nesoutěživé rekreační sportování v přírodě; vývoj různých forem výrazových aktivit, jako tanec nebo aerobic; zvyšující se zaujetí pro meditativní cvičení — to jsou některé příklady zřejmého oživování reziduálních kulturních forem, což vede k reprodukci dominantní kultury a zároveň ke vzniku nové kultury.

A. Formánková (ČSSR) se v příspěvku *K základním teoretickým a metodologickým otázkám vědeckého poznání tělesné kultury jako komplexního společenského jevu* věnovala objasnění a vymezení pojmu tělesná kultura, kterou v nejobecnější rovině chápe jako specifickou sféru sociální reality s bohatou vnitřní strukturou a dialektickou interakcí, jež zahrnuje mnohostranné formy lidské činnosti zaměřené na dosažení optimální úrovně tělesného rozvoje a pohybové dokonalosti. Tělesná kultura je integrovaný celek, který se podle autorky skládá z pěti základních podsystémů: tělesné výchovy, sportu, pohybové rekreace, rehabilitace pohybem a pohybového umění.

O *vytváření podmínek pro tělesnou výchovu a sport školní mládeže v Maďarsku* v průběhu padesátých a šedesátých let ve srovnání se současností hovořila T. Földesi (Maďarsko). Některým vybraným otázkám tělesné kultury a sportu ve *způsobu života školní mládeže* se též věnovali M. I. Sergejev, V. I. Stoljarov a A. M. Gendin (SSSR).

K problematice sociální diferenciaci a jejím proměnám v důsledku současných komercializačních trendů ve sportu hovořil K. Heinemann (NSR) v příspěvku *Sociální diferenciaci a dediferenciaci jako následek komercializace sportu*. Komercializace vede podle autora k dezintegraci jednoty sportu, pro niž byla dříve typická jednotná struktura hodnot a postojů, dohodnutých a respektovaných pravidel, jasně určených cílů činnosti, stejně jako uniformní postavení sportovce. Komercializační trend se pak obrátí ve změnách pojetí sportu, a to jak z hlediska jeho aktivního pěstování ve volném čase, tak i z hlediska jeho pasivní divácké konzumace.

Podnětné a metodologicky přínosné sdělení přednesl M. Klein (NSR), který informoval o *metodikách a technikách sociologického výzkumu se zaměřením na sport v životním způsobu mladých lidí*. Vyšel z analýzy mladé generace a její především skupinové participace na sportovních činnostech, dále se zabýval jednotlivými motivy, jež vedou ke sportování (obecně je označil za nespecifické), a názory na sport. Za nejobektivnější a nejvýhodnější metodu pro výzkum sportu u mladé generace považuje skupinovou diskusi a řízený rozhovor.

R. Spirescu (Rumunsko) prezentoval *tělesnou výchovu a sport jako významný integrovaný sociální fenomén*, který umožňuje „monograficky“ zkoumat sociální realitu na pozadí kosmologickém, biologickém, historickém a psychologickém. *Vzájemnou propojenosti sportovní výkonnosti, participaci na sportu a postoji k existujícímu třídnímu systému* se z hlediska teorie krystalizace (chápano ve smyslu vyhranění) a teorie kombinace (chápano ve smyslu návaznosti a posílení) zabýval A. Rütten (NSR). O. Milštejn (SSSR) se v metodologicky zaměřeném příspěvku věnoval otázce *vztahu mládeže k tělesné kultuře jako předmětu konkrétního sociologického výzkumu*. Komparační analýzu *pěstování různých sportů* studenty tělesné výchovy ve volném čase od roku 1972 do roku 1982 prezentoval B. van Reusel (Belgie).

O *metodologické přípravě empirických sociologických výzkumů v oblasti tělesné výchovy a sportu* včetně vymezení základních problémových okruhů referoval F. W. Gras (NDR), přičemž zdůraznil podstatu těchto čtyř oddělených částí: a) příprava a projektování výzkumu, b) vlastní výzkum, c) zhodnocení získaných dat, d) přenos poznatků do praxe a využití poznatků v teorii. Z. Šprynar (ČSSR) upozornil v příspěvku *Problematika kontinuity v tělesné kultuře mládeže* na kritická období v ontogenezi z hlediska ubývání zájmu mladých lidí o aktivní tělovýchovu. Za nejkritičtější období označil přechod ze základní do střední nebo učňovské školy a ze střední na vysoké školy. Z. Krawczyk (PLR) přiblížil ve svém referátu některé *modely tělesné kultury v historickém vývoji* od antiky až po současnost. S vybranými konkrétními výsledky sociologických sledování *tělesné kultury a sportu ve způsobu života dětí a mládeže v NDR* seznámila účastníky sympozia H. Bierstedtová (NDR). *Problematikou role sportu ve způsobu života vysokoškolských studentů* se zabýval A. Stojčev (BLR). A. Laitinenová (Finsko) referovala o sociologickém *šetření životního stylu u finských olympioniků z aspektu nástupu a ukončení vrcholné sportovní výkonnosti i přípravy*. Dále poukázala na význam rodiny při formování zájmu o sport.

Příspěvek J. Merhautové a F. Joachimsthalera *Problémy diferenciaci ve způsobu života mladých sportovců z aspektu věku, zdraví a výchovy* vycházel z poznatků získaných konkrétními sociologickými výzkumy našich bývalých olympioniků a aktuálně sportujících dětí školního věku. Výsledky ukázaly, že sportovní činnosti pří-

sluší řada funkcí, a to jak z hlediska působení na výchovu a tělesný vývoj mladé generace, tak i z hlediska vytváření odpovídajícího fyzického fondu a rezerv přispívajících ke snadnějšímu překonávání náročných životních situací. Zdůraznili, že ve sportu děti a dospívající mládež nesmí být úsilí o sportovní úspěch či výkon dominantní cílovou orientací, ale součástí působení na harmonický rozvoj osobnosti. Cesta k vrcholné sportovní výkonnosti musí vést přes všestranný harmonický rozvoj dítěte. Rovněž sdělení G. Anderse a P. Holze (NSR) bylo zaměřeno k otázkám *vlivu vrcholového a výkonnostního sportu na životní styl mladé generace v Badensku-Württembersku*. Výsledky získali na základě opakovaně provedeného řízeného rozhovoru u těchto jedinců v rozpětí 7 let, přičemž se prokázala výrazná tendence k ranější profesionalizaci ve vrcholovém sportu. Se zajímavými poznatky, avšak teoreticky ne zcela urovnanými, přišla N. Tebergová (Kanada), která se zaměřila na vztah žena versus sport v Severní Americe.

M. Goševa (Bulharsko) referovala o výsledcích *výzkumu volného času školních dětí a mládeže s ohledem na postavení tělesné kultury a sportu*, přičemž formulovala základní faktory, jež vztah dětí k tělovýchově ovlivňují. *Roli a postavení sportu ve struktuře zájmů 16 až 25letých mladých lidí žijících ve velkoměstech* zkoumala F. Dickwachová (NDR). Výsledky šetření odhalily specifické relace mezi zájmem, potřebou, motivačními faktory a realizací vlastní sportovní činnosti. Výjimečným příspěvkem bylo sdělení K. Fastingové a M. K. Sisjordové (Norsko) *Sportovní organizace, rozdíly podle pohlaví a verbální chování*, v němž autorky poukázaly na rozdílné verbální chování mužů a žen (asertivita, pregnance, doba projevu či diskuse apod.), kteří vystupovali jako delegáti Sportovní konfederace. Originální byl nejen metodický přístup z pohledu sociologie sportu, ale i způsob hodnocení a interpretace.

K významu rodiny jako trvalému činiteli utváření vztahu dětí ke sportu bylo zaměřeno sdělení H. Medekové a L. Zapletalové (ČSSR). Předmětem jejich výzkumu byli 10 až 11letí žáci sportovních tříd a jejich rodiče. Výsledky prokázaly vliv kladných postojů rodičů ke sportovním činnostem na vytváření optimálních podmínek pro sportovní růst dětí. Vlastní sportovní aktivita rodičů však nepřevyšuje průměr běžné dospělé populace v ČSSR, což se negativně odráží v rodinném sportování, které by mělo plnit požadavky na všestranný pohybový rozvoj dětí. Obsahově i námetově zajímavý příspěvek přednesl J. Bednarek (NSR), který se zabýval rozdílnými názory *vysoce kompetitivních a nekompetitivních kulturistů na tělesný rozvoj*. Sdělení M. Epurana a I. Dinulesca (Rumunsko) bylo zaměřeno na *strategii vývoje spontánních a monitorovaných postojů mladé generace k tělesné kultuře a sportu*. O specifické problematice *zapojení dělnické mládeže do tělovýchovy a sportu ve Varšavě* referoval S. Vanat (Polsko). Y. Oinuma (Japonsko) přednášel o *sociální struktuře v japonských sportovních organizacích*, přičemž se konkrétně zaměřil na tradičně nejoblíbenější profesionální sport v Japonsku — zápas sumo. Aktuální a ožehavé problematice *vandalismu a brutality fotbalových fanoušků v západních zemích* věnoval pozornost ve svém diskusním vystoupení K. Weis (NSR). K otázkám *společenské integrace tělesně postižených dětí prostřednictvím adekvátních forem tělesné výchovy a sportu* hovořila M. Sørensenová (Norsko). J. Kábele (ČSSR) se v příspěvku *Výzkum pohybové aktivity senzoricky postižených dětí* věnoval problematice postavení pohybové aktivity v životě rodiny s postiženým dítětem, otázkám výchovných postojů rodičů, psychologickým zvláštnostem dětí a jejich činnostem ve volném čase.

Jednání symposia uzavřeli viceprezident ICSS M. Klein (NSR) a předseda sekce sociologie tělesné výchovy a sportu Československé sociologické společnosti při ČSAV V. Čechák.

V rámci symposia byly předneseny celkem čtyři obsáhlejší referáty a více než třicet kratších diskusních vystoupení. Jednání symposia, přednesené referáty a příspěvky, stejně jako diskuse jednoznačně ukázaly, že sociologie sportu se stává rozvinutou vědní disciplínou, která přináší cenné poznatky nejen pro rozvoj sportu a tělesné výchovy, nýbrž i pro utváření životního způsobu, efektivní využívání volného času, formování osobnosti atd.

Ve vystoupení účastníků ze socialistických zemí byly prezentovány i výsledky dosažené v rámci mezinárodní spolupráce, která probíhá již téměř pět let. Vysoce byla hodnocena jejich metodologická kompaktnost i široce založená teoretická fundace.

Mezinárodní sympozium spojené se zasedáním exekutivy ICSS a Research Committee 27 ISA ocenilo stupeň rozvoje, jehož dosáhla československá sociologie tělesné výchovy a sportu, i obsahovou a organizační přípravu jednání. Současné byla na zasedání exekutivy ICSS a RC 27 ISA projednána i příprava zasedání RC 27 na XI. mezinárodním sociologickém kongresu v indickém New Delhi.

Josef Kábele, Vladimír Čechák

Historická statistická ročenka ČSSR

Praha, SNTL, Alfa 1985, 902 s.

Statistické ročenky, vydávané zeměmi s dobře organizovanou statistickou službou, představují soubory statistických údajů z různých oborů sociálně ekonomického života země, skupiny zemí nebo v mezinárodním měřítku v pohledu kontinentálním nebo i světovém. Historie statistických ročenek Československa začíná rokem 1920, kdy vyšla prvně *Statistická příručka Republiky československé*, po níž byly vydány ještě svazky za rok 1925, 1928 a 1932. Na ně navázaly *Statistické ročenky Republiky československé*. Vycházely v letech 1934—1938. Po druhé světové válce byla v roce 1948 vydána nejprve *Statistická příručka Republiky československé 1948* a v témže roce podrobnější *Statistická ročenka ČSR 1948*. Pak po určité době nebyly ročenky vydávány. Teprve od roku 1957 začaly opět pravidelně vycházet — od roku 1960 pod názvem *Statistická ročenka ČSSR*. Každý svazek obsahuje ročně kolem 700 stran tabulek ze všech oborů statistiky v členění za ČSSR, ČSR a SSR, v mnoha případech i za kraje, výjimečně i za okresy. Kromě oddílu *Základní ukazatele* jsou retrospektivy dat poměrně krátkodobé (tři, pět, výjimečně více let). Každý svazek obsahuje také oddíl *Mezinárodní přehledy*. Náklad se pohybuje kolem 16 000 výtisků.

Každý specialista však potřebuje ke své práci nejen krátkodobé retrospektivy, ale obvykle co nejdelsí časové řady. Československá statistika má většinou tyto časové řady k dispozici, avšak pouze v interních pramenných materiálech, někdy obtížně dostupných. Prvním krokem k publikaci delších časových řad bylo vydání publikace *Dlouhodobé časové řady 1945—1980* (1), obsahující vybraná data odvětvových statistik za ČSSR bez dalšího územního členění. Čtyřicáté výročí osvobození Československa se stalo příležitostí vydat rozsáhlou publikaci retrospektivních dat za léta 1945—1983 s výběrem dat za období 1918—1937 — *Historickou statistickou ročenku ČSSR*.

Publikace má stručnou *analytickou část*, věnovanou čtyřiceti letům budování ČSSR, analytické kapitoly s hodnocením sociálně ekonomického vývoje v letech 1945—1983, kapitolu Československo 1918—1937, a metodické poznámky s rejstříkem. Převažující jsou však tabulky. Období po druhé světové válce jsou věnovány strany 45—820, období po prvé světové válce stránky 825—871. Struktura analytické a jí odpovídající tabulkové části je skoro totožná s odpovídajícími oddíly ročních *Statistických ročenek*. Celkem má publikace 26 oddílů (kapitol). Nejprve jsou uváděny soubory tabulek za ČSSR, pak za ČSR a posléze za SSR. Toto uspořádání má vzhledem k rozsahu publikace svou výhodu. Všechny oddíly obsahují výběr základních, přesto však poměrně četných ukazatelů. Výhodou grafické úpravy je i to, že ve většině tabulek bude možno provádět doplňky za další léta.

Sociology zaujmou nejvíce oddíly 1. Území a podnebí, 2. Společnost a socializace hospodářství (analogie za ČSR je v oddíle 32, za SSR v oddíle 62), 3. Obyvatelstvo (33, 63), 20. Životní úroveň (50, 80), 21. Komunální a bytové hospodářství (51, 81), 22. Školství (52, 82), 23. Kultura (53, 83), 24. Zdravotnictví (54, 84), 25. Sociální zabezpečení (55, 85) a 26. Tělesná výchova (56, 86).

Tabulkovou část zahajují data o administrativním rozdělení státu a počtu obyvatelstva podle republik (1930, 1946—1947, 1950, 1961, 1970, 1980), dále o počtu krajů, okresů a obcí k uvedeným rokům. Další úvodní tabulkou je přehled krajů podle administrativního rozdělení 1950, 1961, 1970, 1980 s údajem rozlohy, počtu obyvatelstva, počtu okresů v kraji, průměrné rozlohy okresu, počtu obcí a průměrné rozlohy obce podle krajů.

Oddíl 2 (32, 62) *Společnost a socializace hospodářství* podává přehled o volbách od roku 1946 do roku 1981, o struktuře poslanců FS, ČNR, SNR, KNV, ONV, MNV, o účasti občanů na veřejném řízení (1961 až 1983), o členské základně organizací Národní fronty (1971—1983) a sociálním členění jejich členů, o sociálním složení obyvatelstva (1921 až 1983), o podílu sociálních sektorů na tvorbě národního důchodu, o počtu pracujících v národním hospodářství podle sociálních sektorů (1948—1983), o základních prostředcích národního hospodářství (1948—1983), o hrubé zemědělské

(1) Vydal Výzkumný ústav sociálně ekonomických informací a odbor souborných analýz a publikací Federálního statistického úřadu, Praha 1981, 190 s., xeroxováno.

produkci (1953—1983), o postupu socializace zemědělství, o výměře půdy, o složení socialistického sektoru průmyslu a o socializaci vnitřního obchodu.

Oddíl 3 (33, 63) Obyvatelstvo obsahuje 38 tabulek symetrických pro ČSSR, ČSR i SSR. Značná část z nich mohla být rekonstruována podle nedávno vyšlé *Demografické příručky 1981*, avšak nemalý podíl představují tabulky, které bylo nutno excerpovat a sestavit z původních rukopisných nebo tištěných pramenných materiálů. Tabulky obsahují základní nebo odvozené ukazatele. Jejich stručný výčet je tento: Počet obyvatelstva podle sčítání lidu 1921—1980, věkové složení 1930—1980, obyvatelstvo podle velikostních skupin obcí, národnostní složení 1921—1982, školní vzdělání obyvatelstva 1950—1980 (též podle věku), ekonomická aktivita obyvatelstva (liši se od Demografické příručky tím, že pomáhající členové rodiny nejsou považováni za ekonomicky aktivní), sociální složení ekonomicky aktivních podle odvětví, domácnosti a rodiny, pohlaví obyvatelstva 1937, 1945—1983 (střední a koncové stavy), přehledená data o základních ukazatelích přirozeného pohybu obyvatelstva v absolutních a relativních číslech, věkové skupiny a věkové pětiletky podle pohlaví ke konci let 1937, 1945—1983, retrospektivy následujících ukazatelů: živě narození podle věku matky, narození podle pořadí narození, manželsky narození podle délky trvání manželství, míry plodnosti a reprodukce, potraty a žádosti o potrat, specifická potratovost, sňatky podle věku svobodných snoubenců, bilance manželství, rozvody podle délky trvání a podle počtu dětí vzešlých z manželství, zemřelí podle tříd příčin smrti, specifická úmrtnost podle pohlaví, střední délka života podle pohlaví a věku, vnitřní stěhování (a jeho struktura) a zahraniční stěhování podle pohlaví. Možno tedy říci, že výběr ukazatelů je poměrně bohatý a vcelku reprezentativní. Snad větší počet tabulek mohl být věnován rozvodům, ale také stěhování, zejména vnitřnímu. Rozsah publikace to však nedovolil.

Analytické zhodnocení demografických ukazatelů v textové části je stručné, ale odpovídající základním rysům populačního vývoje jak v dlouhodobějším, tak v nejnovějším pohledu. Totéž platí o hodnocení populačního vývoje v letech 1918—1937. V části *Československo 1918 až 1937* jsou časově plynulé tabulky 1919—1937 za tyto ukazatele: střední a koncové stavy podle pohlaví, základní ukazatele přirozeného pohybu obyvatelstva, národnostní složení, věkové skupiny obyvatelstva a pětileté skupiny podle pohlaví, živě narození podle věku matky, narození podle pořadí, manželsky narození podle délky trvání manželství, specifická plodnost a míry reprodukce, sňatky podle věku svobodných snoubenců, bilance manželství, zemřelí podle pohlaví a věku, zemřelí podle tříd příčin smrti. Z toho vyplývá, které tabulky si může uživatel rekonstruovat *pro celé období 1919—1983*. Je jich poměrně hodně. Řada z nich nejen prodlužuje přímým časovým navázáním tabulky *Demografických příruček 1967 a 1981*, ale vytváří i časové řady úplnější (např. věk, střední délky života podle věku ap.) nebo řady nové (ekonomická aktivita podle odvětví ap.). Autoři oddílu 3, *Obyvatelstvo*, se zhostili své úlohy dobře.

Československé *Statistické ročenky ČSSR* mají vždy velmi dobrou úroveň nejen obsahovou, ale také formální. Totéž lze říci rovněž o *Historické statistické ročenke ČSSR*. Texty i tabulky byly vysázeny fotosazbou písmem Univers-Digiset v pražských grafických závodech Svoboda 4, publikace byla vytištěna v tiskářských závodech Stráž ve Vimperku. Ačkoli jde o praktickou statistickou pomůcku pro denní užívání, její obsahová i formální úroveň z ní činí víc než pouhou pracovní pomůcku. Její koncepce i realizace jistě vyvolá příslušné ocenění uživatelů.

Vladimír Srb

Slovar prikladnoy sociologii (Slovník aplikované sociologie)

Zostavovateľ K. V. Šul'ga, vedúci redakčného kolektívu G. P. Davidjuk
Minsk, Izdatel'stvo Universitetskoe 1984, 317 s.

V slovníku sa objasňujú pojmy a termíny, ktoré sú spojené s logikou a metodológiou sociologických výskumov, metódami zberu, spracovania a analýzy sociologických informácií. Uvádzajú sa v ňom charakteristiky špeciálnych sociologických teórií.

Slovník aplikované sociologie je určený všetkým, ktorí sa zúčastňujú na organizovaní a realizovaní sociologických výskumov. Autorský kolektív ho určil predovšetkým členom sociálnopsychologických skupín, ktoré sa v súlade s uznesením Ústredného výboru Komunistickej strany Bieloruska *O opatreniach na skvalitnenie psychologicko-pedagogickej prípravy kádrov, zvýšenie úlohy sociálnej psychológie a pedagogiky v komunistickej výchove pracujúcich republiky* (bližšie pozri Komunist Belorussii, 1980, č. 11, s. 13—15) v posledných rokoch vytvárajú vo výrobných

združeniach a závodoch, stavebných a dopravných organizáciách, kolchozoch a sovchozoch. Týmto skupinám bolo okrem iných povinností uložené vykonávať pod vedením stranických výborov sociologické výskumy s tým cieľom, aby vyzbrojovali vedúcich pracovníkov, funkcionárov a špecialistov sociologickými informáciami a odporúčaniami nevyhnutnými pre prijímanie rozhodnutí v riadení a pre reguláciu sociálnych procesov. Zostavovateľ v úvode práce vyslovuje presvedčenie, že slovník sa stane užitočnou pomôckou nielen pre pracovníkov uvedených sociálnopsychologických skupín, ale aj pre sociológov a sociálnych psychológov pôsobiacich v iných oblastiach, pre poslucháčov vysokých škôl a univerzít marxizmu-leninizmu v rámci prípravy z aplikovanej sociológie.

V súlade s názvom slovníka a jeho určením boli do neho zahrnuté pojmy a termíny aplikovanej sociológie, ale aj pojmy príbuzných vied — teórie vedeckého komunizmu, informatiky a sociálnej psychológie — ktoré sú najčastejšie predmetom sociologických výskumov (sociálna adaptácia, kolektív, spôsob života, sociálna aktivita a i.). Pochopiteľne slovník nevyčerpáva celú lexiku používanú profesionálnymi sociológmi, ale najmä tie termíny a pojmy, ktoré sa v praxi používajú najčastejšie.

Proces formovania terminológie aplikovanej sociológie nie je doposiaľ ukončený, preto v rade prípadov boli autori nútení uspokojiť sa len s opisom termínu alebo jeho neúplným definovaním a výkladom. V závislosti od rozsahu a charakteru informácií sú heslá zahrnuté v slovníku, trojakého druhu: vysvetlenia, ktoré poskytujú najvšeobecnejšie a krátke definovanie pojmov; heslá obsahujúce len základné informácie týkajúce sa danej otázky; prehľady plnšie osvetľujúce najdôležitejšie pojmy. K heslám týkajúcim sa štatisticko-matematických metód spracovania informácií, špeciálnych sociologických teórií a k základným prehľadným heslám týkajúcim sa metód zberu sociologických informácií sú uvedené krátke prehľady literatúry. V slovníku sa uplatnil jednotný systém odkazov na iné heslá, ktoré dopĺňujú alebo bližšie objasňujú príslušné termíny. Odkazové slová sú v záujme lepšieho prehľadu a orientácie vytláčené kurzívou.

Recenzovaná práca je prvým pokusom pripraviť slovník aplikovanej sociológie v ZSSR. Ide o výsledok práce veľkého autorského kolektívu, v ktorom boli zástupcovia sociologických centier z Moskvy, Leningradu, Kyjeva, Minska, Sverdlovska. Ufy a ďalších miest.

Všeobecnú redakciu slovníka vykonal doktor filozofických vied profesor G. P. Davidjuk, špeciálnu redakciu všeobecných pojmov aplikovanej sociológie kandidáti filozofických vied R. V. Grebennikov a S. A. Šaveľ, pojmov týkajúcich sa špeciálnych sociologických teórií kandidáti filozofických vied I. Ja. Pisarenko, pojmov z metodológie a logiky sociologických výskumov kandidáti filozofických vied A. N. Elskov, D. G. Rotman a G. N. Sokolovová, pojmov z metód zberu sociologických informácií kandidáti filozofických vied V. A. Dunajev a G. N. Sokolovová, pojmov z metód spracovania empirických údajov kandidáti filozofických vied A. I. Levko. Na tvorbe koncepcie slovníka, ako aj pri zabezpečovaní iných prác súvisiacich s jeho vedeckou prípravou a zabezpečením jeho vydania spolupracoval však celý rad ďalších významných sovietskych odborníkov.

Slovník obsahuje celkom 178 spracovaných hesiel. Nie je to veľa, najmä ak uvážime, že časť hesiel sa týka štatistických metód. Prehľadnosť spracovania hesiel, výstižnosť formulácií a ďalšie prednosti ho však predurčujú na to, aby sa stal aj u nás dobrou pomôckou organizátorom a realizátorom sociologických výskumov z radov profesionálnych sociológov, ale aj študijnou pomôckou pre poslucháčov univerzitných smerov štúdia, kultúrnoosvetových pracovníkov, lektorov a poslucháčov vyšších foriem stranického vzdelávania, lektorov Socialistickej akadémie ČSSR o ďalších záujemcov. K prednostiam slovníka patrí aj kvalitné technické prevedenie, zoznam hesiel vrátane ich autorov, vecný a menný register umožňujúci rýchlu orientáciu v slovníku.

Aj keď sa nedá sťažovať na nedostatok sociologickej literatúry u nás vrátane prehľadných učebníc a praktických príručiek, uvedený slovník si určite nájde svojich štúpcov a používateľov.

Ján Bubelíni

СТАТЬИ

<i>Чех В.:</i> Социология предприятия на современном этапе научно-технического развития	97
<i>Кравченко А. И.:</i> Служба социального развития предприятия: проблемы, задачи и рабочие методы	110
<i>Вечерник И.:</i> Социологический анализ экономических процессов: на примере рабочей силы	117
<i>Матею П.:</i> Демократизация образования и репродукция образовательной структуры в ЧССР в свете мобильностных данных	131
<i>Дуффкова Я.:</i> Понимание качества жизни в современной немарксистской социологии	153

ИЗ ЭМПИРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

<i>Ловаш Л. - Юречкова В.:</i> Отношение сегодняшней ученической молодежи к ее будущим профессиям	164
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Харват Ф. - Пецен Я.:</i> М. Соукуп, Стратегия развития земной цивилизации (на чешском языке)	177
<i>Седлачек Я.:</i> К. Рихтаржик, Социология познания и преобразования мира (на чешском языке)	178
<i>Кржестял И.:</i> Пути диалога. К вопросу сотрудничества коммунистов и социал-демократов в борьбе за мир и разоружение (на чешском языке)	182
<i>Когоут Я.:</i> Н. А. Лобанов и колл., Производственные бригады в промышленных предприятиях	184
<i>Ржегак Я.:</i> П. Ф. Велеман - Д. С. Хоутлин, Премещения, основы и вычисления эксплоративного анализа данных (на английском языке)	186
<i>Лев О.:</i> П. Р. Киссиссоу-Боме, Социальные классы и идеология в странах средней Африки (по французском языке)	189

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

<i>Питтнер М. - Павлик П.:</i> Международная конференция «Социализм и глобальные проблемы современности»	193
<i>Капьякова З.:</i> Социальное развитие трудовых коллективов в 8-ой пятилетке	196
<i>Габал И. - Матею П.:</i> Информация о международном симпозиуме «Образ жизни, свободное время и культурное развитие»	200
<i>Кабеле Й. - Челах В.:</i> X-ый симпозиум ICSS — Физкультура и спорт в образе жизни молодого поколения	202

АННОТАЦИИ

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskářské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v listopadu 1985, číslo vyšlo v březnu 1986.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 22; 1986 (6 issues) DM 112,—.

Table des Matières No. 2/1986

ARTICLES

<i>Čech V.</i> : La sociologie de l'entreprise dans l'étape contemporaine du développement scientifique et technique	97
<i>Kravčenko A. I.</i> : Service du développement social de l'entreprise: problèmes, tâches et méthodes de travail	110
<i>Večerník J.</i> : Analyse sociologique des processus économiques: exemple des mains d'oeuvre	117
<i>Matějů P.</i> : Démocratisation de l'éducation et reproduction de la structure de l'éducation sous le jour des données de mobilité	131
<i>Duffková J.</i> : Conception de la qualité de vie dans la sociologie non-marxiste contemporaine	153

DES RECHERCHES EMPIRIQUES

<i>Lovaš L. — Jurečková V.</i> : Attitudes des apprentis contemporains à l'égard de leur occupations futures	164
--	-----

COMPTES RENDUS

<i>Charvát F. — Pecen J.</i> : M. Soukup, Strategie rozvoje zemské civilizace (Stratégie du développement de la civilisation terrestre)	177
<i>Seďláček J.</i> : K. Rychtařík, Sociologie poznání a přeměny světa (Sociologie de la connaissance et transformation du monde)	178
<i>Křestan J.</i> : Cesty dialógu. K spolupráci komunistov a sociálnych demokratov v boji za mier a odzbrojenie (Voies du dialogue. Sur la coopération des communistes et des social-démocrates dans la lutte pour la paix et pour le désarmement)	182
<i>Kohout J.</i> : N. A. Lobanov et al., Производственные бригады в промышленных предприятиях (Brigades de production dans les entreprises industrielles)	184
<i>Řehák J.</i> : P. F. Velleman — D. C. Hoaglin, Applications, Basics, Computations of Exploratory Data Analysis (Applications, principes, calculs de l'analyse des données de recherches)	186
<i>Lev O.</i> : J. R. Kississou-Boma, Classes sociales et idéologies en Afrique Centrale	189

RAPPORTS ET INFORMATIONS

<i>Pittner M. — Pavlík P.</i> : Conférence internationale "Le socialisme et les problèmes globaux actuels"	193
<i>Kaňáková Z.</i> : Le développement social des collectifs de travail dans le huitième quinquennat	196
<i>Gabal I. — Matějů P.</i> : Information sur le symposium international "Mode de vie, loisir et développement culturel"	200
<i>Kábele J. — Čechák V.</i> : Le 10 ^{ème} symposium d'ICCS — La culture physique et le sport dans le mode de vie de la jeune génération	202

ANNOTATIONS

Contents No. 2/1986

ARTICLES

<i>Čech V.</i> : Sociology of the Enterprise in the Present Stage of Scientific and Technological Development	97
<i>Kravčenko A. I.</i> : Service of the Social Development of the Enterprise: Problems, Tasks and Methods of Work	110
<i>Večerník J.</i> : Sociological Analysis of Economic Processes: Labour Power as an Example	117
<i>Matějů P.</i> : Democratization of Education and Reproduction of the Educational Structure in Czechoslovakia in the Light of Mobility Data	131
<i>Duffková J.</i> : Conception of the Quality of Life in Present-day non-Marxist Sociology	153

FROM EMPIRICAL RESEARCH

<i>Lovaš L. — Jurečková V.</i> : Attitudes of Contemporary Apprentices to Their Future Occupations	164
--	-----

REVIEWS

<i>Charvát F. — Pecen J.</i> : M. Soukup, Strategie rozvoje zemské civilizace (Strategy of the Development of Terrestrial Civilization)	177
<i>Seďláček J.</i> : K. Rychtařík, Sociologie poznání a přeměny světa (Sociology of the Knowledge and Transformation of the World)	178

<i>Křestan J.</i> : Cesty dialógu. K spolupráci komunistov a sociálnych demokratov v boji za mier a odzbrojenie (Ways and Means of a Dialogue. On the Cooperation of Communists and Social Democrats in the Struggle for Peace and Disarmament)	182
<i>Kohout J.</i> : N. A. Lobanov et al., Производственные бригады в промышленных предприятиях (Production brigades in Industrial Enterprises)	184
<i>Rehák J.</i> : P. F. Velleman — D. C. Hoaglin, Applications, Basics, Computations of Exploratory Data Analysis	186
<i>Lev O.</i> : J. R. Kississou-Boma, Classes sociales et idéologies en Afrique Centrale (Social Classes and Ideologies in Central Africa)	189

NEWS AND INFORMATION

<i>Pittner M.</i> — <i>Pavlik P.</i> : International Conference "Socialism and Global Problems of Our Time"	193
<i>Kaňáková Z.</i> : Social Development of Working Collectives in the 8th Five-year Plan	196
<i>Gabal I.</i> — <i>Matějů P.</i> : Information on the International Symposium "Way of Life, Leisure and Cultural Development"	200
<i>Kábele J.</i> — <i>Čechák V.</i> : The 10th ICSS Symposium — Physical Culture and Sports in the Way of Life of the Young Generation	202

ANNOTATIONS

Inhalt Nr. 2/1986

ABHANDLUNGEN

<i>Čech V.</i> : Betriebssoziologie in der gegenwärtigen Etappe der wissenschaftlich-technischen Entwicklung	97
<i>Kravčenko A. I.</i> : Dienst der sozialen Entwicklung des Betriebs: Probleme, Aufgaben und Arbeitsmethoden	110
<i>Večerník J.</i> : Soziologische Analyse der ökonomischen Prozesse: Beispiel der Arbeitskräfte	117
<i>Matějů P.</i> : Demokratisierung der Bildung und Reproduktion der Bildungsstruktur in der Tschechoslowakei im Lichte der Mobilitätsangaben	131
<i>Duffková J.</i> : Auffassung der Lebensqualität in der gegenwärtigen nichtmarxistischen Soziologie	153

AUS EMPIRISCHEN ERFORSCHUNGEN

<i>Lovaš L.</i> — <i>Jurečková V.</i> : Stellung der gegenwärtigen Lehrlingsjugend zu ihren zukünftigen Berufen	164
---	-----

REZENSIONEN

<i>Charvát F.</i> — <i>Pecen J.</i> : M. Soukup, Strategie rozvoje zemské civilizace (Entwicklungsstrategie der irdischen Zivilisation)	177
<i>Sedláček J.</i> : K. Rychtařík, Sociologie poznání a přeměny světa (Soziologie der Erkenntnis und Umwandlung der Welt)	178
<i>Křestan J.</i> : Cesty dialógu. K spolupráci komunistov a sociálnych demokratov v boji za mier a odzbrojenie (Wege des Dialogs. Über die Zusammenarbeit der Kommunisten und Sozialdemokraten in Friedens und Abrüstungskampf)	182
<i>Kohout J.</i> : N. A. Lobanov et al., Производственные бригады в промышленных предприятиях (Produktionsbrigaden in Industriebetrieben)	184
<i>Rehák J.</i> : P. F. Velleman — D. C. Hoaglin, Applications, Basics, Computations of Exploratory Data Analysis (Anwendungen, Grundsätze, Berechnungen der forschenden Datenanalyse)	186
<i>Lev O.</i> : J. R. Kississou-Boma, Classes sociales et idéologies en Afrique Centrale (Soziale Klassen und Ideologien in Zentralafrika)	189

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Pittner M.</i> — <i>Pavlik P.</i> : Internationale Konferenz „Der Sozialismus und globale Probleme der Gegenwart“	193
<i>Kaňáková Z.</i> : Soziale Entwicklung der Arbeitsgemeinschaften im 8. Fünfjahresplan	196
<i>Gabal I.</i> — <i>Matějů P.</i> : Information über das internationale Symposium „Lebensweise, Freizeit und kulturelle Entwicklung“	200
<i>Kábele J.</i> — <i>Čechák V.</i> : Zehntes Symposium der ICSS — Körperkultur und Sport in der Lebensweise der jungen Generation	202

ANNOTATIONEN